

**ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ
ΙΔΡΥΜΑ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

**«Υγεία και πρόνοια στο βενετοκρατούμενο
Ηράκλειο»**

ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΣ:

ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2007

Πρόλογος

Η φιλανθρωπική δράση, η ιδρυματική πολιτική και η νοσοκομειακή περίθαλψη στην πόλη του Ηρακλείου κατά τη Βενετοκρατία, παραμένει ένα πεδίο σχετικά άγνωστο από την νοσηλευτική και ιατρική οπτική.

Οι συνθήκες λειτουργίας των κοινωφελών και ευαγών ιδρυμάτων, του λοιμοκαθαρηρίου και του στρατιωτικού νοσοκομείου, αποκαλύπτουν ένα σύστημα κοινωνικής και υγειονομικής πολιτικής ουσιαστικό και πρωτοπόρο σε σχέση με την υπόλοιπη Ανατολή. Η μακραίωνη Βενετική κυριαρχία της Κρήτης οδήγησε στην δημιουργία ενός σταθερού πλαισίου πρόνοιας προς τους πολίτες, απαλλαγμένο από τις ιστορικές και γεωγραφικές ανακατατάξεις της υπόλοιπης Ελλάδος, που επέφερε η κατάλυση του Βυζαντινού κράτους και η Οθωμανική επέλαση.

Επτά ιδρύματα κοινωφελούς έργου προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στον πληθυσμό της πόλης του Ηρακλείου και της υπαίθρου κατά την Ενετική παρουσία στο νησί. Το ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου του Μακρή, της Ριετά, της Αγίας Θεοδοσίας, του Αγίου

Αντωνίου των επαιτών, του Αγίου Λαζάρου, το λοιμοκαθαρητήριο και το στρατιωτικό νοσοκομείο. Από αυτά, καθαρά νοσοκομειακό χαρακτήρα, με τη σύγχρονη έννοια του όρου, είχε το στρατιωτικό νοσοκομείο της πόλης, το οποίο όμως παρείχε τις υπηρεσίες του μόνο στους Ιταλούς μισθοφόρους στρατιώτες, αποκλείοντας τον υπόλοιπο πληθυσμό από τις ευεργεσίες του. Τα υπόλοιπα έξι ιδρύματα, πλην του λοιμοκαθαρητηρίου και του Αγίου Αντωνίου του Μακρή, παρείχαν τις υπηρεσίες τους στους Βενετούς και Κρήτες πολίτες. Οι ευαγείς τους διατάξεις περιελάμβαναν παροχή τροφής, στέγης, ένδυσης και οικονομικής βοήθειας. Η παρουσία όμως των ιδρυμάτων στην πρωτεύουσα του Κρητικού Βασιλείου, αποκαλύπτει μια, κατά τρόπον τινά, αστική μορφή πρόνοιας, από την οποία ουσιαστικά αποκλειόταν ο αγροτικός πληθυσμός από υπηρεσίες υγείας τέτοιου τύπου. Οι επιπτώσεις αυτής της υγειονομικής πολιτικής σε περίοδο λοιμών ήταν τραγικές για τον αγροτικό πληθυσμό. Και αυτό για δύο λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι η κοινωνικοοικονομική κατάσταση των χωρικών, η οποία εμφανίζεται δεινή, και από αυτήν εκπορεύονται τα περισσότερα προβλήματα υγείας και αποδεκατισμού λόγω της αδυναμίας πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας. Ο δεύτερος ανάγεται στην αδυναμία και την απουσία του κράτους στην πρόληψη, τον έλεγχο και τη θεραπεία απέναντι σε αυτά τα κοινωνικά στρώματα. Ακόμη πρέπει να προστεθεί και η άρνηση του εγχώριου στοιχείου στο να προσφύγει στις

υπηρεσίες υγείας του Βενετού κατακτητή λόγω του μίσους που έτρεφε προς αυτόν, όχι μόνο λόγω της στέρησης ελευθερίας, αλλά και λόγω της καταδυνάστευσής του από αυτόν.

Το λοιμοκαθαρτήριο αποτελούσε ένα ιδιότυπο υγειονομικό κέντρο με διττό λειτουργικό χαρακτήρα. Καταστολής και πρόληψης. Ο τομέας της πρόληψης περιελάμβανε την απολύμανση εμπορευμάτων και ταξιδιωτών, με σκοπό την ελαχιστοποίηση της μετάδοσης λοιμωδών νοσημάτων και επιδημιών στον υγιή πληθυσμό. Ο τομέας της καταστολής ενεργοποιείτο σε περίπτωση εκδήλωσης λοιμού. Εκφραζόταν με τον εγκλεισμό και την απομόνωση των προσβεβλημένων ασθενών και των υπόπτων πιθανών φορέων της νόσου. Η δράση των λοιμοκαθαρηρίων, διαρκούσε μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Για τα παιδιά, η βενετική Πολιτεία ήταν αρκετά ευαισθητοποιημένη. Σε όλη την Βενετοκρατούμενη επικράτεια της Ανατολής δημιουργήθηκαν ιδρύματα περίθαλψης και προστασίας των νόθων, έκθετων και απροστάτευτων παιδιών. Πίσω από την ευαισθησία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας για στην προστασία των παιδιών, κρυβόταν και πολιτική σκοπιμότητα. Λόγω της περιθωριακής κατάστασης, της ένδειας και του κοινωνικού στίγματος που ακολουθούσε αυτά τα παιδιά, ήταν εύλογη η ροπή και η τάση τους σε παραβατικές συμπεριφορές, οι οποίες θα υπονόμευαν τις παγιωμένες κοινωνικές δομές. Γιαντό και η Πολιτεία έδειχνε ιδιαίτερο ζήλο

στην ανατροφή και στην αποκατάσταση των νόθων παιδιών.

Ενδεικτικό της βαρύτητας που έδειχναν οι Βενετοί στο συγκεκριμένο τομέα ήταν ότι το ίδρυμα των απροστάτευτων παιδιών στην Candia ή αλλιώς *hospitale della Pietà* ήταν υπό την προστασία της συζύγου του Δούκα της Κρήτης, της *Duchessa*, πράγμα σπανιότατο σε συζύγους βενετών αξιωματούχων να ασχολούνται με τα κοινά.

Αυτό το σύστημα πρόνοιας και περίθαλψης λειτούργησε σε όλη την περίοδο της Ενετοκρατίας, από το 1204 μέχρι και την πτώση της πρωτεύουσας της Κρήτης, τον Οκτώβριο του 1669.

Πρωτοπόρο σχετικά με την υπόλοιπη Ανατολή, υιοθετούσε άμεσα τις επιστημονικές ανακαλύψεις της Αναγέννησης και τις ιατρικές προόδους, που μετά την κατάλυση του Βυζαντίου ήταν ραγδαίες. Και ενώ επικρατούσε στην υπόλοιπη Ελλάδα σκοταδισμός και τυραννία από την Οθωμανική παρουσία και κατάκτηση, η μετανάστευση των Ελλήνων λογίων της Κωνσταντινούπολης στην Βενετία και την ελεύθερη Δύση, δημιούργησε μεταλαμπάδευση ιδεών και επιστημονικών γνώσεων που χρησιμοποιήθηκαν σαν εφαλτήριο για την εξέλιξη των θετικών και θεωρητικών επιστημών.

Εισαγωγή

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, οι σωζόμενες πηγές αν και είναι πλούσιες και αρκετά λεπτομερείς, στον τομέα της υγείας, της πρόνοιας και εν γένει της φιλανθρωπίας είναι ελάχιστες, αποσπασματικές και η βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη ενδεής. Βασικός σκοπός για την κατανόηση του συστήματος υγείας και πρόνοιας στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη αποτελεί η κοινωνική ανασύνθεση της εποχής, που λόγω της έλλειψης πηγών, τις περισσότερες φορές είναι ο μόνος τρόπος εξαγωγής συμπερασμάτων και αιτιολόγησης αποτελεσμάτων. Σημαντική θέση για την κατανόηση αυτού του συστήματος, αποτελεί το σύμπλεγμα της ευμάρειας-ένδειας και των εκπροσώπων του καθενός : των πλουσίων και φτωχών, των ισχυρών και των αδυνάτων.¹ Ο ρόλος του πλούσιου-ισχυρού και της ευμάρειας παραμένει εξ αρχής ρόλος ξεκάθαρος, με την ίδια διαχρονική σημασία. Δυσχέρεια στην προσέγγιση προκαλεί ο όρος ένδεια-φτώχεια- αδυναμία λόγω της έλλειψης πληροφοριών και

¹ Βλ. Παπαδία –Λάλα Αναστασία., *Εναγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996.

καταγραφών για τα περί της διαβίωσης αυτής της πληθυσμιακής ομάδας. Συνήθως τα συμπεράσματα για την ένδεια και την αδυναμία τεκμαίρονται από αποσπασματικές περιγραφές των περιηγητών της νήσου Κρήτης την συγκεκριμένη χρονική περίοδο, μιας και ο φτωχός πληθυσμός διαβιούσε σε καθεστώς απόλυτης ένδειας, χωρίς δικαίωμα δικαιοπραξίας ή ενεργούς παρουσίας στα κοινωνικά δρώμενα.² Έτσι ο εύμαρις και ο ισχυρός(λόγω καταγωγής, οικονομικής επιφάνειας και κοινωνικής δραστηριότητας) επιμελήθηκε τη θεσμοθέτηση, εκτέλεση και λειτουργία του κράτους πρόνοιας την οποία απεδέχθη ο ενδεής λόγω αδυναμίας. Την έκφραση αυτού του συστήματος πρόνοιας στα ιστορικά και ιατρικά πλαίσια της εποχής αποτέλεσαν οι δύο μορφές του: αυτή του *hospitale* – Ίδρυμα- και αυτή του *Monti di Pieta*. Το *hospitale* είχε ως κύριο σκοπό και στόχο την πρόληψη θεραπείας και περίθαλψη που συνδέονταν άμεσα με τους τομείς φιλανθρωπίας, πρόνοιας, κοινωνικής μέριμνας και δημόσιας υγείας. Αντιθέτως, ο θεσμός του *Monti di Pieta* αποτέλεσε έκφραση οικονομικής δράσης, κυρίως όπου η φιλανθρωπική δραστηριότητα ήταν άμεσα συνδεδεμένη με αυτήν. Και τα μεν *Monti* είχαν δράση βραχυχρόνια, όπου χρονικά η εμφάνιση και δραστηριότητά τους τοποθετείται περίπου στο πρώτο μισό του 1600, τα δε *hospitali*

² Βλ. Παπαδιά –Λάλα Αναστασία., Το *Monte di Pietà* του Χάνδακα.(1613-μέσα 17^{ου} αιώνα) Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της Βενετοκρατούμενης Κρήτης, Αυτοτελές δημοσίευμα, Αθήνα 1897.

παρέμειναν σε λειτουργία καθ' όλη την διάρκεια της Ενετικής κυριαρχίας στο νησί της Κρήτης.

Η κυριότερη δυσκολία στην συγγραφή αυτής της εργασίας απετέλεσε η βιβλιογραφική ένδεια για τους συγκεκριμένους τομείς της υγείας και πρόνοιας. Λεπτομερείς αναφορές σε έγγραφα για τα οσπιτάλια του Βενετοκρατούμενου Χάνδακα λείπουν ή είναι εντελώς αποσπασματικές. Συνήθως οι αναφορές αυτών των ιδρυμάτων εντοπίζονται σε διάφορες εργασίες-μελετήματα, που όμως δεν εξετάζονται σαν αυτόνομοι οργανισμοί, ούτε περιγράφεται το τυπικό της λειτουργίας τους, οι συνθήκες θεραπείας και νοσηλείας, το καθηκοντολόγιο των εργαζομένων ή η καθημερινότητα των ασθενών, αλλά η σχέση των ιδρυμάτων με τις επιδημίες, την εκκλησιαστική ιστορία, την παιδική ηλικία κ.λ.π. Ιδιαίτερη σημασία δίδεται στο έργο του *Giuseppe Gerola «Monumenti Veneti nell' isola di Creta»* όπου αποτελεί και την μόνη συνθετική πηγή των ιδρυμάτων περίθαλψης. (Τόμος III σελ. 77-82). Κυριότερη πηγή για τα *hospitali* αποτελούν οι αρχειακές σειρές του 1500 και 1600 (*Duca di Candia, Prevveditori da terra e dal mar, Senato mar*) από τη Μαρκιανή βιβλιοθήκη της Βενετίας και του μουσείου *Correr*, και διάφοροι μεμονωμένοι φάκελοι.

Δομικά η εργασία χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται η φιλανθρωπική τάση και δραστηριότητα από τον

13^ο μέχρι και τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και οι τομείς πρόνοιας και Δημόσιας υγείας στο Βασίλειο της Κρήτης.

Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται μια αναδρομή και αναφορά των ιστορικών γεγονότων της Κρήτης κατά την Ενετοκρατία και ακολουθεί μια αναψηλάφηση και ανασύνθεση του κοινωνικού ιστού της πρωτεύουσας του Βασιλείου της Κρήτης.

Στο τρίτο μέρος αναλύονται ξεχωριστά και ένα προς ένα, τα επτά νοσοκομειακά-φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης της *Candia*.

Στο τέταρτο μέρος περιγράφεται η επιδημία της πανώλους του 1592 όπου αποδεκάτισε τον πληθυσμό της πρωτεύουσας του νησιού. Ακολουθεί παράρτημα στο οποίο παρουσιάζονται ενδεικτικά έγγραφα της χρονικής αυτής περιόδου που άπτονται των ιδρυμάτων, καθώς και συγκεκριμένα αποσπάσματα για τα *hospitali* από το έργο του G. Gerola.

Μέρος Πρώτο.

A.1 Αρχές φιλανθρωπίας και πρόνοιας κατά τους μεσαιωνικούς και αναγεννησιακούς χρόνους.

A.2 Κράτος πρόνοιας και Φιλανθρωπίας στη Βενετική πολιτεία και στο Βασίλειο της Κρήτης.

A.1. Αρχές φιλανθρωπίας και πρόνοιας κατά τους Μεσαιωνικούς και Αναγεννησιακούς χρόνους.

Φιλανθρωπία: Η αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο και η αγάπη του ανθρώπου για τον συνάνθρωπό του, που αποβλέπει στα ευγενικά του αισθήματα, στην συμπόνια, στη βοήθεια και στο

ενδιαφέρον της θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας προς τους αδύναμους και τους αναξιοπαθούντες.³ Στην ελληνική αρχαιότητα, η έννοια της φιλανθρωπίας αποτελούσε ύψιστο κοινωνικό και θρησκευτικό ιδεώδες το οποίο εμπράκτως εκδηλωνόταν με υλική και ηθική βοήθεια προς τους πάσχοντες. Η πολιτεία μεριμνώντας στο συγκεκριμένο τομέα εκδήλωσε το ενδιαφέρον και την συμπαράστασή της με θέσπιση νόμων και διαταγμάτων κοινωνικού χαρακτήρα. Τομή στην θεωρητική και πρακτική εφαρμογή της μέριμνας και της προσφοράς, ιδρυματικής ή κοινωνικής, έφεραν οι αρχές της Χριστιανικής θρησκείας, οι οποίες όμως είχαν επηρεαστεί από την αρχαιοελληνική σκέψη και φιλοσοφία. Στους Βυζαντινούς, η φιλανθρωπία είχε λάβει θεολογική υπόσταση και αποτελούσε πολιτική αρετή.⁴ Η Χριστιανική θρησκεία, με τα αρχαιοελληνικά σπέρματα φιλοσοφίας και αρετής, και επηρεασμένη από τον αλτρουισμό και την αγάπη προς τον πλησίον, ήταν ο κύριος θεωρητικός εκφραστής και αρωγός σκέψης και εφαρμογής της φιλανθρωπικής δραστηριότητας. Υλοποιητές της φιλανθρωπικής δράσης στο Βυζάντιο αποτέλεσαν η Εκκλησία, η Πολιτεία και οι ιδιώτες.⁵ Η αντίληψη ότι η παροχή βοήθειας προσφέρει άφεση αμαρτιών, επέτεινε την φιλανθρωπική δραστηριότητα στους πολίτες του Βυζαντίου. Η εκκλησία, σαν

³ Βλ.: Κωνσταντέλος, *Φιλανθρωπία* σελ. 33-34 για τον ορισμό.

⁴ Βλ. Costantelos, *Poverty and philanthropy in the late Mediaeval Greek world*. Νέα Υόρκη 1992

⁵ Βλ. Timothy Miller, *The birth of the hospital in the Byzantine Empire*. Βαλτιμόρη 1985

επίσημος εκφραστής της Χριστιανικής Θρησκείας, ανήγαγε την φιλανθρωπία ως κύρια επιδίωξη και δραστηριότητα, με εκπροσώπους τους Εκκλησιαστικούς Πατέρες, όπως τον Μέγα Βασίλειο, και τα μοναστήρια.⁶ Η εκτελεστική εξουσία από την μεριά της, θέσπισε ειδικούς νόμους και διατάγματα με σκοπό την αποτελεσματικότερη λειτουργία του συστήματος πρόνοιας. Τα οσπιτάλια του Βυζαντίου υποστηρίχθηκαν από την Αυτοκρατορική οικογένεια και τον ίδιο τον Αυτοκράτορα σαν εκφραστή του Θεσμού, από την εκκλησία η οποία συνέβαλε τα μέγιστα στην πραγματοποίηση των στόχων με την ανέγερση κοινωφελών ιδρυμάτων, εποπτεύοντας η ίδια την οργάνωση και διοίκησή τους, και από τους ιδιώτες όπου με γενναίες χορηγίες κάλυπταν την κοινωνική δραστηριότητα των ιδρυμάτων⁷. Το Βυζαντινό οσπιτάλιο αναφορικά με την λειτουργία του σε διοικητικό επίπεδο αλληλοσυμπληρώνεται από εκκλησιαστικούς και λαϊκούς. Τα ευαγή αυτά ιδρύματα γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη και άνθιση στην Κωνσταντινούπολη και σε κάποιες άλλες μεγαλουπόλεις της Αυτοκρατορίας. Ανάλογα με τις προσφερόμενες υπηρεσίες διακρίνονταν σε:

Ορφανοτροφεία (με βαρύνουσα σημασία για τους Βυζαντινούς.)

⁶ Βλ. Λαμπρινή Κουρκούτα, *Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα 1993 .

⁷ Βλ. Αναστασία Παπαδία –Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996.

Πτωχοκομεία, με παροχή σίτισης και περίθαλψης χωρίς την παροχή στέγης.

Γηροκομεία, για την περίθαλψη απόρων γερόντων.

Βρεφοκομεία για την περίθαλψη νόθων και έκθετων παιδιών.

Πανδοχεία, με χρήση καταφυγίου για οδοιπόρους και προσκυνητές.

Ξενοδοχεία για φιλοξενία ξένων και οδοιπόρων, που μετεξελίχθηκαν στη μορφή των νοσοκομείων.

Τα νοσοκομεία της Βασιλεύουσας διακρίνονται σε:

Μοναστηριακά που σκοπό έχουν καταρχήν την περίθαλψη ασθενών μοναχών και βρισκόταν στον περίβολο της μονής.

Ξενώνες που χρησιμοποιούνται για την περίθαλψη λαϊκών και ξένων ασθενών.

Λεπροκομεία που έδρευαν εκτός πόλεως για την περίθαλψη των λεπρών.

Λοχοκομεία, που ήταν τα μαιευτήρια.⁸

Οι επιδράσεις του Χριστιανισμού στον τομέα περίθαλψης και φιλανθρωπίας επηρέασαν εκτός από την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, και την Δύση, επιφέροντας, αρχικά κυρίως, αλλαγές στην έννοια της συνδρομής προς τον πάσχοντα.

Όμως οι επιδράσεις στη Δύση, ιδιαίτερα την περίοδο της Μεταρρύθμισης και της Αναγέννησης, ελάχιστα επηρέασε τον

⁸ Βλ. Λαμπρινή Κουρκούτα, *Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα 1993 Ομοίως, για την νοσηλευτική κατά τους Βυζαντινούς χρόνους Βλ. Ελένη Βότση, *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα 1996 σελ 94-101 Ομοίως και Βλ. Αναστασία Παπαδία –Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996.

ιατρονοσηλευτικό τομέα, με μόνη εξαίρεση την Αγγλία. Γενικά, η συγκεκριμένη χρονική περίοδος χαρακτηρίζεται από ουδέτερη και σχεδόν αδιάφορη στάση απέναντι στον ανθρώπινο πόνο και την δυστυχία. Μεγάλο μερίδιο ευθύνης για αυτή τη στάση του Δυτικού κόσμου απέναντι στην ανθρώπινη ανάγκη την φέρει ο Λούθηρος,⁹ του οποίου η διδαχή για τη σωτηρία της ψυχής, περιλάμβανε πρωτίστως την πίστη και δευτερευόντως την αγαθοεργία. Μετά την κατάρρευση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ιατρική επιστήμη εκτός από την Ελληνική ουσιαστικά δεν υπάρχει σε όλη την Ευρώπη.¹⁰ Τα αίτια ανάγονται σε επιδρομές των βαρβαρικών φυλών, (τα οποία σήμερα αποτελούν τα πλέον δραστήρια σε επίπεδο οικονομίας και πολιτισμού έθνη της Δύσης,) όπου μετά το 476μ.Χ. κάθε κοινωνική και επιστημονική εξέλιξη διακόπτεται, γιατί η καταστροφή του Δυτικού Ρωμαϊκού πολιτισμού χωρίς αντικατάσταση με κάποιον άλλον, είχε σαν συνέπεια το πνευματικό σκότος. Μόνο στην Ραβέννα υπήρχαν ιατρικές σχολές και γίνονταν μαθήματα από βιβλία του Γαληνού και του Ιπποκράτη.¹¹ Το αποτέλεσμα ήταν η αναβίωση της Ιπποκρατικής ιατρικής από αδαείς και επικίνδυνους ανθρώπους, οι οποίοι περιφερόμενοι από πόλη σε πόλη εκμεταλλεύονταν την αμάθεια του πληθυσμού. Δυνάμεις που πρώτευαν στην παθολογία και

⁹ Βλ. Ελένη Βότση, *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα 1996 σελ 82-92

¹⁰ Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ 25

¹¹ Βλ. A. Ferrari, *La medicina Longobarda, Rivista Minerva Medica, Parte Generale* 1943.

την θεραπευτική της εποχής ήταν οι *Virtutes*¹² δηλ. το ζωικό πνεύμα, το ζωτικό πνεύμα και το πνεύμα της διατροφής¹³ με αντίστοιχα κέντρα τον εγκέφαλο, την καρδιά και το συκώτι. Με την αναπνοή ο οργανισμός ελάμβανε τον αέρα ή το πνεύμα που του χρειαζόταν για να σχηματίσει το *Spiritus vitale*, το ζωτικό πνεύμα, το οποίο με τις αρτηρίες και τις φλέβες μεταφερόταν σε όλο το σώμα. Ο εγκέφαλος αποτελούνταν από τρία κύτταρα. Το πρώτο ήταν η έδρα του πνεύματος και της φαντασίας, το μεσαίο η έδρα της κριτικής και το τρίτο η έδρα της μνήμης. Η παθολογία ήταν χυμευτική ακολουθώντας την Ιπποκρατική αρχή με την θεωρία των τεσσάρων χυμών, απόρροια της φυσικής φιλοσοφίας περί των τεσσάρων στοιχείων, του θερμού, υγρού, ψυχρού και ξηρού.¹⁴ Κάθε ασθένεια είχε την αρχή της στους τέσσερις χυμούς (αίμα, φλέγμα, κίτρινη και μαύρη χολή) Στην εκδήλωση των νοσημάτων είχε επίδραση η θερμότητα και η ψυχρότητα. Αυτά έφερναν τροποποίηση στους χυμούς και εμφανιζόταν η αρρώστια. Με την αποβολή της από τον οργανισμό, ερχόταν η ίαση¹⁵ Η ισόρροπη ύπαρξη των χυμών στο

¹² Βλ. A Pazzini, *Storia della medicina* S.E.L. 1947

¹³ Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ 25

¹⁴ Οι τέσσερις αυτές ιδιότητες, στη σύζευξή τους ανά ζεύγη συγκροτούν μια σύνθεση ποιότητων, που εκφράζεται ιδανικά μέσω ενός απλού σώματος: ο αέρας εκφράζει το θερμό και υγρό, η φωτιά είναι μίξη θερμότητας και ξηρότητας, στο νερό συντίθεται το υγρό και το ψυχρό και στη γη η ψυχρότητα και η ξηρότητα. Περισσότερα βλ. Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης, εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*. Ηράκλειο 1995 σελ.1-2. Περισσότερα για την θεωρία περί των τεσσάρων στοιχείων στο πλαίσιο της ανάπτυξης της αρχαίας Ελληνικής σκέψης Βλ. Ch.H.Kahn *Ο Αναξίμανδρος και οι απαρχές της ελληνικής κοσμολογίας* Αθήνα 1982 σελ 165-184.

¹⁵ Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ 25.

ανθρώπινο σώμα , η ευκρασία, είναι ταυτόσημη με την υγεία, ενώ η υπερίσχυση ενός από αυτά δημιουργεί την δυσκρασία προκαλώντας πόνο και ασθένεια.¹⁶ Μέχρι το 1839 , σε κείμενο νοσολογίας και θεραπευτικής εντοπίζεται η αντίληψη, σύμφωνα με την οποία « η φυσική μίξις και η αναλογία και η συμμετρία των χυμών»αποτελούν συνώνυμα υγείας.¹⁷

Οι γιατροί του μεσαίωνα υποστήριζαν ότι η υγεία εξαρτάτο από εννέα πράγματα: από τρία που βρίσκονταν στον ουρανό (Mercurio, Febo, Venere= Ερμής, Απόλλων, Αφροδίτη) που ωθούν, βοηθούν και φωτίζουν το αληθές. Από τρία που υπάρχουν στην ψυχή κάθε ατόμου (επιθυμία, αγχίνια, μνήμη) και από τρία τα οποία αποκτιούνται (συνετό πατέρα, σοφό διδάσκαλο και διαπρεπή ιατρό για την παρακολούθηση κάθε αρρώστιας που στέλνουν ο Θεός και η φύση)¹⁸ Το πρώτο δείγμα φωτός στην σκοτεινή μεσαιωνική περίοδο αποτελεί η ίδρυση μονών με σκοπό την λατρεία του Θεού, σύμφωνα με τις επιταγές του Λούθηρου. Η αύξηση των μονών υπήρξε θεαματική, και έτσι δημιουργήθηκαν κέντρα περίθαλψης στον αύλιο χώρο των μονών για την περίθαλψη μοναχών και πασχόντων. Από τις μονές αυτές ξεκίνησε και η μοναστηριακή ιατρική, όπου κάποιες από τις

¹⁶ Βλ. Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης, εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*. Ηράκλειο1995 σελ 2 .

¹⁷ Βλ. Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης, εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*. Ηράκλειο1995 σελ 5. Ομοίως Γ.Η. Πεντόγαλος, *Σχολεία ιατρικής παιδείας στην Ελλάδα*, Θεσ/νίκη 1991 σελ 270

¹⁸ Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ 26

μονές αυτές εξελίχθηκαν σε διάσημα ιατρικά κέντρα. Ιδιαίτερα γνωστή η μονή του Monte Cassino στη Napoli της Ιταλίας. Ιδρύθηκε από τον Άγιο Βενέδικτο, όπου γρήγορα μεταβλήθηκε σε διάσημο ιατρικό κέντρο¹⁹. Στην μονή υπήρχαν όλα τα συγγράμματα του Ιπποκράτη και του Γαληνού. Από την μονή του Monte Cassino ιδρύθηκε το Τάγμα των Βενεδικτίνων μοναχών, οι οποίοι ίδρυσαν την σχολή του Salerno που επανέφερε την ιατρική του Γαληνού και του Ιπποκράτη²⁰. Οι βασικοί λόγοι που συντέλεσαν στην δημιουργία και ανάπτυξη της μοναστηριακής ιατρικής ήταν δύο. Ο πρώτος λόγος είναι ότι στις μονές συγκεντρώθηκαν και διασώθηκαν συγγράμματα ή αντίγραφα των συγγραμμάτων των αρχαίων συγγραφέων, τα οποία αποτελούσαν πηγή γνώσης σε αυτήν την περίοδο του πνευματικού σκότους. Ο δεύτερος εστιάζεται στην έννοια της αγάπης από την οπτική του Χριστιανισμού, ή οποία λόγω της αλτρονιστικής χροιάς που απέρρευε από την διδαχή του Χριστού βρίσκει γόνιμο έδαφος ανάπτυξης έναντι του ανθρώπινου πόνου και της δυστυχίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και κάτω από αυτές τις επιρροές, οι μονές μεταβάλλονται αργά αλλά σταθερά σε Ασκληπιεία του Χριστιανικού κόσμου, όπου όλα πηγάζουν από την ιερή ρήση « ασθενής ειμί και επισκέψασθέ με»²¹.

¹⁹ Βλ. Ελένη Βότση, *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα 1996 σελ 82-92.

²⁰ Βλ. D. Barduzzi, *Storia della medicina (Scuola Saleriana)* ed. Sten 1923. Ομοίως Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ 26

²¹ Βλ. Ελένη Βότση, *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα 1996 σελ 71.

Τα εφόδια για το ιατρικό έργο των μοναχών αποτελούσαν οι συγγραφές του Ασκληπιού, του Κέλσου, του Πλίνιου και του Γαληνού. Ο τρόπος νοσηλείας, οι υποχρεώσεις και υπηρεσίες έναντι των ασθενών περιγράφονται με σαφήνεια στο 36^ο Κεφάλαιο του Τυπικού του Αγίου Βενέδικτου: «...Επάνω και από κάθε τι άλλο, πρέπει να νοσηλεύουμε τους ασθενείς, υπηρετώντας τους όπως θα υπηρετούσαμε τον ίδιο τον Χριστό. Είναι αποκλειστική υποχρέωση του κάθε Ηγουμένου ή Ηγουμένης να επιβλέπει την περιποίηση των πασχόντων. Εκείνοι οι οποίοι νοσηλεύουν πρέπει να είναι απόλυτης εμπιστοσύνης, γνωστοί για την πίστη τους, την φιλοπονία και την αφοσίωσή τους σ' αυτούς που τους εμπιστεύθηκαν...Φροντίστε να υπάρχει επάρκεια λουτρών για την χρήση των ασθενών..»²² Με βάση αυτή τη θεώρηση ρυθμίζονται ανάλογα και τα προς τη νοσηλεία θέματα. Τα σπουδαιότερα θεραπευτικά μέτρα της εποχής περιλαμβάνουν την λουτροθεραπεία και την κατάλληλη διατροφή. Με την πάροδο του χρόνου γύρω από τις μονές συγκεντρώνονται και λαϊκοί ιατροί που οργανώνονται με τους μοναχούς και τα αποτελέσματα είναι η δημιουργία των πυρήνων των πρώτων σχολών, του Salerno και Μονπελιέ.

Η σχολή του Salerno ιδρύθηκε από Βενεδικτίνους μοναχούς. Εναρμονισμένη πλήρως με τις Ιπποκρατικές αρχές και θεωρήσεις, αποκαλείτο Ιπποκρατική πολιτεία. Ήταν η πρώτη

²²Βλ. Ελένη Βότση, *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα 1996 σελ 87

ιατρική σχολή με πανεπιστημιακούς αποφοίτους.²³ Τον 11^ο αιώνα η σχολή γνώρισε μεγάλη αίγλη, και ήκμασε χάρις τον Κωνσταντίνο Αφρικανό, και τον 12^ο αιώνα κορυφώνεται η φήμη της λόγω της δημιουργίας και δημοσίευσης αξιόλογων επιτομών και πραγματειών περί διαίτης, περί σφυγμών, περί πυρετού κ.λ.π.²⁴

Οι Άραβες ιατροί, παρά το εμπόδιο της θρησκείας τους, που τους ήθελε περισσότερο πολεμιστές και λιγότερο επιστήμονες, ασχολήθηκαν εν τούτοις με την ανατομική και την φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος και έδωσαν σημαντικότερες πληροφορίες για την φαρμακολογία.²⁵ Πρακτικά όμως δεν ξέφυγαν από την αρχαία ελληνική επιστήμη, την οποία και διατήρησαν.²⁶

Εκτός των μοναστηριακών νοσοκομείων, αρχίζει δειλά-δειλά και η εμφάνιση των πρώτων Χριστιανικών νοσοκομείων. Αυτά τα Νοσοκομεία- πανδοχεία έδρευαν σε μεγάλες οδικές αρτηρίες και αρχικά χρησιμοποιούνταν από προσκυνητές, ξένους και εμπόρους, όπου με την πάροδο του χρόνου αυτά τα πανδοχεία εξελίχθηκαν σε μεγάλα νοσοκομεία. Σπουδαιότερα νοσοκομεία αυτού του είδους:

²³ Επρόκειτο περί σπουδαστικών σωματείων, προορισμένων να προστατεύουν τα δικαιώματα των σπουδαστών τους απέναντι στο κράτος και στο λαό. Το Μονπελιέ στη Γαλλία και η Πάντοβα στην Ιταλία, συγκαταλέγονται μεταξύ των πρώτων, αρχαιότερων και διασημότερων. Περισσότερα βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ 27.

²⁴ Βλ. Ελένη Βότση, *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα 1996 σελ 83 .

²⁵ Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ 26.

²⁶ Βλ Τ. Oliaro, *Medicina e religione negli antichi tempi* Milano 1950.

Το νοσοκομείο του Αγίου Πνεύματος όπου ιδρύθηκε το 717 μ.Χ. από τον Βασιλιά Ινα στον Τίβερη.

Το *hotel Dieu de Lyons* (Οίκος του Θεού της Λυών). Ιδρύθηκε το 542 μ.Χ. στη Λυών, κοντά στο Ροδανό ποταμό. Στέγαζε προσκυνητές, άπορους, ασθενείς και ανάπηρους. Σαν νοσηλεύτριες προσλαμβάνονταν γυναίκες εθελόντριες υπό ετήσια δοκιμή και μετά έδιδαν όρκο στον άμβωνα, χωρίς χειροτονία.

Hotel Dieu de Paris (Οίκος του Θεού των Παρισίων) Ιδρύθηκε το 651 μ.Χ. από τον Αρχιεπίσκοπο των Παρισίων Λαντρύ. Ήταν τετράωροφο κτήριο με 25 θαλάμους και συνολική χωρητικότητα 1219 κλινών.²⁷

Βασική ιατρική αρχή της εποχής αποτελούσαν οι διδαχές του Ιπποκράτη «περί των τεσσάρων χυμών του ανθρωπίνου σώματος»²⁸, και οι καυτηριάσεις.

Η έννοια του πάσχοντα ο οποίος χρειαζόταν περίθαλψη ήταν έννοια με ευρύτατο περιεχόμενο. Βάσει της Χριστιανικής

²⁷Βλ. Ελένη Βότση, *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα 1996 σελ 84.

²⁸ Βλ. Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης, εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*. Ηράκλειο 1995 σελ 2 . Επίσης , για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την Ιπποκρατική θεωρεία βλ Ιπποκράτης *Περί φύσιος ανθρώπου*, και Δ. Λυπουρλής *Ιπποκρατική συλλογή*, τόμος Α΄ Ηράκλειο 1991. Στην Ιπποκρατική θεωρεία περί των τεσσάρων χυμών, εκφράζεται και εκδηλώνεται με κάθε σαφήνεια η λειτουργία και η παθολογία του ανθρωπίνου σώματος: *...Το δε σώμα του ανθρώπου έχει εν εαυτό αίμα και φλέγμα και χολήν ζανθή και μέλαιναν, και ταυτ'έστιν αυτώ η φύσις του σώματος, και διά ταύτα αλγεί και υγιαίνει, υγιαίνει μόν ούν μάλιστα, όταν μετριώς έχει της προς άλληλα κρήσιος και δυνάμιος και του πλήθεως, και μάλιστα μεμιγμένα ή. Αλγεί δε όταν τουτων τι έλασσον ή πλέον ή η χωρισθή εν τω σώματι και μη κεκριμένον ή τοισι σύμπασιν.*

θεώρησης και αντίληψης, επικεντρωνόταν σε τρεις κατηγορίες: στους προσκυνητές, τους ασθενείς και τους φτωχούς.²⁹

Η έννοια του προσκυνητή είναι ιστορικά πλήρως αποσαφηνισμένη. Λόγω της εξαιρετικής πίστης τους, αδύναμοι και εξαντλημένοι από τις περιπλανήσεις τους στους Αγίους τόπους είναι καταξιωμένοι στον Χριστιανικό κόσμο της εποχής.

Οι ασθενείς, συχνά πάσχοντες από νοσήματα μεταδοτικά ή μη, ιάσιμα ή ανίατα, στην θρησκευτική συνείδηση των χριστιανών φέρουν εξέχουσα βαρύτητα ως εκφραστές του ανθρώπινου πόνου.

Η πιο ασαφής ομάδα ατόμων που έχουν ανάγκη περίθαλψης και μάλιστα ιδρυματικής, αποτελεί η ομάδα των φτωχών. Περιλαμβάνει μια πολυάριθμη κοινωνική τάξη, στην οποία αρκετές φορές εμπλέκονται προσκυνητές και ασθενείς. Παραμένει έννοια υποκειμενική και με διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με την εξεταζόμενη ιστορική περίοδο.³⁰ Ο ορισμός της λέξης φτώχεια υποδηλώνει αναγκαστική, εθελοντική, περιστασιακή ή μόνιμη κατάσταση αδυναμίας και ταπείνωσης με χαρακτηριστικό τη στέρηση. Έτσι, κατά την μεσαιωνική περίοδο, με την αποδοχή της Χριστιανικής διδασκαλίας ή φτώχεια ήταν

²⁹⁻³⁰ Βλ. Αναστασία Παπαδία –Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996. Περισσότερα για την έννοια της φτώχειας, τις περιθωριακές ομάδες και τις μορφές τους, Βλ. *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο* Πρακτικά ημερίδας Ιδρυμα Γουλανδρή-Χόρν Αθήνα 1993. Επίσης στο ίδιο Βλ Γεράσιμος Πεντόγαλος «*Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Λεπροί, ανίατοι, ανάπηροι*».

Περισσότερα για την έννοια της φτώχειας, τις περιθωριακές ομάδες και τις μορφές τους, Βλ. *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο* Πρακτικά ημερίδας Ιδρυμα Γουλανδρή-Χόρν Αθήνα 1993. Επίσης στο ίδιο Βλ Γεράσιμος Πεντόγαλος «*Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Λεπροί, ανίατοι, ανάπηροι*».

κοινωνικά αποδεκτή, την οποία οι χριστιανικές αρχές ανήγαγαν σε ιδεώδες, με εξασφάλιση την ηθική δικαίωση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο υπήρξε και η «εθελοντική πενία» (όπως ο Άγιος Φραγκίσκος που διαμοίρασε τα υπάρχοντά του) όπου οι υποστηρικτές της ζούσαν σε απομόνωση ή δίδασκαν τον Χριστιανισμό.³¹

Το καθεστώς της εθελοντικής πενίας αποτέλεσε ηθικό πρόβλημα για την Καθολική εκκλησία. Η αρχική θεώρηση ότι η συνδρομή προς τους φτωχούς αποτελούσε τον ασφαλέστερο δρόμο για την σωτηρία της ψυχής υπονομεύτηκε, και τον 14^ο αιώνα εδραιώθηκε η άποψη ότι οι φτωχοί αποτελούσαν κίνδυνο για την κοινωνία της εποχής. Άλλη μια αιτιολογία του φαινομένου αποτελεί η εμφάνιση της πανώλους, η οποία ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στους φτωχούς. Με αυτά τα δεδομένα, η καταπολέμηση της φτώχειας, εκτός από την φιλανθρωπία εκδηλωνόταν και με λήψη μέτρων κατά των φτωχών για την προστασία του κοινωνικά αποδεκτού κράτους. Για την Καθολική εκκλησία η βοήθεια προς τους φτωχούς ήταν πράξη φιλανθρωπίας και αίτιο σωτηρίας της ψυχής.³² Οι μορφές πρόνοιας για αυτά τα άτομα που είχαν ανάγκη την κοινωνική συμπαράσταση περιλάμβαναν ηθική, πνευματική και σωματική βοήθεια. Ιδιαίτερη σημασία στην αποτελεσματικότητα της

³¹ Βλ. Αναστασία Παπαδία –Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996.

³² Ομοίως σελ 19.

πρόνοιας αυτής, αποτελεί η φιλανθρωπική δραστηριότητα, έτσι όπως εκφραζόταν από τους ξενώνες περίθαλψης, τα *ospitali*.

Τα *ospitali* δημιουργήθηκαν από την εκκλησία, από τα θρησκευτικά Τάγματα ή από τις αδελφότητες, και εξελίχθηκαν σε τόπους θεραπείας ψυχής και σώματος. Αν και αρχικά τα νοσοκομεία είχαν στενή και σχεδόν άμεση εξάρτηση και σχέση με την εκκλησία (με αποτέλεσμα η περίθαλψη να προσφέρεται από μοναχούς και να ανθεί η μοναστηριακή ιατρική) τον 12^ο αιώνα έγινε κάποιος διαχωρισμός. Τα κέρδη που είχαν οι ιατροί του μεσαίωνα ανάγκασαν τους μοναχούς να παραμελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και εγκατέλειπαν τις μονές προς εξάσκηση του ιατρικού επαγγέλματος. Η Καθολική εκκλησία προσπάθησε ανεπιτυχώς με δύο συνοδικές, το 1131 στο Ρένς και το 1139 στη Ρώμη να απαγορεύσει την εξάσκηση της ιατρικής από μοναχούς σε χώρους εκτός της μονής. Το 1200 ο Πάπας Ονώριος ο Γ' απαγόρευσε πλήρως την ιατρική άσκηση από τους κληρικούς και μοναχούς.³³ Έτσι δόθηκε τέλος στη μοναστηριακή ιατρική, και άρχισε η εποχή των νοσοκομείων, πάντα υπό την εποπτεία της εκκλησίας. Με την δημιουργία των νοσοκομείων του Αγίου Πνεύματος, της Λυών και των Παρισίων δημιουργήθηκαν θρησκευτικές τάξεις, τα Τάγματα, με σκοπό την

³³ Βλ. Γ. Αντωνακόπουλος *Ιστορία της Ιατρικής* Ηράκλειο 1990.

φροντίδα, περίθαλψη και νοσηλεία των πασχόντων. Τα Τάγματα διακρίθηκαν σε θρησκευτικά, στρατιωτικά και λαϊκά.³⁴

Τα θρησκευτικά Τάγματα είχαν αυστηρούς κανόνες και η δράση των μοναχών περιοριζόταν στον χώρο της μονής. Τα σπουδαιότερα εξ'αυτών το Τάγμα των Βενεδικτίνων που ιδρύθηκε από τον Άγιο Βενέδικτο, το Τάγμα των Αυγουστίνων μοναχών που ιδρύθηκε το 1400 από τον Πάπα Ινοκέντιο Δ' στο νοσοκομείο των Παρισίων, και αυτό του Αγίου Πνεύματος στο Μονπελιέ της Γαλλίας.

Τα στρατιωτικά Τάγματα δημιουργήθηκαν την περίοδο των Σταυροφοριών όπου στους κόλπους τους οι προσκυνητές έβρισκαν προστασία και ανακούφιση. Τα κυριότερα στρατιωτικά Τάγματα ήταν: το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ, το αδελφάτο του Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος, το Τάγμα των Ναϊτών, των Τευτόνων ιπποτών και αυτό των ιπποτών του Αγίου Λαζάρου.

Τα μέλη των λαϊκών ταγμάτων δεν είχαν υποχρέωση όρκου, και τα σπουδαιότερα εξ' αυτών ήταν το Αδελφάτο του Αγίου Αντωνίου, το Τάγμα των Φραγκισκανών και της Αγίας Κλάρας.³⁵ Κατά τον 12^ο και 13^ο αιώνα, οι Σταυροφόροι συσφίγγουν τις σχέσεις μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Τα έργα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων γίνονται γνωστά και διαδίδονται σε όλη

^{34,35}. Ελένη Βότση, *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα 1996 σελ 85.

³⁶Βλ Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανόλης, εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου, 14^ο-19^ο αιώνας*. Ηράκλειο 1995 σελ 6-7 Ομοίως Γεράσιμος Βλάχος *Αρμονία οριστική των όντων Βενετία 1661* σελ 89.

την Ευρώπη. Η εποχή σημαδεύεται με την εμφάνιση διανοούμενων, όπως ο Βάκκων, ο Βιλλανόβα, ο Λούλο και κυρίως ο Σκώτος ιατρός Gordon (1303) ο οποίος στο *Lilium Medicinae* υποστηρίζει ότι η φθίσις είναι : *febris acuta est* (οξύς πυρετός είναι.)³⁶.

Περί το τέλος του μεσαιώνα ήκμασε και η ιατρομαθηματική ή αστρολογική ιατρική. Σύμφωνα με αυτήν, οι νόμοι που διέπουν το σύμπαν ίσχυαν τόσο για τον μεγαλόκοσμο όσο και για τον μικρόκοσμο και ότι οι κοσμικοί νόμοι είχαν την ίδια αξία και τις ίδιες επιδράσεις τόσο στα ουράνια σώματα (μεγαλόκοσμος) όσο και στο ζωικό και φυτικό βασίλειο της γης (μικρόκοσμος). Οι ρίζες της μαθηματικής ιατρικής ανάγονται στους Βαβυλωνίους. Βάση της αποτελούσε ο ζωδιακός κύκλος με τα δώδεκα ζώδια, που καθένα αντιστοιχούσε σε συγκεκριμένο μέρος του σώματος. Ο κάθε ένας από τους επτά πλανήτες αντιπροσωπεύει συνδυασμό στοιχείων που του προσδίδουν συγκεκριμένες ιδιότητες και η επιρροή του καθορίζει τις ψυχικές, κοινωνικές ή φυσικές ανισορροπίες που θα παρατηρηθούν στη γη σε μια συγκεκριμένη εποχή. Η ζωδιακή θεραπεία υποχρέωνε τον ιατρό να συμβουλευτεί τα άστρα πριν εφαρμόσει τη θεραπεία.³⁷ Μέχρι την Αναγέννηση, τίποτα το ιδιαίτερο δεν παρουσιάστηκε στον

³⁷ Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ28-29 Για το συνδυασμό της θεωρίας των τεσσάρων στοιχείων με την αστρολογία και για τις επιρροές των πλανητών στο μικρόκοσμο Βλ. Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης, εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*. Ηράκλειο1995 σελ 7-9. Ομοίως Δωρόθεος, *Μητροπολίτης Μονεμβασίας Σύνομις ιστοριών αρχόμενη από κτίσεως κόσμου* Βενετία 1684 σ. 12-13 όπου η θεωρεία των τεσσάρων στοιχείων εντάσσεται στην λογική της κοσμογένεσης.

ιατρικό τομέα πέραν των αρχαίων ελληνικών γνώσεων. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, οι σοφοί του Βυζαντίου μετέφεραν στη Δύση την βαθύτερη γνώση και επεξεργασία των αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων, που με την εφεύρεση της τυπογραφίας μεταδόθηκαν σε όλη τη Δύση.³⁸

Με την ανακάλυψη της κυκλοφορίας του αίματος, την διαμόρφωση της ανατομίας και την σπουδή της φυσιολογίας, την μελέτη των επιδημικών νοσημάτων και την τοποθέτηση σε επιστημονική βάση της χειρουργικής και μαιευτικής το 15^ο και 16^ο αιώνα, η αρχαία ιατρική κατακρημνίζεται. Οι φιλόσοφοι ιατροί υποχωρούν μπροστά στους νέους ιατρούς που είναι προσαρμοσμένοι στο πείραμα και στην προσωπική παρατήρηση.

39

Από την ιστορική αναψηλάφηση τεκμαίρετε ότι η περίθαλψη και εν γένει το κράτος πρόνοιας στην Ευρώπη είναι υπό την άμεση επιτήρηση της Καθολικής εκκλησίας, είτε μέσω της μοναστηριακής ιατρικής και των εκάστοτε αρωγών της, είτε μέσω των πρώτων ξενώνων περίθαλψης. Λόγω της μετεξέλιξης από απλούς ξενώνες ανακούφισης πασχόντων σε νοσοκομειακούς οργανισμούς, ιδρυματικούς ή μη, τα ιδρύματα αυτά έτυχαν μεγάλης ακμής λόγω της οικονομικής δύναμης της

³⁸ Το 1523 ο Fabio Calvo έφερε στο φως από τους κώδικες του Βατικανού την πρώτη γνήσια λατινική έκδοση των έργων του Ιπποκράτη. Το 1525 ο Francisco Asulan εξέδωσε στην ελληνική γλώσσα στη Βενετία τα Γαληνικά και Ιπποκρατικά κείμενα. Περισσότερα για τις δραστηριότητες των λογίων της Αναγεννήσεως περί της εκδόσεως των ιατρικών κειμένων Βλ. Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964.

³⁹ Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ28-29

εκκλησίας που τα χρηματοδοτούσε , η οποία αποκόμιζε τα έσοδα φορολογώντας τους πιστούς, κάτι που της επέτρεπε να έχει ιδιαίτερη οικονομική ευμάρεια. Τα ιδρύματα και τα Τάγματα αποδέχονταν και προσέφεραν υπηρεσίες και τις τρεις πάσχουσες ομάδες. Με την πάροδο των χρόνων, τα ιδρύματα απέκτησαν πιο εξειδικευμένο χαρακτήρα και προοριζόταν ή για νοσηλεία συγκεκριμένων νοσημάτων, ή συγκεκριμένων ομάδων, ή έκθετων παιδιών ή για μέριμνα των υπερηλίκων.

A.2 Κράτος πρόνοιας και Φιλανθρωπίας στη Βενετική πολιτεία και στο Βασίλειο της Κρήτης

Λόγω της γεωγραφικής θέσης και λόγω του θρησκευτικού της δόγματος, η Γαληνότατη Δημοκρατία του Αδρία ακολούθησε σε ένα γενικό πλαίσιο τις κατευθυντήριες γραμμές της εποχής στα

θέματα της πρόνοιας και της φιλανθρωπίας, με μερικές διαφοροποιήσεις ως προς το σύνολο των επικρατούντων απόψεων.⁴⁰ Μέχρι τον 10^ο αιώνα, τίποτε περισσότερο δεν μπορεί να προστεθεί στον ιατρικό τομέα της Δημοκρατίας, από όσα συμβαίνουν στην Δυτική Ευρώπη. Όταν η Βενετία επεκτάθηκε πέρα από τις νησίδες του μυχού της Αδριατικής και δραστηριοποιήθηκε στη θάλασσα, άρχισε να αντιμετωπίζει πάσης φύσεως προβλήματα, όπως και αυτά που σχετίζονται με την υγεία των πολιτών της. Από τον 10^ο αιώνα μνημονεύεται ίδρυση νοσοκομείου δίπλα από το κωδωνοστάσιο του Αγίου Μάρκου, από τον Δόγη Πέτρο Ορσεόλο Β', το οποίο φιλοξενούσε και νοσήλευε τους Ευρωπαίους προσκυνητές που όδευαν προς τους Αγίους Τόπους.⁴¹ Πηγές της εποχής κάνουν λόγο για την υγειονομική κατάσταση της Βενετίας και την μάστιγα των λοιμών εκείνης της περιόδου και ομιλούν για την ύπαρξη ιατρών με την ονομασία του «δόκτωρα»⁴²

⁴⁰ Βλ. Αναστασία Παπαδία –Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996. Ομοίως John Julius Norwich., *Ιστορία της Βενετίας* Αθήνα 1993.

⁴¹ Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ 29.

⁴² Βλ. *Medicina Veneta-Minerva Veneta*, Milano 1952 *pagre varia* τεύχος 35^ο και 79^ο .

⁴³ Βλ. Pullan., *Rich and poor* σελ 219-221. Ειδικά για τα υγειονομικά μέτρα της Βενετίας βλ *difesa della sanita*.

⁴⁴ Βλ. Ugo Steffanutti., *Documentazioni cronologiche per la storia della medicina I Venezia*. Βενετία 1961

Στους μεσαιωνικούς χρόνους, η *Serenissima* ήταν κράτος εμπορικό, με ανεπτυγμένη ναυτιλιακή δύναμη, που εξ αρχής την διαφοροποιούσε από το υπάρχων φεουδαρχικό σύστημα της υπόλοιπης δυτικής Ευρώπης. Η Δημοκρατία επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις υπηρεσίες πρόνοιας των υπηκόων της, και σε αυτό συντέλεσαν δύο παράγοντες. Αφενός το επίσημο θρησκευτικό δόγμα της Πολιτείας, ο Καθολικισμός, οπότε η ενίσχυση των ασθενέστερων, των αναξιοπαθούντων και των πενήτων εκπλήρωνε τις χριστιανικές εκκλησιαστικές ρήσεις-άσχετα αν η αυτονομία της πολιτικής από την θρησκευτική εξουσία, που σταθερά προωθούσε το *palazzo* έφερε πολλές φορές ανοιχτές συγκρούσεις Πολιτείας και θρησκευτικών εκπροσώπων, και αφετέρου η κοινωνιολογική προσέγγιση του *status* της Γαληνοτάτης, όπου η εξασφάλιση της ισορροπίας του αποτελούσε ένδειξη ευμάρειας και ισχύος.⁴³ Η ιατρική της εποχής εξασκείτο εκτός από τους ιατρούς, και από τους κουρείς και τους τσαρλατάνους.⁴⁴ Εκτός από τα μέτρα που η *Serenissima* ελάμβανε για τον έλεγχο της φτώχειας, ιδιαίτερο μέλημα απετέλεσε ο έλεγχος και η επιτήρηση των περιπλανώμενων φτωχών. Το αίτιο ανάγεται στην υποψία των Αρχών για λοιμώδη-μεταδοτικά νοσήματα, ευρέως διαδεδομένα στις τάξεις των πενήτων και αναξιοπαθούντων, και ιδιαίτερα των επιδημιών πανώλους, οι οποίες και αποδεκάτιζαν τον πληθυσμό. Έτσι σαν

μέσο μεταφοράς των επιδημιών στα εδάφη της Γαληνοτάτης θεωρήθηκε τρόπος τινά η περιπλάνηση των φτωχών. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την οργάνωση και εφαρμογή ενός συστήματος υγειονομικής προστασίας που διέπετο από τους ιατρικούς κανόνες της εποχής. Το 1200 μνημονεύονται ίχνη υγειονομικής νομοθεσίας και ιατρικό καθηκοντολόγιο.⁴⁵ Για τους λόγους αυτούς δημιουργήθηκε ένα μόνιμο θεσμικό όργανο διοικητικής εξουσίας με ευρύτατες αρμοδιότητες, οι *Provveditori alla Sanita* (Προβλεπτές της Υγείας).⁴⁶ Το 1423 μνημονεύεται στη Βενετία η ίδρυση του πρώτου λοιμοκαθαρηρίου (*lazaretto*). Ήταν ένα κέντρο παροχής ιατροκοινωνικών υπηρεσιών με σκοπό την προστασία του πληθυσμού από τις επιδημίες και την αναχαίτισή τους, ιδιαίτερα αυτήν της πανώλους.⁴⁷ Αυτά τα ιδρύματα είχαν διπλή αποστολή και δράση. Αφενός λειτουργούσαν προληπτικά και αφετέρου κατασταλτικά.

⁴⁵ Βλ. Χαβάκη Ιωάννη, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964 σελ 29

⁴⁶ Για το υγειονομικό σύστημα της Βενετίας Βλ. *Gianpaolo Lotter, L'organizzazione sanitaria a Venezia, Venezia e peste* σελ 99-102. Ομοίως Βλ. Αναστασία Παπαδία -Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*.

⁴⁷ Περισσότερα για το λοιμοκαθαρητήριο και την λειτουργία του Βλ. Δρ Μανώλη Δετοράκη *Δημόσια υγεία στην Κρήτη επί Ενετοκρατίας* Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη Ηράκλειο 1989 σελ 36. Για το λαζαρέτο του Χάνδακα Βλ. Στέργιου Σπανάκη *Η Κρήτη Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία* Ηράκλειο 1962 Τομος Α σελ 159 Ομοίως του ίδιου *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας* Ηράκλειο 1953 III σελ 68. Ομοίως Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Venezia 1908 Τόμος 3 σελ 77- 80. Ακόμη Βλ. Αντωνία Μαρμακέλη-Δρακάκη *Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα* (ανακοίνωση) Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Β² Ρέθυμνο 1995 σελ 549-564 Τεύχη 11-14 Επίσης Βλ. Ζαχαρίας Τσιοπανλης *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 116-117.

Στον τομέα της προληπτικής δράσης τους περιέχοντο αυστηροί κανόνες υγιεινής. Οι ταξιδιώτες που έφταναν στα λιμάνια της Βενετικής επικράτειας οδηγούνταν μετά την αποβίβασή τους στο *lazaretto* όπου και παρέμεναν για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, την *quarantina*. Εκεί υποβάλλονταν σε ιατρικούς και υγειονομικούς ελέγχους ως ύποπτοι φορείς επιδημικών νοσημάτων. Ανάλογη μεταχείριση είχαν και τα εισαγόμενα εμπορεύματα, τα οποία αποστέλλονταν στο *lazaretto* για έλεγχο, πριν διατεθούν στην εκάστοτε αγορά.

Η κατασταλτική δράση των λοιμοκαθαρτηρίων ενεργοποιούνταν σε περιόδους επιδημιών. Το λοιμοκαθαρτήριο τότε χρησίμευε για τον εγκλεισμό των προσβεβλημένων ή των υπόπτων πιθανών φορέων, και την ουσιαστική τους απομόνωση από τον υπόλοιπο πληθυσμό, για την αποφυγή της μετάδοσης του λοιμού.

Επειδή η Γαληνότατη Δημοκρατία, γεωγραφικά ήταν εκτεθειμένη σε όλων των ειδών τις επιδημίες, οι περισσότερες εκ των οποίων ενδημούσαν στην λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου και στα λιμάνια της Ανατολής, όπου οι εμπορικές συναλλαγές ήταν ιδιαίτερα έντονες, βραχύτατα επέδειξε ευαισθησία στα θέματα της υγείας. Το 1423, στην μητρόπολη και συγκεκριμένα στο νησάκι της Παναγίας της Ναζαρέτ μνημονεύεται η ίδρυση του πρώτου λοιμοκαθαρτηρίου με σκοπό την περίθαλψη και την απομόνωση των προσβεβλημένων από τον λοιμό, και τον έλεγχο των πλοίων που κατέπλεαν στο λιμάνι της Βενετίας. Το πρώτο

αυτό lazaretto που ιδρύθηκε το 1423, το *lazaretto vecchio* γρήγορα κατέστη ανεπαρκές για την αποστολή του, με αποτέλεσμα την ίδρυση και λειτουργία και ενός δεύτερου λοιμοκαθαρητηρίου το 1471, *lazaretto nuovo* με έδρα ένα ερημονήσι στο κανάλι του S. Erasmo. Έτσι από το τέλος του 1400, το *lazaretto vecchio* είχε χρήση νοσοκομείου για τα θύματα των επιδημιών, ενώ το *lazaretto nuovo* ως κέντρο πρόληψης και απολύμανσης.⁴⁸ Το 1495, όλοι οι Χανσενικοί της πόλης μεταφέρθηκαν στο νησάκι του Αγίου Λαζάρου, με δικαίωμα επαιτείας σε αυστηρά οριοθετημένες περιοχές της Βενετίας. Επίσης από το τέλος του 15^{ου} αιώνα, άρχισαν έλεγχοι στα καταλύματα και έγινε λήψη μέτρων για την αναχαίτιση του μεταναστευτικού ρεύματος, με απώτερο σκοπό και στόχο την προφύλαξη των υπηκόων της Γαληνοτάτης από τα λοιμώδη νοσήματα και τις επιδημίες. Το 1528, ανάμεσα στις ρυθμίσεις περί υγείας των Βενετών πολιτών, θεσμοθετήθηκε νόμος όπου οι πένητες περιορίζονταν σε ειδικό χώρο πλήρως ελεγχόμενο από τις Αρχές όπου έβρισκαν προστασία και περίθαλψη, χωρίς όμως να τους δίδεται το δικαίωμα εγκατάλειψης αυτού του χώρου⁴⁹. Ο 16^{ος} αιώνας

⁴⁸ Για τα λοιμοκαθατήρια , το Lazaretto vecchio και lazaretto nuovo βλ. *Venezia e peste* σελ 103-110 και 343-346. Ομοίως Αναστασία Παπαδία –Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Βενετία 1996 σελ 150. Ομοίως Βλ και την μελέτη Σ.Ν Αρδαβάνη-Λυμπεράτου., *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*, Ελληνική Ιατρική, τεύχος 10, Αθήνα 1936.

⁴⁹ Περισσότερα για την κοινωνική πρόνοια στη Βενετία Βλ. Pullan *Rich and poor* σελ 219-221 Για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων και για τους φτωχούς σελ 239-326

θεωρείται η περίοδος των θεσμικών υγειονομικών αλλαγών της *Serenissima*. Είναι η περίοδος εκείνη κατά την οποία σημείωσε αξιόλογη πρόοδο η κοινωνική μέριμνα με την βελτίωση των παλαιότερων ιδρυμάτων αλλά και με την ανέγερση νέων, σε επίπεδο ηθικής και εκπαιδευτικής αναμόρφωσης των τροφίμων τους. Σκοπός της Δημοκρατίας ήταν η διατήρηση των συγκεκριμένων κοινωνικών δομών και όχι η μεταρρύθμιση. Το κύριο και βασικό στοιχείο από το οποίο διέπετο αυτή η υγειονομική και κοινωνική πολιτική ήταν η ιδρυματική φιλανθρωπία.⁵⁰

Αυτές οι κοινωνικές αρχές οδήγησαν και υλοποίησαν την ανάπτυξη των *ospizi* που στην μητρόπολη αριθμούσαν περίπου τα 160. Ο όρος *ospizi* περιλάμβανε ιδρύματα με περιορισμένη φιλανθρωπική δραστηριότητα, όπου ανάλογα με το τυπικό τους προσέφεραν τις υπηρεσίες τους σε μικρό αριθμό ομάδων του πληθυσμού, κοινωνικά περιθωριοποιημένων και παραβατικών ατόμων όπως έκθετα και νόθα παιδιά, πρώην πόρνες, απόμαχοι ναυτικοί, ακόμα και σε ορφανές κόρες ευγενών ή μοναχές. Τα *ospizi* παρείχαν περίθαλψη, χωρίς να υποχρεώνουν τους τροφίμους τους σε ισόβια και έγκλειστη παραμονή, αλλά τους παρείχαν ανεξαρτησία και ελευθερία κινήσεων. Δημιουργοί των *ospizi* φέρονται : η εκκλησία, η πολιτεία, τα θρησκευτικά-

⁵⁰ Βλ. Αναστασία Παπαδία –Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996. Ομοίως Pullan *Nuova filantropia* σελ 19-34

μοναστηριακά Τάγματα, οι αδελφότητες, οι συντεχνίες και οι ιδιώτες. Αν και εκαλύπτοντο από την σκέπη της εκκλησίας, ο έλεγχος των *ospizi* εκπορευόταν από την Πολιτεία, ασχέτως αν η διοίκηση τους ήταν από λαϊκούς⁵¹. Παράλληλα με τα *ospizi* και από το 1500 και μετά, κάνουν την εμφάνισή τους στην μητρόπολη ευμεγέθη ιδρύματα ιατρικής και κοινωνικής παροχής. Ενδεικτικά αναφέρονται: Το ίδρυμα για την περίθαλψη των απροστάτευτων παιδιών (*hospitale della Pietà*), αυτό των ανιάτων (*Incurabili*), της Παναγίας των εγκαταλελειμμένων (*Santa Maria dei Deleritti*) και αυτό του Αγίου Λαζάρου των εμπόρων (*hospitale di San Lazzaro dei mercanti*).⁵²

Το γενικό αυτό πλαίσιο φιλανθρωπικής και ιδρυματικής πολιτικής εφαρμόστηκε και στις κτήσεις της Γαληνοτάτης, με σχετικές διαφοροποιήσεις που αφορούσαν θέματα κυρίως γεωγραφικής θέσης και πληθυσμού. Ο θεσμός της πρόνοιας και της φιλανθρωπίας στην Δημοκρατία του Αδρία κινείται σε δύο βασικούς άξονες: στον φορέα και στον αποδέκτη.

Μια από τις πρώτες και μακραίωνες κτήσεις της *Serenissima* απετέλεσε το νησί της Κρήτης, το οποίο ήταν τμήμα της Ενετικής επικράτειας για 465 χρόνια, από το 1204 μέχρι το

⁵¹ Βλ. *Semi Ospizi* σελ 27-48

⁵² Για την δραστηριότητα της Ελληνικής αδελφότητας στην Βενετία και για το νοσοκομείο της Βλ. Φανή Μαυροειδή Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας στο ιστ' αιώνα. Έκδοση του Β' Μητρώου Εγγραφών (1533-1562) Αθήνα 1976. Ομοίως Βλ Μπαρτζώκας Χ.Σ και Παπαδάτος Κ.Ι. (1977) Το Ελληνικό Νοσοκομείο της Βενετίας. Περίοδος Α' Νοσοκομείο Φλαγγίνη (1678-1800) *Materia Medica Greca* 5, 582. Για τα τέσσερα ιδρύματα Βλ. *Regno dei Poveri* σελ 197-214 και 249-271.

1669.⁵³ Αυτή η μακραίωνη Βενετική κυριαρχία της νήσου οδήγησε στη θεσμοθέτηση ενός σχετικά σταθερού πλαισίου διοίκησης. Η Ενετική επιβολή στη νήσο, ήταν μια επιβολή των ολίγων σε πολλούς, των Καθολικών στους Ορθοδόξους, των ευγενών (*nobili*) και των αστών (*cittadini*) στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, και όλοι αυτοί στον αγροτικό πληθυσμό⁵⁴. Στην περίπτωση της Κρήτης, οι λίγοι Βενετοί είναι λόγω της κτητικής τους θέσης οι πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά εύμαρεις.⁵⁵ Και λόγω αυτής της θέσης τους αποτελούν και τον φορέα της φιλανθρωπικής δραστηριότητας. Τα πλέον ευπαθή μέλη της Κρητικής κοινωνίας τα οποία είχαν ανάγκη φιλανθρωπίας και πρόνοιας, εντοπίζονται σε χαμηλές κοινωνικοοικονομικές τάξεις όπου και από αυτές εκπορεύεται η κακή κατάσταση υγείας. Σε δεινή κοινωνικοοικονομική θέση βρίσκονται ομάδες πληθυσμού οι οποίες βιώνουν καθεστώς πενίας και η διαβίωσή τους είναι

⁵³ Για την Ενετοκρατία στην Κρήτη Βλ. Ξηρουχάκης Α. *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* Αθήνα 1934. Ομοίως Ν Ζουδιανού *Ιστορία της Κρήτης επί Ενετοκρατίας* Αθήνα 1960 Ακόμη Δετοράκη Θ. *Ιστορία της Κρήτης* Ηράκλειο 1990 και Αλεξίου Σ. *Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον ιστ'και ιζ'αιώνα* Κρητικά Χρονικά Ηράκλειο 1964 Τομ. ΙΗ (I-III) Ακόμη Βλ Σπανάκη Σ. *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας (I-V)* Ηράκλειο 1953. Ακόμη του ίδιου *Η Κρήτη Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία* Ηράκλειο 1962. Βλ ακόμη Νομαρχία Ηρακλείου *Το Ηράκλειον και ο νομός του* Ηράκλειο 1971. και Ξανθουδίδη Σ. *Μελετήματα Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας η ίδρυσις* Ηράκλειο 2002.

⁵⁴Βλ. Αναστασία Παπαδία -Λάλα,Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996.. Ιδίας Όψεις σελ 193-194 .

⁵⁵ Για τις αντιθέσεις της Κρητικής κοινωνίας Βλ Γιαννόπουλος Κρήτη σελ 68

πλήρως εξαρτημένη από το κράτος πρόνοιας⁵⁶. Αυτή η ομάδα πληθυσμού αποτελείται από:

Εργαζόμενους σε μη αποδοτικά επαγγέλματα.

Εγκαταλελειμμένα ορφανά, νόθα ή έκθετα παιδιά.

Ανέργους.

Άτομα αδύναμα , ανίκανα προς εργασία λόγω γήρατος ,πραυματισμού ή ασθενείας.⁵⁷

Η πλειονότητα των ατόμων αυτών προέρχεται από την τάξη των πολλών, χωρίς να παραβλέπεται και η τάξη των ολίγων, είτε αυτοί εντάσσονται στην τάξη των ευγενών Βενετών ή Κρητών αστών, των ιερέων, των ιατρών ή των διδασκάλων.

Η τάξη των ασθενών, χωρίς να είναι άμεσα και απόλυτα συνδεδεμένη με την φτώχεια, ήταν η δεύτερη τη τάξει κοινωνική ομάδα που είχε ανάγκη των υγειονομικών παροχών. Συνήθως οι ασθενείς ήταν και φτωχοί, που λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης και σκληρής εργασίας, η μειωμένη φυσική τους

⁵⁶ Ο λόγιος Γεώργιος Γρηγορόπουλος το 1498 σε επιστολή προς τον γιό του στην Ιταλία, περιγράφει την κατάσταση που είχαν περιέλθει οι χωρικοί σε περίοδο λιμού «...εν νήσω η εσμέν, επέπεσεν η οργή του Θεού, και μάλλον τοις κώμηταις. Πάντες ήγουν προς ημάς, κατέπεσον γυμνοί όλω τω σώματι. Τινές εισίν ενδεδυμένοι μέρος ράκου, τινές ήμισυ χιτωνίσκου, άλλοι διασάκιον ερριγμένον. Αι γυναίκαι έχουσαι τα τέκνα επί τους ώμους και εν ταις χερσί και όπισθεν και έμπροσθεν, έτεραι επέκεινα των δέκα. Βλέποντες ημείς την συμφοράν αλγούμεν την καρδίαν. Οτι ούκ εισίν εκατόν ή χίλιοι, τολμώ ειπείν επέκεινα των τρισχιλίων. Εγένοντο τη ιδέα μέλανες, έχοντες τους οφθαλμούς πελιδνούς και κιτρίνους. Εις την διακονίαν επέρχονται ομού τριάκοντα και εν ετέρα φαλάγγι είκοσι, εν άλλη δέκα. Και βλέποντες αυτούς οι πολίται κλείουσι τας θύρας κακείνοι κραυγάζουσι έξω λέγοντες ελεημοσύνην...»

⁵⁷ Βλ. Αναστασία Παπαδία –Λάλα,Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996

αντίσταση τους έφερνε στην πρώτη πληθυσμιακή ομάδα με επιρρέπεια στα διάφορα νοσήματα. Ακόμη ή δεινή οικονομική θέση στην οποία είχαν περιέλθει δεν τους επέτρεπε πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, και έτσι λόγω κόστους δεν ακολουθούσαν θεραπείες για την αποκατάσταση της υγείας τους. Η τάξη αυτή, περιστασιακά, περιλάμβανε εύμαρεις και εύπορους πολίτες που συνήθως σε περιόδους επιδημιών πλήττονταν οι πάντες ανεξαιρέτως.⁵⁸

Για την αντιμετώπιση αυτού του σχετικά πολύπλοκου και ιδιόμορφου κοινωνικού οικοδομήματος, οργανώθηκε ένα πλαίσιο πρόνοιας και φιλανθρωπικής δράσης προς τους έχοντες ανάγκη, και φορείς αυτού του πλαισίου κοινωνικής μέριμνας αποτελούσαν:

Η Βενετική Πολιτεία, όπου οι εκπρόσωποί της ασκούν τον έλεγχο και την διοίκηση των ιδρυμάτων.

Η Καθολική εκκλησία, η οποία λόγω της δραστηριότητάς της και του προσηλυτισμού που ασκούσε, επεδείκνυε σημαντική προσφορά στην άσκηση του φιλανθρωπικού έργου.

Ο Ορθόδοξος κλήρος, λόγω της συσπείρωσης που είχε στους κατακτημένους Κρήτες, προβάλλει αφενός ως κιβωτός διαφύλαξης ηθών και αξιών, και αφετέρου συνεισφέρει

⁵⁸ Περισσότερα για τις κοινωνικές τάξεις και την καθημερινή ζωή την περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κρήτη Βλ Αλεξίου Σ. *Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον 15^ο και 16^ο αιώνα* Κρητικά Χρονικά Ηράκλειο 1964 Τομ. ΙΗ (I-III) σελ 146-178.

οικονομικά επί του φιλανθρωπικού έργου, λόγω του ότι το χριστεπώνυμο πλήθος υπερτερούσε αριθμητικά.

Οι Θρησκευτικές αδελφότητες που από το 1400 και στο εξής κάνουν την εμφάνισή τους στο νησί, παράλληλα με την εμφάνισή τους στη Δύση, και οι φιλανθρωπικές τους δραστηριότητες επεκτείνονται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Οι συντεχνίες, όπου αποδέκτες των ευεργετημάτων είναι τα απαρτιζόμενα μέλη.

Η ιδιωτική πρωτοβουλία.⁵⁹

Οι παραπάνω φορείς αλληλοσυνδέονται στις πράξεις φιλανθρωπίας και πρόνοιας και είχαν ένα ευρύ περιβάλλον δικαιοδοσίας που εκτεινόταν από απλές φιλανθρωπικές παροχές μέχρι τη θέσπιση διαταγμάτων για την προστασία της δημόσιας υγείας. Οι Αρχές της *Serenissima*, ανάμεσα στα μέτρα λήψης προς ανακούφιση των αναξιοπαθούντων θέσπισαν την θέση του δημοσίου ιατρού και δημοσίου διδασκάλου, την επάρκεια τροφίμων ειδικά σε περιόδους σιτοδείας και διάφορες ρυθμίσεις υγειονομικού χαρακτήρα όπως πλύσιμο δρόμων, αποκομιδή απορριμμάτων κ.λ.π.⁶⁰

Η εξέλιξη της ιδρυματικής πολιτικής συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη της ιστορίας του νησιού. Ο πρώτος ξενώνας περιθάλψης

⁵⁹Βλ. Αναστασία Παπαδία –Λάλα, Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη Βενετία 1996 .

⁶⁰Βλ. Ζαχαρίας Τσιοπανλης Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548) Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ112-113.

που μνημονεύεται για φτωχούς και ασθενείς , ανάγεται στον 8^ο αιώνα και ιδρύθηκε από τον Επίσκοπο Κρήτης Ανδρέα Ιεροσολυμίτη⁶¹. Από την έναρξη της Ενετικής κατοχής του νησιού, η κοινωνική μέριμνα, προσφορά και πρόνοια έλαβε οργανωμένη μορφή, υπό την σκέπη της Καθολικής εκκλησίας, υπό την εποπτεία των Αρχών και από την προσφορά των Θρησκευτικών Ταγμάτων, ιδίως Φραγκισκανών, Δομινικανών και Βενεδικτίνων. Η φιλανθρωπική δραστηριότητα και η έντονη κοινωνική τους δράση είχε ακόμα στόχο τον προσηλυτισμό των Ορθοδόξων μέσω των παρεχομένων ευεργετημάτων.⁶²

Το 1228 υπάρχει η πρώτη μαρτυρία για Κρητικό *ospitale*. Στη συνέχεια μνημονεύονται αρκετά, πολλά εκ των οποίων λειτουργούν και αποτελούν παραρτήματα μονών.⁶³ Μετά το 1500, ο Γενικός Προβλεπτής Κρήτης *Giacomo Foscarini* επιφέρει τομές στο σύστημα διοίκησης των ευαγών αυτών ιδρυμάτων, αλλάζοντας το θεσμικό τους πλαίσιο και απογαλακτίζοντάς τα πλήρως από την Καθολική εκκλησία και τους εκπροσώπους της, αναθέτοντας την διοίκηση τους σε τριμελές σώμα λαϊκών,

⁶¹ Βλ. Κ. Μέντζου-Μειμάρη *Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα* σελ 254-255.

⁶² Αναστασία Παπαδία –Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη Βενετία 1996 .

⁶³ Ο Πάπας Γρηγόριος 9^{ος} το 1228 επικύρωσε διάφορα νοσοκομεία στους Σταυροφόρους *Hospitalis Domus Bononiensis*, μεταξύ των οποίων και ένα στην Κρήτη (*hospitale Cretense*) Περισσότερα Βλ. στη μελέτη Σ.Ν Αρδαβάνη-Λυμπεράτου., *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*, Ελληνική Ιατρική, τεύχος 10, Αθήνα 1936. Ομοίως Αναστασία Παπαδία –Λάλα, *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Βενετία 1996

*απαρτιζόμενο από έναν ευγενή Ενετό, έναν ευγενή Κρητικό και
έναν αστό.*

Μέρος δεύτερο

B 1. Το Βασίλειον της Κρήτης.

B2. Η εδραίωση της Ενετικής κυριαρχίας

B3. Η Candia Veneziana

*B4 . Η δημόσια υγεία και τα προβλήματα της
στο Regno di Candia.*

B 1. Το Βασίλειον της Κρήτης

Η Κρήτη έχει πάψει να αποτελεί τμήμα της Βυζαντινής επικράτειας από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Μια αγοραπωλησία, μια σταυροφορία και ένας πόλεμος την έκαναν κτήμα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αδριά.⁶⁴ Από τον Μάιο του 1203 η Κρήτη βρέθηκε στο επίκεντρο δραματικών ιστορικών γεγονότων. Ο νεαρός μνηστήρας του Βυζαντινού Θρόνου, ο φιλόδοξος και ουτιδανός πρίγκιπας Αλέξιος ο Δ' Άγγελος, για να αποκαταστήσει στο θρόνο της Αυτοκρατορίας τον έκπτωτο πατέρα του Ισαάκιο τον Β, τον οποίο εκθρόνισε, φυλάκισε μαζί με

⁶⁴ Βλ. Χρυσούλα Τζομπανάκη *Θαλασσινή Τριλογία του Χάνδακα. Το λιμάνι, τα νεώρεια, το φρούριο στη θάλασσα* (Κούλες) Ηράκλειο 1997.

τον Αλέξιο, και τύφλωσε ο αδελφός του Ισαάκιου και θείος του, ο Αλέξιος ο Γ, το 1195 δραπέτευσε από την Κωνσταντινούπολη και ζήτησε την βοήθεια της Δύσης για την επίτευξη του στόχου του.⁶⁵ Αρχικά απευθύνθηκε στον Ποντίφικα της Ρώμης Ιννοκέντιο τον Γ, χωρίς όμως να πάρει ουσιαστικές προτάσεις και δεσμεύσεις για βοήθεια. Ακολούθησε επαφή του με τους Σταυροφόρους, οι οποίοι είχαν προσορμισθεί στο νησί της Κέρκυρας, από τον Απρίλιο του 1203, προετοιμάζοντας την τέταρτη Σταυροφορία.⁶⁶ Μια Σταυροφορία στην οποία υπήρχε πλήρης απόκλιση αιτίου και αποτελέσματος. Αίτιο η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων, αποτέλεσμα η άλωση της Κωνσταντινούπολης στις 12 Απριλίου του έτους 1204 και η δημιουργία της Αυτοκρατορίας των Λατίνων⁶⁷. Δύο άνθρωποι διαδραμάτισαν σημαίνοντα, εξέχοντα και αποφασιστικό ρόλο για αυτήν την Σταυροφορία. Ο Ποντίφικας Ιννοκέντιος ο Γ με θρησκευτικά εφελθήρια και ο Δόγης της Βενετίας *Errico Dandolo* που εκπροσωπούσε τους εμπορικούς και υλιστικούς στόχους της. Εκεί συνάντησε ο Αλέξιος τους Σταυροφόρους, υποσχόμενος τα πάντα, θεμιτά και

⁶⁵ Βλ. Στέργιου Σπανάκη Κρήτη. *Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία* Ηράκλειο 1962 Τόμος Α σελ 137.

⁶⁶ Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις.* Β' έκδοση Ηράκλειο 2002 σελ 83

⁶⁷ Βλ. Χρυσούλα Τζομπανάκη *Θαλασινή Τριλογία του Χάνδακα. Το λιμάνι, τα νεώρεια, το φρούριο στη θάλασσα (Κούλες)* Ηράκλειο 1997.

αθέμιτα για την επίτευξη των σχεδίων του⁶⁸. Εκτός των υπολοίπων υποσχέθηκε πληρωμή τεράστιων χρηματικών ποσών, προσωπική συμμετοχή στη Σταυροφορία και επανεξέταση του θέματος της ένωσης των δύο εκκλησιών. Εκείνη την χρονική περίοδο ήλθε στην Κέρκυρα πρεσβεία από την Κρήτη, που ανήκε ακόμη στο Βυζάντιο, για να προσφέρει πίστη και αφοσίωση στον νεαρό πρίγκιπα Αλέξιο⁶⁹. Ο Αλέξιος, ιδιαίτερα χαρούμενος και εκμεταλλευόμενος πλήρως την ευκαιρία, για να κολακεύσει τον σημαντικότερο των σταυροφόρων, τον Βονιφάτιο, μαρκίωνα του Μομφεράτου που ήταν αρχηγός των Γάλλων σταυροφόρων, του παραχωρεί ως αντάλλαγμα της βοήθειάς του, την κυριότητα της Κρήτης τον Μάιο του 1203⁷⁰. Έτσι η Δ Σταυροφορία, με οδηγό ένα Βυζαντινό πρίγκιπα άλλαξε κατεύθυνση και αντί των Αγίων Τόπων, κατάλαβε την Κωνσταντινούπολη. Πριν την άλωση της Πόλης, το Μάρτιο του 1204, Σταυροφόροι και Βενετοί υπέγραψαν ειδικό προσύμφωνο που κατοχύρωναν συγκυριαρχία στην εδαφική περιφέρεια της Βυζαντινής επικράτειας. Μετά την άλωση, μια επιτροπή από 12 Βενετούς και 12 Σταυροφόρους κατένειμε τα εδάφη του Βυζαντίου. Σύμφωνα με αυτήν την

⁶⁸ Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις. Β' έκδοση* Ηράκλειο 2002 σελ 83-87

⁶⁹ Βλ Εφημερίδα «*Νέα Ελευθερία*» Ηρακλείου φ. 24 (28 Σεπτεμβρίου 1903) σελ 2-3

⁷⁰ Βλ. Χρυσούλα Τζομπανάκη *Θαλασσινή Τριλογία του Χάνδακα. Το λιμάνι, τα νεώρεια, το φρούριο στη θάλασσα (Κούλες)* Ηράκλειο 1997 Ακόμη Βλ. Θεοχάρη Δετοράκη *Η ιστορία της Κρήτης* Ηράκλειο 1990 σελ 163 –165. Ομοίως Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις. Β' έκδοση* Ηράκλειο 2002 σελ 84

κατανομή, που έγινε στις 10 Οκτωβρίου του 1204, οι Βενετοί έλαβαν τα 3/8 του Βυζαντινού κράτους (*quarta pars et dimidium totius Imperii Romani*)⁷¹. Ο Δόγης πήρε τον τίτλο του Δεσπότη, με προνόμιο να ενδύεται πορφύρα, και χωρίς υποτέλεια στον Λατίνο Αυτοκράτορα. Ανάμεσα στην δίνη του διαμελισμού των εδαφών του Βυζαντίου, οι αξιώσεις του Βονιφάτιου επί της Κρήτης θεωρήθηκαν νόμιμες, και το νησί περιήλθε στην κυριότητά του. Ο Βονιφάτιος όμως ποτέ δεν σκέφτηκε σοβαρά να καταλάβει το νησί. Γνώριζε ότι η κατοχή δεν ήταν εύκολη, και η διατήρηση της κυριαρχίας του ακόμη και αν το κατελάμβανε θα ήταν ακόμη δυσκολότερη, λόγω της απειρίας του και της υστέρησής του σε ναυτική δύναμη.⁷² Των διαταγμών του επωφελήθηκε ο πονηρότατος Δόγης Errico Dandolo, ο οποίος διαβλέποντας ότι η Κρήτη είναι πρώτης τάξεως απόκτημα για την Γαληνοτάτη, επειδή και τις νησιωτικές κτήσεις προς τον Νότο περιέκλειε, και ως ναυτικός σταθμός θα ήταν χρησιμότερος και θα προήγαγε τα εμπορικά συμφέροντα της *Serenissima* που με συναλλαγές στην Αίγυπτο και την Ανατολή, θα της εξασφάλιζε την κυριαρχία

⁷¹ Βλ Εφημερίδα «Νέα Ελευθερία» Ηρακλείου φ. 24 (28 Σεπτεμβρίου 1903) σελ 2-3 Ομοίως Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις*. Β' έκδοση Ηράκλειο 2002 σελ 84. Το νησί δεν ήταν αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ των κατακτητών γιατί ανήκε στο Βονιφάτιο. Για αυτό το λόγο δεν μνημονεύεται στην *Partitio terrarum Imperii Romanie*, δηλ. στο έγγραφο διανομής των Βυζαντινών εδαφών μεταξύ Βενετών και σταυροφόρων. Περισσότερα Βλ „Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός, τόμος δεύτερος, Δεύτερη έκδοση, Επιστημονική επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988

⁷² Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις*. Β' έκδοση Ηράκλειο 2002 σελ 84.

των θαλασσών, Βενετοί ευγενείς εκπρόσωποι του Δόγη ήλθαν σε επαφή με τον Βονιφάτιο στην Αδριανούπολη όπου είχε στρατοπεδεύσει. Του προσέφεραν χρηματικά ποσά και πολιτικά ανταλλάγματα για την απόκτηση της Κρήτης. Έτσι στις 12 Αυγούστου του 1204 υπογράφηκε μυστικά η « Εκχώρηση της Κρήτης» το *Refutatio Cretae*⁷³, το έγγραφο αγοραπωλησίας της Κρήτης, έναντι του ευτελέστατου ποσού των χιλίων μάρκων αργύρου, (5000 χρυσά δουκάτα⁷⁴). Με την υπογραφή του Βονιφάτιου, και των Βενετών εκπροσώπων του Δόγη, Μάρκου Σανούδου και *Ravano delle Carchere*, η Κρήτη γίνεται κτήση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας.⁷⁵

⁷³ Βλ. Στέργιου Σπανάκη *Κρήτη. Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία* Ηράκλειο 1962 Τόμος Α σελ 138. Κατά μια άλλη εκδοχή, ο Βονιφάτιος για να έχει τη στήριξη της Βενετίας στη διένεξή του με τον Λατίνο Αυτοκράτορα Βαλδουΐνο της Φλάνδρας, έκανε συνθήκη με τους εκπροσώπους του Δόγη στην Ανδριανούπολη, και παραχώρησε την Κρήτη στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου. Περισσότερα Βλ. „Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός, τόμος δεύτερος, Δεύτερη έκδοση, Επιστημονική επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988

⁷⁴ Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις.* Β' έκδοση Ηράκλειο 2002 σελ 84 Πέραν αυτών των χρημάτων, ο Βονιφάτιος πήρε και άλλες περιοχές προς δυσμάς, ...*tantas prosessiones a parte Occidentis...* που του απέφεραν εισόδημα 10.000 υπέρπυρα. Περισσότερα Βλ. „Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός, τόμος δεύτερος, Δεύτερη έκδοση, Επιστημονική επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988

⁷⁵ Ομοίως της 68. Στην πραγματικότητα, με τη συνθήκη του 1204, η μέν Βενετία αποκτούσε έναντι του ευτελέστατου αυτού ποσού ένα σημαντικό κέντρο θαλάσσιας συγκοινωνίας και εμπορίου, ο δε Βονιφάτιος εξασφάλιζε την προστασία της. Εξ' άλλου το Μομφεράτο διατηρούσε στενούς εμπορικούς δεσμούς με την αντίπαλη πόλη της Βενετίας, τη Γένουα, και ήταν εύλογο το ενδιαφέρον των Βενετών να αποσπάσουν την Κρήτη από την επιρροή των Γενουατών. Η Βενετία φρόντισε να εξοφλήσει αμέσως και χωρίς αναβολή το χρέος της στο Βονιφάτιο, για να κατοχυρώσει τα δικαιώματά της στην περιοχή. Περισσότερα Βλ. „Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός, τόμος δεύτερος, Δεύτερη έκδοση, Επιστημονική επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988

Η *Serenissima* εκ παραλλήλου ασχολείτο με την κατοχή και εδραίωση των νέων της εδαφών που προέκυψαν από τον διαμελισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και αργοπόρησε να καταλάβει το νησί. Αυτή η καθυστέρηση υπήρξε ολέθρια για την Βενετία, η οποία αναγκάστηκε να αγωνίζεται για πέντε χρόνια μέχρι να επιτύχει την κατοχή Κρήτης. Αυτή την αργοπορία επωφελήθηκε ο Γενοβέζος τυχοδιώκτης και ληστοπειρατής *Errico Pescatore*, ο οποίος με την βοήθεια του ανεψιού του *Alamano della Costa* καταλαμβάνει τον Χάνδακα το 1206 και έπειτα όλη την Κρήτη⁷⁶, σχεδόν χωρίς αντίσταση από το εγχώριο στοιχείο⁷⁷. Για να εδραιώσει την άμυνά του, έκτισε στο νησί δεκαπέντε φρούρια⁷⁸. Οι Βενετοί αντέδρασαν αμέσως. Το φθινόπωρο του 1206, στόλος από 31 γαλέρες και άλλα μεταφορικά πλοία με

⁷⁶ Για το γεγονός αυτό ο ιστορικός Νικήτας ο Χωνιάτης αναγράφει (p.843): «Θεν πειρατές τινές Γενουίζαι περιψήματα ανδρών και αμβλώματα, ού κατά τούτο μεν τινος υπερφέροντες, κατά δ'εκείνο τα δεύτερα φέροντες αλλ' απανταχή πονήρως πράττοντες και δυσδαιμόνως, στρογγύλων πέντε νηών ευπορήσαντες και σκάφη τρίκροτα κατηρητικότες προς τοις είκοσι τέσσαρα εις την Κρήτην διαπλοίζονται Και πλασάμενοι τους εμπόρους, είτε επιθέμενοι ως πολέμοι, της νήσου πάσης κατίσχυσαν ευμαρέστατα.»

⁷⁷ Οι Γενοβέζοι αρχικά υποδύθηκαν τους εμπόρους για να παραπλανήσουν τους κατοίκους. Περισσότερα Βλ. „Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός, τόμος δεύτερος, Δεύτερη έκδοση, Επιστημονική επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988. Ακόμη Βλ. Στέργιου Σπανάκη Κρήτη. Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία Ηράκλειο 1962 Τόμος Α σελ 138

⁷⁸ Περισσότερα στοιχεία για την κατάσταση που επικρατούσε στην Κρήτη το 1206 παραθέτει το παραχωρητήριο έγγραφο του Στέφανου Αγιοστεφανίτη, που συντάχθηκε στο Χάνδακα το Μάρτιο του 1206, προς τη μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, όπου παραχωρούνται αμπέλια και οικήματα ως.. « δόσις προστίμου προς το βασιλικόν βεστιάριον...» .Ο *Pescatore* τιλοφορήθηκε *comes Maltae et dominus Creti* .Για περισσότερες λεπτομέρειες Βλ. „Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός, τόμος δεύτερος, Δεύτερη έκδοση, Επιστημονική επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988. Ακόμη Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις*. Β' έκδοση Ηράκλειο 2002 σελ 85 και Στέργιου Σπανάκη οπ. 72

στρατό και ιππικό αποπλέουν από την Βενετία με προορισμό την Κρήτη, με αρχηγούς τον *Ranieri Dandolo* και *Ruggerio Premarino*⁷⁹. Η αποστολή για την ανάκτηση του νησιού αποτυγχάνει. Ο Βενετικός στόλος αφού κατέλαβε τέσσερις γαλέρες του *Pescatore* επέστρεψε στη Βενετία. Αμέσως οργανώνεται δεύτερη, στις 7 Απριλίου 1207 υπό τον *Giacomo Longo*. Το φρούριο του Παλαιοκάστρου κυριεύεται την άνοιξη του 1209. Η Γένουα αδυνατεί να βοηθήσει τον *Pescatore* και οι Βενετοί είναι αποφασισμένοι να καταλάβουν την Κρήτη. Το 1210 έξι γαλέρες και έξι πλοία εγκαθιστούν στην πόλη του Χάνδακα τον πρώτο Δούκα της Κρήτης *Jacomo Tiepolo*⁸⁰. Αποκλεισμένος ο Γενουάτης πειρατής, δεν βλέπει άλλη διέξοδο από αυτήν της συνθηκολόγησης, την οποία και υπογράφει στο τέλος του 1210⁸¹ ή αρχές του 1211 και εγκαταλείπει το νησί⁸². Στις 11 Μαΐου 1217, με την παράδοση του *Alamano della Costa* και με την υπογραφή της συνθήκης με τους Γενουάτες, αρχίζει η περίοδος της Ενετικής κατοχής στην Κρήτη⁸³.

⁷⁹ Βλ. Θεοχάρη Δετοράκη *Η ιστορία της Κρήτης* Ηράκλειο 1990 σελ 163 –165.

⁸⁰ Βλ Στέργιου Σπανάκη *Κρήτη. Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία* Ηράκλειο 1962 Τόμος Α σελ 138

⁸¹ Το κείμενο της συνθηκολόγησης μεταξύ του *Pescatore* και των Ενετών δεν έχει διασωθεί βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις. Β' έκδοση* Ηράκλειο 2002 σελ 87

⁸² Βλ Εφημερίδα «*Νέα Ελευθερία*» Ηρακλείου φ. 24 (28 Σεπτεμβρίου 1903) σελ 2-3

⁸³ Για την Ενετοκρατία στην Κρήτη βλ. Θεοχάρη Δετοράκη *Η ιστορία της Κρήτης* Ηράκλειο 1990 . Ομοίως Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις. Β' έκδοση* Ηράκλειο 2002. Ακόμη βλ Χρυσούλα Τζομπανάκη *Θαλασσινή Τριλογία του Χάνδακα. Το λιμάνι, τα νεώρεια, το φρούριο στη θάλασσα*

B2 Η εδραίωση της Βενετικής κυριαρχίας.

Η αποστολή του Jacomo Tiepolo το 1210 ως πρώτου Δούκα αποδείχθηκε μια σοφότερη κίνηση εκ μέρους της Βενετίας για την εδραίωση της κτήσης της⁸⁴. Ο Δούκας εξάρθρωσε τις μικρές εστίες αντίστασης των Γενονατών, αντιμετώπισε τις πρώτες

(Κούλες) Ηράκλειο 1997 Ομοίως βλ. Εφημερίδα «Νέα Ελευθερία» Ηρακλείου φ. 24 (28 Σεπτεμβρίου 1903) Ακόμη βλ Στέργιου Σπανάκη Κρήτη. Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία Ηράκλειο 1962. Ακόμη βλ. Αλεξίου Σ. Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον ιστ'και ιζ' αιώνα Κρητικά Χρονικά Ηράκλειο 1964 Τομ. ΙΗ (I-III) σελ 146-178.

⁸⁴ Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις. Έκδοση Ηράκλειο 2002 σελ 87

αντιδράσεις και επαναστατικές κινήσεις του εγχώριου στοιχείου και έθεσε τις βάσεις της διοίκησης και της οικονομίας στην νέα κτήση. Η απόσταση της Κρήτης από την Βενετία (ένας μήνας περίπου με το πλοίο), ανάγκασε την Γαληνοτάτη να αποδεχθεί τις υποδείξεις του Δούκα για εποικισμό της νήσου. Ο Δούκας οδηγήθηκε σε αυτή την απόφαση-λύση για να υπάρξει επάρκεια στρατιωτικού δυναμικού για ασφαλή και άμεση κινητοποίηση, όποτε και αν αυτό εκρίνετο αναγκαίο. Οι άποικοι θα ελάμβαναν ως φέουδα τις εκτάσεις του νησιού σαν αντάλλαγμα της αφοσίωσής τους και των στρατιωτικών υπηρεσιών τους προς τη Δημοκρατία⁸⁵. Στις 10 Σεπτεμβρίου 1211 υπογράφηκε στη μητρόπολη η *Carta Concessionis*, το διάταγμα της πρώτης αποστολής εποίκων. Αφορούσε 132 ευγενείς (*milites-cavalieri*) και 48 αστούς (*pedites*), οι οποίοι αναχώρησαν από την Βενετία στις 20 Μαρτίου του 1212, αλλά τελικά έφτασαν 93 *milities* και 28 *pedites*. Κάθε ένας από τους εποίκους έπρεπε οποσδήποτε να διαθέτει οικία στην πόλη του Χάνδακα.⁸⁶ Ακολούθησαν τρεις ακόμη αποικισμοί. Το 1222, το 1233 και το 1252 όπου οι άποικοι ίδρυσαν και την πόλη των Χανίων⁸⁷. Ο συνολικός πληθυσμός που εγκαταστάθηκε στο νησί τα πρώτα 100 χρόνια ήταν 10.000

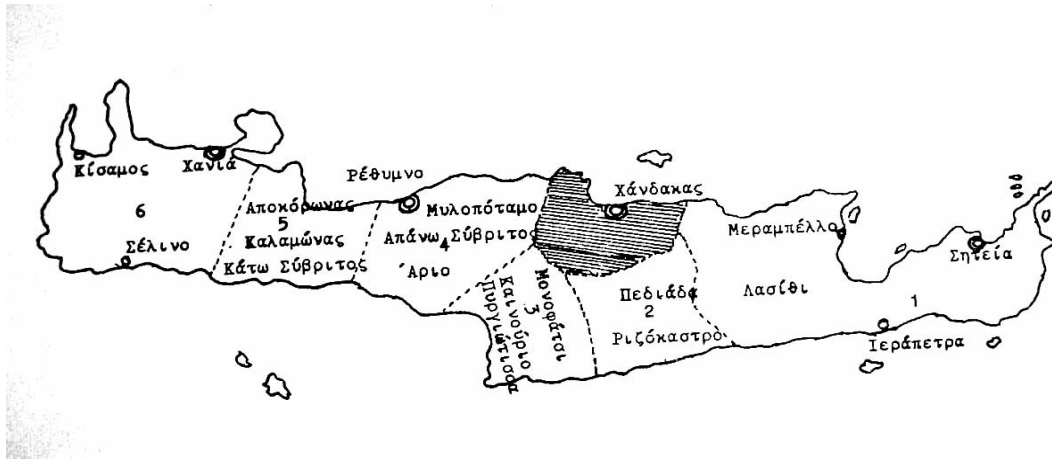
⁸⁵ Βλ Θεοχάρη Δετοράκη *Η ιστορία της Κρήτης* Ηράκλειο 1990 σελ 166

⁸⁶ Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις.* Ηράκλειο 2002 σελ 89. Ομοίως *Creta Sacra*, II, p 234.

⁸⁷ Βλ Θεοχάρη Δετοράκη *Η ιστορία της Κρήτης* Ηράκλειο 1990 σελ 167. Ακόμη βλ. Εφημερίδα «*Νέα Ελευθερία*» Ηρακλείου φ. 24 (28 Σεπτεμβρίου 1903) σελ 3-4

Βενετοί άποικοι, το 1/6 του συνολικού πληθυσμού της Βενετίας.⁸⁸ Στα τέλη της Βενετοκρατικής περιόδου ,στην πόλη της Candia οι Βενετοί ευγενείς ήταν 25 περίπου οικογένειες, απόγονοι των πρώτων ευγενών αποίκων και τα βενετσιάνικα ονόματα ακουγόταν με ελληνικό τύπο. Έτσι οι : *Dandolo, Corner, Venier, Demezzo, Querin, Falier* έγιναν Ντάντολοι, Κορνάροι, Βενιέροι, Δεμέτζοι, Κουρήνιδες και Φαλιέροι. Η Γαληνότατη Δημοκρατία του Αδρία ονόμασε τον Χάνδακα *Candia* και την νέα της κτήση *Regno di Candia* ήτοι Βασίλειον του Χάνδακα. Υπήρξε η σπουδαιότερη αποικία των Βενετών, η κυριότερη βάση τους στην Ανατολική Μεσόγειο, όπου κατέπλεαν οι νηοπομπές (*mude*) που διενεργούσαν το εμπόριο μεταξύ ανατολής και δύσης. Αν και η *Serenissima* ονόμασε την Κρήτη *Regno di Candia* εν τούτοις δεν επέλεξε την βασιλεία για το πολίτευμά της. Ούτε ένα αμιγές φεουδαρχικό σύστημα, όμοιο της Δύσης. Επιλέχθηκε το σύστημα του στρατιωτικού αποικισμού. Με διάταγμα του Δόγη *Pietro Ziani*, το Σεπτέμβριο του 1211, γνωστό και σαν *Concessio Crete*, παραχωρήθηκαν έναντι στρατιωτικών υποχρεώσεων σε Βενετούς αποίκους μεγάλες εκτάσεις γής, που αφαιρέθηκαν από τους τοπικούς άρχοντες και την Ορθόδοξη εκκλησία. Ολόκληρο το νησί αποτέλεσε μια ευρύτατη διοικητική περιφέρεια, στο οποίο υπαγόταν επίσης η Τήνος και τα Κύθηρα. Ομοίως των Βενετικών προτύπων, το νησί διαιρέθηκε σε έξι εξαρχίες-*sestieria*:-

⁸⁸ Βλ Θεοχάρη Δετοράκη *Η ιστορία της Κρήτης* Ηράκλειο 1990 σελ 167

Χάρτης με τα έξη τμήματα -sexteria- της Κρήτης κατά τον 13^ο αιώνα.

Sexterio di San Apostoli: Των Αγίων Αποστόλων, ο σημερινός νομός Λασηθίου.

Sexterio di San Marco: του Αγίου Μάρκου, περιλάμβανε περιοχές της επαρχίας Πεδιάδας.

Sexterio di San Croce: του Σταυρού, Μονοφάτσι, Καστέλι και επαρχία Πυργιωτίσσης.

Sexterio di Castello: του Καστελίου. Περιλάμβανε Μυλοπόταμο και Αμάρι.

Sexterio di San Paolo του Αγίου Παύλου: Ρέθυμνο, Αγ. Βασίλειος και Αποκόρωνα.

Sexterio di Dorsoduro: Χανιά, Κίσαμος και Σέλινο.⁸⁹

⁸⁹ Κάθε κρητικό σεξτέριο αποτελούνταν αρχικά από 33½ φέουδα, υποδιαιρέθηκε σε τούρμες (turme) και αυτές σε καστελλανίες (castellanie). Επικεφαλής κάθε σεξτέριου τοποθετήθηκε ένας καπιτάνος (capitaneus). Περισσότερα στοιχεία για την διοικητική διαίρεση της νήσου και τις επαναστάσεις των Κρητικών βλ: Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων, Τόμος Β', Δεύτερη έκδοση, Ηράκλειο 1988. Ακόμη Βλ Θεοχάρη Δετοράκη *Η ιστορία της Κρήτης* Ηράκλειο 1990 σελ 169. Περισσότερα για την διοικητική διαίρεση και το διοικητικό σύστημα της νήσου κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας βλ ακόμη Βλ. Στέφανου Ξανθουδίδη *Μελετήματα. Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας. Η ίδρυσις.* Ηράκλειο

Για 100 χρόνια διατηρήθηκε αυτό το διοικητικό σχήμα. Στις αρχές του 1300 η Κρήτη διαιρέθηκε σε τέσσερα διαμερίσματα, τα *Territoria*, στη σημερινή περίπου αντιστοιχία των νομών της: *Territorio di Candia, di Rettimo, di Canea, di Sitia*. Η περιοχή των Σφακίων δεν υποτάχθηκε ποτέ στους Ενετούς. Διοικητικά η Κρήτη απέκτησε μητροπολιτικό σύστημα διοίκησης και οι άποικοι προσπάθησαν να την κάμουν μια μικρογραφία της Βενετίας.

2002 σελ 88. Ομοίως *Creta Sacra*, II, p 234 και . Εφημερίδα «*Νέα Ελευθερία*» Ηρακλείου φ. 24 (28 Σεπτεμβρίου 1903) σελ 3-4

B3 Η Candia Veneziana

Η πρωτεύουσα του Βασιλείου της Κρήτης, ή πόλη της Candia , ή Candia Veneziana αποτελούσε μία μικρογραφία της Βενετίας. Ανώτατη εξουσία και Αρχή του Βασιλείου ήταν ο Δούκας της Κρήτης- *Duca di Candia*-. Η εκλογή του γινόταν από τους Βενετούς εύγενείς στην μητρόπολη και ή θητεία του ήταν διετής. Στά θεσμικά και διοικητικά του καθήκοντα συνεπικουρείτο από δύο συμβούλους που και αυτοί είχαν θητεία διετούς διάρκειας.⁹⁰ Τό τριπρόσωπο αυτό, αποτελούσε την *Signoria*, ήτοι την Αύθεντία

⁹⁰ Θεοχάρης Δετοράκης., *Η Κρήτη Ενετική 1204-1669*. Το Ηράκλειο και ο νομός του . Νομαρχία Ηρακλείου 1971 σελ 170.

τῆς Κρήτης⁹¹. Τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατεύματος καὶ τὴν εὐθύνη τῆς διοίκησης καὶ τῆς οργάνωσής του εἶχε ὁ στρατιωτικός διοικητής – *Capitano di Candia*.- Ἐποπτεία

τοῦ ναυτικοῦ ἀσκοῦσε ὁ Ἀρχιναύαρχος-*Capitano General dal mar*-. Σέ περιπτώσεις κρίσεων ,καὶ μόνιμα μετὰ τό 1569, ἡ Βενετία ἔστειλε ἕναν Γενικό Προβλεπτή-*Provveditor General*- μέ ἀπόλυτες, σχεδόν δικτατορικές ἐξουσίες. Ἡ θητεία τοῦ ἦταν διετής, καὶ μέ τὴν λήξη τῆς ὑπέβαλλε στό Γαληνότατο συμβούλιο- *Eccellentissimo Senato*- τῆς Βενετίας, ἔκθεση –*relazione*- τῆς κατάστασης πού ἐπικρατοῦσε στό νησί.⁹² Οἱ διοικητικοὶ ὑπάλληλοι ἦταν πολυάριθμοι καὶ ἡ ἐκλογή ἢ ὁ διορισμός τῶν περισσοτέρων γινόταν κατευθείαν ἀπό τὴν Βενετία.⁹³ Ἀνώτεροι διοικητικά θεωροῦντο οἱ οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι –*cinerarias*- καὶ ἀκολουθοῦσαν οἱ δικαστές –*giudici*-, οἱ ἀστυνόμοι –*justitiiarii*-. Αὐτὲς οἱ δημόσιες θέσεις ἐκαλύπτοντο ἀπό Ἐνετούς πολίτες. Οἱ

⁹¹ Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμός Ἱστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανᾶκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 136.

⁹² Θεοχάρης Δετοράκης., *Ἡ Κρήτη Ενετική 1204-1669*. Το Ηράκλειο και ο νομός του . Νομαρχία Ηρακλείου 1971 σελ 170.

⁹³ Θεοχάρης Δετοράκης., *Ἱστορία τῆς Κρήτης*. Β' Έκδοση Ηράκλειο 1990 σελ 170. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ἀκόμη του ἰδίου *Ἡ Κρήτη Ενετική 1204-1669*. Το Ηράκλειο και ο νομός του . Νομαρχία Ηρακλείου 1971 σελ 170. Ἀκόμη για τα αξιώματα στην Κρήτη Βλ. ἐπίσης Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμός Ἱστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανᾶκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 136.

Κρήτες μπορούσαν να ασκήσουν μόνο το επάγγελμα του δικηγόρου και του νοταρίου(συμβολαιογράφου.)⁹⁴

Η καρδιά του Βασιλείου της Κρήτης χτυπούσε στην *Piazza di San Marco*, την πλατεία του Αγίου Μάρκου, την σημερινή πλατεία Έλευθερίου Βενιζέλου-Λιοντάρια- που ονομαζόταν επίσης και *piazza delle biade* ήτοι πλατεία των σιτηρών. Ήταν η σπουδαιότερη πλατεία της *Candia*, μία μικρογραφία της πλατείας του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, που δεν έλειπαν ούτε τα περιστέρια. Βορειοανατολικά της πλατείας ήταν το Δουκικό μέγαρο, το *Palazzo Ducale* όπου είχε την έδρα του ο *Duca di Candia* και συνεδρίαζε η Αύθεντία και τα Δικαστήρια. Το *palazzo* καταλάμβανε ολόκληρο το χώρο του οικοδομικού τετραγώνου 33 και ήταν διώροφο. Στόν επάνω όροφο είχε δυό αίθουσες, 9 δωμάτια, μαγειρείο και 3 βεράντες. Το ισόγειο είχε 41 δωμάτια, στάβλο, αποθήκη, 3 δεξαμενές, μία φυλακή, μία λέσχη, 3 πηγάδια και 16 μαγαζιά. Σήμερα δεν σώζεται τίποτα εκτός από μερικούς μικρούς θόλους που βρίσκονται στην πλατεία και χρησιμοποιούνται σαν μαγαζιά.⁹⁵

⁹⁴ Περισσότερα στοιχεία για τους επαγγελματίες της πόλης Βλ: Χ. Γάσπαρης., *Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14^ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος.* Περιοδικό Σύμμεικτα Τόμος 8^{ος}, Αθήνα 1989.

⁹⁵ Λεπτομερέστατη περιγραφή για το *Palazzo Ducale* κάνει ο Στέργιος Σπανάκης στο βιβλίο του *Η Κρήτη. Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανάκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 143. Ακόμη φωτογραφικό υλικό από το ερειπωμένο *palazzo* και περισσότερες λεπτομέρειες Βλ. Giuseppe Gerola., *Monumenti Veneti nell isola di Creta.* III σελ 9 Βενετία 1905

Το ιστορικό κέντρο της Κάνδιας.

Ανατολικά της πλατείας υπήρχε ο προστάτης τῆς πόλης, ὁ Ἅγιος Μάρκος, τρίκλιτη ξυλόστεγη Βασιλική, μέ τό μεσαῖο κλίτος ὑπερυψωμένο καί κιονωτό προστώ. Στό ΝΔ ἄκρο τοῦ ὑπῆρχε κωδωνοστάσιο μέ ρολόι πού καλοῦσε κάθε μέρα μέ κωδωνοκρουσίες τούς ὑπαλλήλους στίς θέσεις τους, καί ὁ ἰστός μέ τήν φλογοφόρο σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ἡ ἐκκλησία ἀνήκε στόν ἐκάστοτε Δούκα ὅπου καί ἐκκλησιαζόταν σέ αὐτήν.⁹⁶ Ὅσοι ἀπό τούς Δοῦκες πέθαιναν στήν Κάνδια ἐνταφιάζονταν στόν ναό τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἢ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, κάτω ἀπό σκαλιστές ταφόπλακες μέ θυρεούς. Κτίστηκε τό 1239 ἀμέσως μετά τήν

⁹⁶ Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμός Ἱστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανάκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 144 ὅπου καί υπάρχει αναπαράσταση του προσώου και κάτοψη του ναού σε σχέδιο του Κ. Λασιθιωτάκη. Εκτενέστατη αναφορά για τον Ναό του Ἁγίου Μάρκου κάνει ο Giuseppe Gerola στο *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*. Τόμος II σελ 17. Βενετία 1905. Ακόμη για τον ναό Βλ. Το Ηράκλειον και ο νομός του . Νομαρχία Ηρακλείου 1971 σελ 349.

έγκατάσταση τῶν Βενετῶν. Οἱ κολῶνες τῆς ἐκκλησίας ἀπό πράσινη πέτρα πιστεύεται ὅτι προέρχονται ἀπό τὰ ἑλληνορωμαϊκά μνημεῖα τῆς Κνωσοῦ.

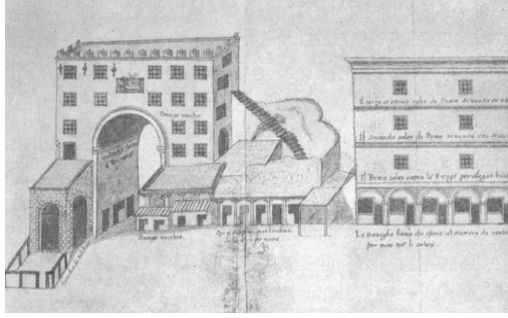

Ὅτι μαγαζιά ἔχουν απομείνει ἀπὸ το Δουκικὸ Ἀνάκτορο.

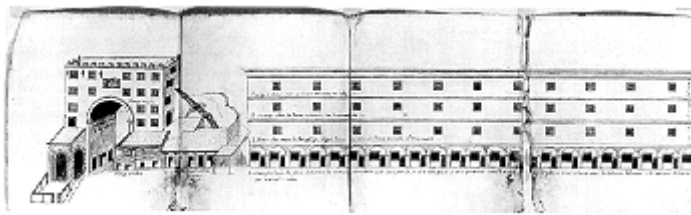

Ἡ βασιλική τοῦ Ἀγίου Μάρκου.

Νοτίως τῆς πλατείας, ἀνάμεσα στό 50 τετράγωνο καί τήν Βικελαία βιβλιοθήκη, ὑπῆρχε ἡ κύρια πύλη τῆς παλιᾶς πόλης (*cittá vecchia*) ἡ πύλη Voltone ἢ *Porta Maestra*. (Ἡ παλιά πόλη τῆς Κάνδιας περιελάβανε τήν Βυζαντινὴ ὀχύρωση τοῦ Χάνδακα καί ἡ καινούρια, ἡ *cittá nuosa* μέχρι τό σημερινό περίβολο τῶν τειχῶν.)

Η πύλη Voltone.

Πάνω στην πύλη
ύψωνόταν
τετραώροφη οικόδομη
(Fondaco πού ήταν οι

κρατικές σιταποθήκες. Έπειδή δέν έπαρκοῦσαν , ό fondaco
προεκτάθηκε στό κτήριο πού είναι σήμερα τό Β αστυνομικό

τιμήμα μέχρι την όδό Ευγενικού. Η
νότια πλευρά είχε παράθυρα πού
έβλεπαν στην τάφρο του παλαιού
τείχους, και ή βόρεια ήταν δρόμος,

ή σημερινή όδος Χάνδακος. Από τόν fondaco δέν σώζεται τίποτα
παρά μόνο μερικά θολωτά δωμάτια πού χρησιμοποιούνται
σήμερα

σαν μαγαζιά και δικηγορικά γραφεία. Η συνέχεια αυτού του
οικοδομήματος διακόπηκε από την διάνοιξη της όδοῦ Μιχ.

Τζουλάκη.

Συνέχεια του fondaco
και νοτίως, κατά

μῆκος τοῦ παλαιοῦ τείχους ὑπῆρχαν οἱ Ἰταλικοὶ στρατῶνες – *Quartieri italiani*.- Ἡ σημερινή πλατεία Καλλεργῶν ὀνομαζόταν *Piazza dei Signori* ἤτοι ἡ πλατεία τῶν Ἀρχόντων γιατί γύρω ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλατεία ἦταν τὰ μέγαρα τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν. Δυτικά της πλατείας τὸ *palazzo Ducale*, βόρεια, στὴ θέση τοῦ πάρκου Θεοτοκοπούλου τὸ *palazzo di Capitan Generale*- Στρατιωτικοῦ Διοικητή-, ἀνατολικά καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ σημερινοῦ

Δημαρχείου τὸ *palazzo di capitan general dal mar*.⁹⁷

Βορείως τῆς *piazza dei Signori* ὑπάρχει ἡ *Ruga Maistra* ἡ σημερινή ὁδὸς 25ης Αὐγούστου. Ἦταν ὁ κυριότερος ἐμπορικός δρόμος τῆς πόλης ὅπου τὴν συνέδεε μὲ τὸ λιμάνι. Στὴ *Ruga Maistra* γινόταν ἡ σπουδαιότερη τελετὴ τῶν Καθολικῶν ἡ *la processione del Corpus*

⁹⁷ Για τὴν περιγραφή τῆς πόλης κατὰ τὴν Ενετικὴ περίοδο βλ., Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμὸς Ἱστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανὰκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 137. Ἀκόμη *Το Ηράκλειον καὶ ὁ νομὸς του* . Χάνδαξ-Candia-Ηράκλειον. Νομαρχία Ηρακλείου 1971 σελ 293 . Ἀναπαράσταση τῆς *Candia Veneziana* ὑπάρχει ἐπίσης στὴν προθήκη τοῦ Ἱστορικοῦ μουσείου Ηρακλείου. Για τὴν λεπτομερὴ περιγραφή καὶ τὴ θέση τῶν μεγάρων τῶν ἀνωτάτων ἀξιωματῶν βλ., Giuseppe Gerola στο *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*. Τόμος III σελ 9-25 Βενετία 1905.

Domini. Οί Βενετοί μέ αυστηρές διατάξεις όριζαν ότι τά σπίτια και τά καταστήματα στη Ruga Maistra πρέπει νά έχουν ένιαία και προσεγμένη μορφή και νά κτίζονται μέ πελεκητές πέτρες. Στην άρχή τής όδοϋ και προς τά ανατολικά υπήρχε ή Loggia πού ήταν χώρος συγκέντρωσης και άναψυχής τών Βενετών εύγενών⁹⁸. Από εκεί ό Δούκας προσφωνούσε τό λαό και παρακολουθούσε τίς θρησκευτικές πομπές. Ήταν το κομψότερο και καλλιτεχνικότερο μνημείο των Βενετών, υπόδειγμα Παλλαδιανού ρυθμού. Στη θέση του σημερινού Δημαρχικού υπήρχε η armeria – το οπλοστάσιο-. Βορειοδυτικά της Loggia υπήρχε η κρήνη Sagrento και βορειοανατολικά ο ναός του Αγίου Τίτου, στην θέση που είναι και σήμερα.- «..ωραιότατη και παλαιά Βασιλική, θαυμαστή για το μεγάλο πλάτος και ύψος της και τις αμέτρητες κολώνες της από σπάνια μάρμαρα Και καθώς ήταν στολισμένη με μνήματα και θυρεούς δοξασμένων ανδρών και με Άγιες Τράπεζες και παρεκκλήσια φαινόταν ότι θα έμενε παντοτινό κόσμημα της πολιτείας Εκεί ήταν φυλαγμένη η κάρα του Αγίου Τίτου, λείψανα του Αγίου Στεφάνου και της Αγίας Φωτεινής και η εικόνα της Παναγίας της Μεσοπαντίτισας.⁹⁹

⁹⁸ Για αναπαραστάσεις, σχεδιαγράμματα, φωτογραφικό υλικό και περιγραφή της Loggia di Candia Βλ Giuseppe Gerola στο *Monumenti Veneti nell isola di Creta*. Τόμος ΙΙΙ σελ 35-60 Βενετία 1905.

⁹⁹ Στέργιος Σπανάκης., *Η Κρήτη. Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανάκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 137-160 . Ακόμη Το Ηράκλειον και ο νομός του . Χάνδαξ-Candia-Ηράκλειον. Νομαρχία Ηρακλείου 1971 σελ 293-388 .

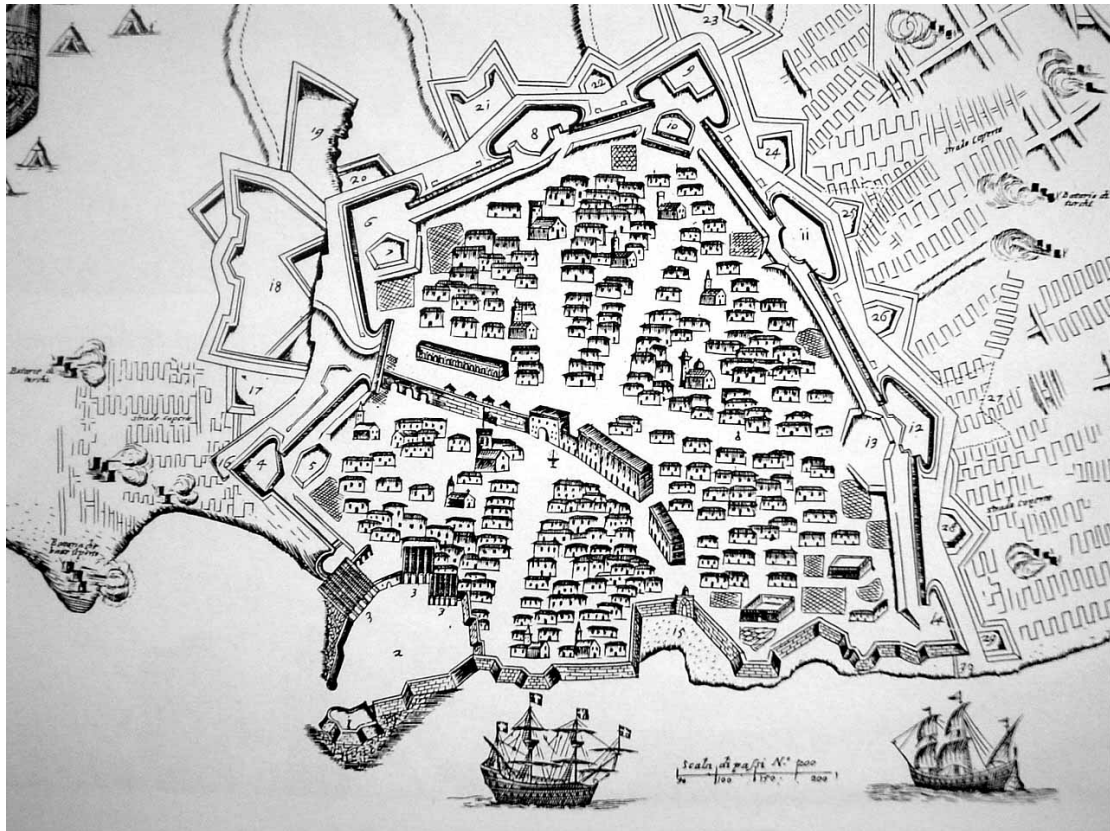
Η κρήνη Sagrento.

Η armeria. Βόρεια και ανατολική άποψη .Δεξιά ο ναός του Αγ. Τίτου.

Piazza dei Signori

Χαρακτική απεικόνιση της Κάνδιας . Διακρίνεται ο Fondaco, στο κέντρο μοναχικά η κρήνη Μοροζίνι, αριστερά Άγιος Μάρκος, Βόρεια της κρήνης το palazzo Ducale, ο Άγιος Τίτος, οι στρατώνες του Αγίου Γεωργίου αριστερά στην πλατεία τριών καμαρών, οι

τρεις καμάρες, ο ναός του Αγίου Φραγκίσκου όπου σήμερα είναι το αρχαιολογικό μουσείο, στην προέκταση του fondaco οι ιταλικοί στρατώνες και η ruga Maistra από το κέντρο μέχρι το λιμάνι.

πού τήν σκέπαζαν εύλαβικά ἀφιερώματα ὀρθοδόξων καί καθολικῶν, καί πού τό πρωτότυπό της εἰκόνας βρίσκεται στήν

Βενετία στήν ἐκκλησία *Santa Maria delle Salute*. Τό 1446 ἔπαθε
ζημιές καί ἐπισκευάστηκε ἀπό τόν Λατίνο Ἀρχιεπίσκοπο *Fantino
Dandolo*¹⁰⁰

Ἡ *Loggia* στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πριν την αναστύλωσή της.

Ἡ *armeria* καὶ ἡ κρήνη.

¹⁰⁰ Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμός Ἱστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανάκη
Ἡράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 149. Ἀκόμη *Το Ἡράκλειον καὶ ὁ νομός του* . Χάνδαξ-Candia-
Ἡράκλειον. Νομαρχία Ἡρακλείου 1971 σελ354. Για τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τίτου βλ
ἀκόμη Giuseppe Gerola ., *Monumenti Veneti nell isola di Creta*. Τόμος II σελ 40 .Βενετία 1905.

Πίσω από τό σημερινό Ίερό του ναού, στό σημείο πού εἶναι τό κτήριο τῆς Ἑνώσης Γεωργικῶν Συνεταιρισμῶν βρισκόταν τό παλάτι του Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου. Προχωρώντας πρὸς τό λιμάνι, στό σημείο πού ἦταν τό κτήριο τῆς Ἰονικῆς Τράπεζας ὑπῆρχε ἡ ἐκκλησία του Ἁγίου Ρόκκου, ὀκτάγωνη μέ τροῦλο, προστάτης τῆς πανώλους. Στό τέλος τῆς Ruga Maistra ἦταν ἡ πύλη του μόλου, πού διαυτῆς περνοῦσες στό λιμάνι, στά νεώρια καί στόν Κούλε¹⁰¹.

Η ruga Maistra (η σημερινή 25^{ης} Αυγούστου) και η πύλη του μόλου εκ των ἔσω.

Ὁ Εὐάγγελος Νικολαΐδης τό 1891 τόν περιγράφει χαρακτηριστικά: «...ὁ λιμὴν του Ἡρακλείου εἶναι μικρός καί χειροποίητος, κατασκευασθεῖς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Τήν εἴσοδον

¹⁰¹ Για λεπτομερέστατη καταγραφή και αρχιτεκτονικά σχέδια του φρουρίου Βλ. Χρυσούλα Τζομπανάκη *Η Θαλασινή Τριλογία του Χάνδακα. Το λιμάνι, τα νεώρια, το φρούριο στη θάλασσα (Κούλες)* Ηράκλειο 1997. Ακόμη Στέργιος Σπανάκης., *Η Κρήτη. Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανάκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 151 Ακόμη *Το Ηράκλειον και ο νομός του* . Χάνδαξ-Candia-Ηράκλειον. Νομαρχία Ηρακλείου 1971 σελ354 Για το φρούριο και την σημερινή του κατάσταση βλ άρθρο του Βιδάκη Γ. *Η αλήθεια για το φρούριο Κούλε* Εφημερίδα Πατρὶς Αρ.φύλλου 17728 , 03.02.2006, σελ.14.

αὐτοῦ προασπίζουσι ἑκατέρωθεν ὑψούμενοι δύο ἰσχυροὶ πύργοι
ᾧν ὁ πρὸς τὰ δεξιά αἴρεται εἰς ὕψος γιγαντῶδες καὶ
δυσθεώρητον. Παρὰ τούς κυκλωπέιους βράχους , οἵτινες
προφυλάσουσι τὰς βάσεις αὐτοῦ, τό κύμα ροχθεῖ μανιωδῶς
ἐκθραυόμενον καί ἐν λυσσώδει πλαταγισμῶ μαστιγώνει τὰς
πλευρᾶς τοῦ φρουρίου, ὡσεὶ ἐπιθυμοῦν νά θάψει ὑπό τό πυκνόν
αὐτοῦ ἔρεβος τό ἐπαράτου μνήμης ἐκεῖνο μορμολύκειο. Ἡ θεά
τοῦ κολοσσοῦ τούτου καί ἡ ἐκ τῆς ἀναμνήσεως παρωχημένων
χρόνων γενομένη ἐντύπωσις, ἐξαγριούσι τήν ψυχὴν καί
προξενούσιν ἄλγος ὀδυνηρόν. Ἐκ τῶν πολεμιστρῶν καί τῶν
προμαχόνων αὐτοῦ βιαίόταται ἐξέρχονται αἱ ἐνετικάί
ἀναμνήσεις, ὁ δέ χρόνος ἀναποθέτων ἀδιαλείπτως ἔπ' αὐτοῦ τὰ
ἴχνη τῆς διελεύσεώς του καθιστά αὐτόν ἀπαισιώτερον τήν ὄψιν.
Ὁ γιγάντιος ἐκεῖνος ὄγκος ἐγκλείει τὰς σκοτεινάς καὶ
καθύγρους ἐκεῖνας εἰρκάς, ἐν αἷς φρικώδη υπέστησαν
βασανιστήρια πολυάριθμοι εὐγενεῖς καί φιλελεύθεροι πολῖται
κατὰ τούς μαύρους χρόνους τῆς ἐνετικῆς τρομοκρατίας. Ἡ πέριξ
θάλασσα ἠρυράνθη ἐκ τοῦ ἀθώου αἵματος τῶν πολιτικῶν
καταδίκων καί τὰ σιγηλά βάθη τοῦ πυθμένος ἐγκλείουσιν
ἀφθόνως κατεσπαρμένα τὰ ὄστα τῶν μεγάλων πατριωτῶν. Τό

στυγνόν τοῦτο
φρούριον, ἀντιστᾶν
κατά τοῦ
πανδαμάτορος χρόνου,
ἀποτελεῖ μετά τῆς
Βαστίλης εἰδεχθῆ
ξυνωρίδα καί θά

παραμείνει εἰσαεῖ ἀνεξίτηλον στίγμα βαρβαρότητας.

Ὁ θαλασσόπυργος οὗτος καλεῖται φρούριον τοῦ Λέοντος, ὡς ἐκ τοῦ λέοντος τοῦ ἐφεστίου τῶν ἐνετῶν Ἁγίου Μάρκου, ὃν φέρει ἀνάγλυφον εἰς τό ὑπέρθυρον τῆς κεντρικῆς αὐτοῦ πύλης. Εἰσερχόμενος τίς ἐν αὐτῷ καταλαμβάνεται ὑπό τρόμου μυστηριώδους καί ἀορίστου. Διασκελίζων ἀλύσεις καί ἐσκωριασμένα τηλεβόλα βυθίζει τούς πόδας εἰς ἔδαφος τεναγῶδες τό ὁποῖον ζυνεζυμώθη μέ χεῖμαρρον αἱμάτων ἑλληνικῶν. Διέρχεται ὑπό ἀψίδας καί θόλους, ἔφ' ὧν στεναίθυρίδες διαχέουσιν ἀμφίβολον ἡμίφως εἰς τᾶς δνοφεράς ἐκεῖνας τρώγλας. Τό ἐσωτερικόν παρουσιάζει δαιδάλειον τεχνούργημα. Διάδρομοι, στοαί, θύραι σιδηραί αποτελούσιν ἐν συνόλω μυστηριώδη λαβύρινθον, ο δε ἐλάχιστος ψόφος παράγει ἀντίλαλον ἠχηρόν καί βρυχώμενον....»¹⁰²

¹⁰² Λεπτομέρειες ἀπό τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ φρουρίου καὶ γιὰ σχεδιαγράμματα τῆς ἐποχῆς Βλ. Giuseppe Gerola ., *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*. Τόμος I σελ 99..Βενετία 1905.

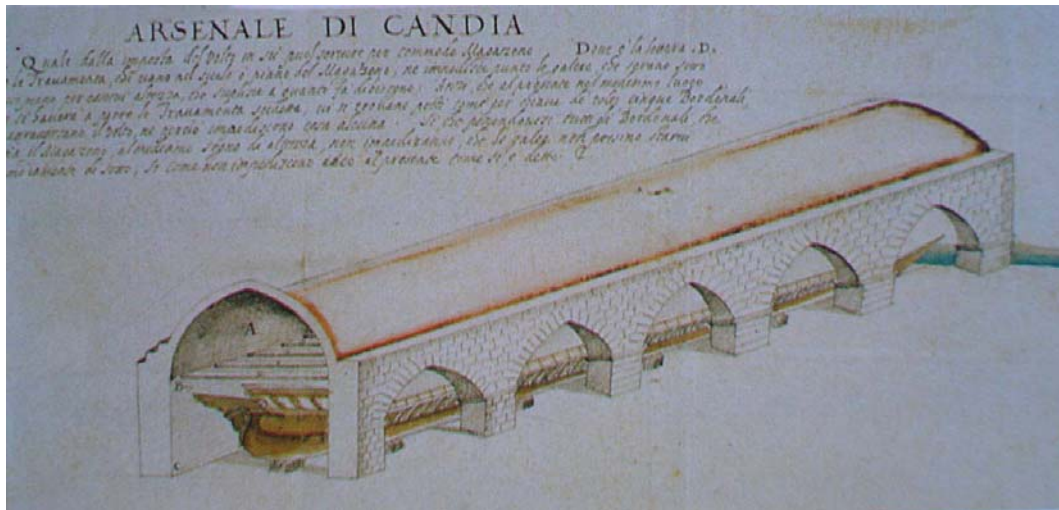

Ἡ εἴσοδος τοῦ ἐνετικοῦ λιμένα μετὰ τὸ μικρὸ καὶ μεγάλο Κούλε.

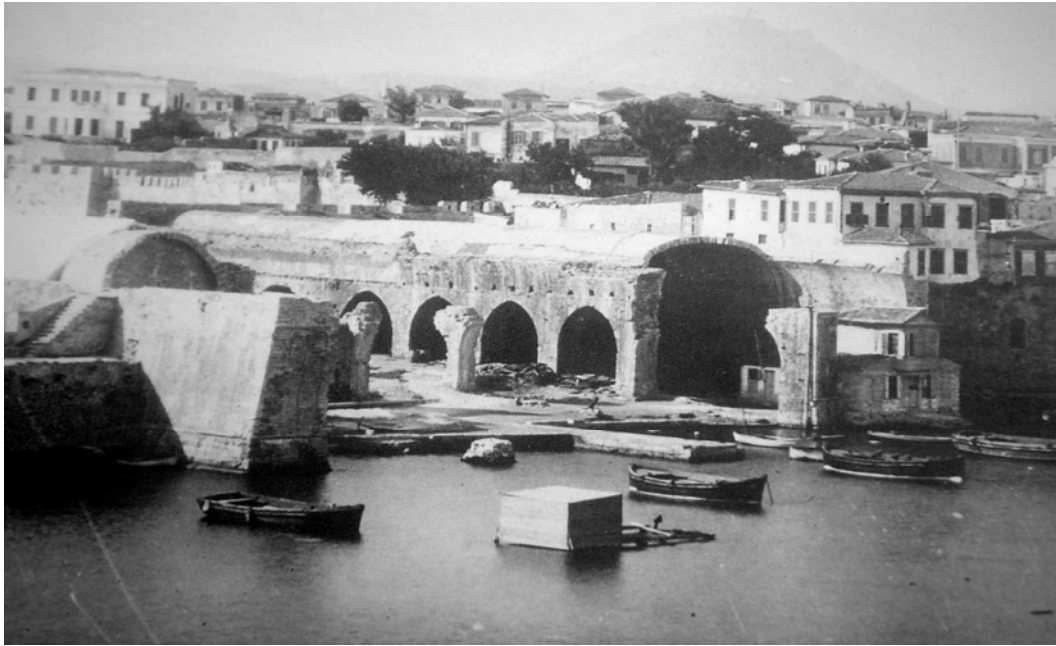
Ἡ εἴσοδος τοῦ ἐνετικοῦ λιμανιοῦ.

Στήν προκυμαία τοῦ λιμανιοῦ οἱ Ἐνετοὺ εἶχαν κατασκευάσει μία σειρά ἀπὸ *arsenali* (νεώρια) ὅπου ναυπηγοῦσαν γαλέρες με Κρη̄τες τεχνίτες. Κάθε θόλος προοριζόταν καί γιὰ μία γαλέρα.¹⁰³

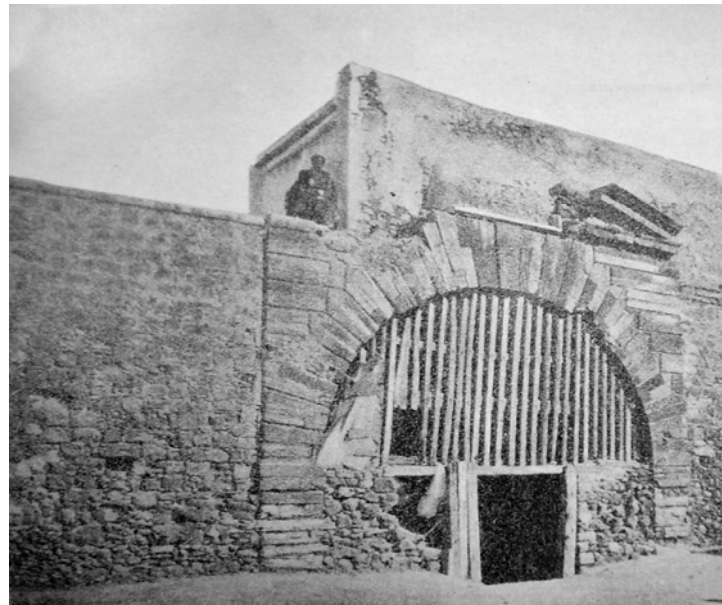

Τὸ *arsenali* με̄ τήν γαλέρα.

¹⁰³ Περισσότερα γιὰ τὰ *arsenali* βλ., Χρυσούλα Τζομπανάκη *Ἡ Θαλασσινὴ Τριλογία τοῦ Χάνδακα. Το λιμάνι, τὰ νεώρια, τὸ φρούριο στὴ θάλασσα* (Κούλες) Ἡράκλειο 1997. Ἀκόμη Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμὸς Ἱστορία Ἀρχαιολογία* Ἐκδόσεις Σφακιανὰκη Ἡράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 152. Ὁμοίως *Τὸ Ἡράκλειον καὶ ὁ νομὸς του* . Χάνδαξ-Candia-Ἡράκλειον. Νομαρχία Ἡρακλείου 1971 σελ356.

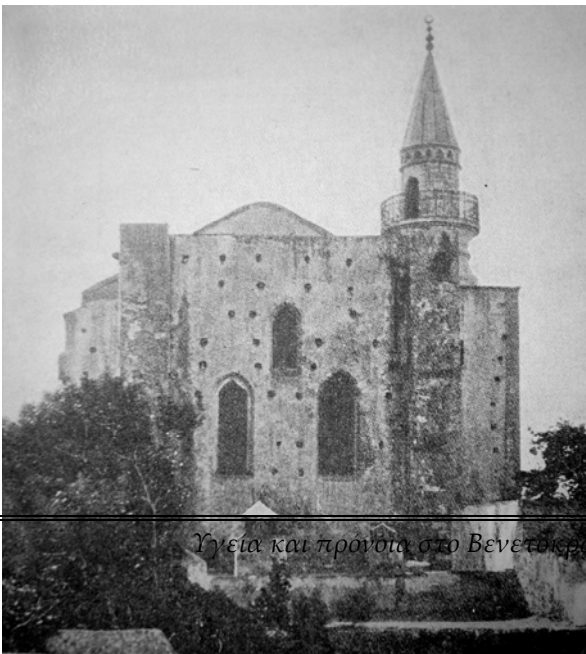

Τα νεώρια.

Η πύλη του Δερματά.

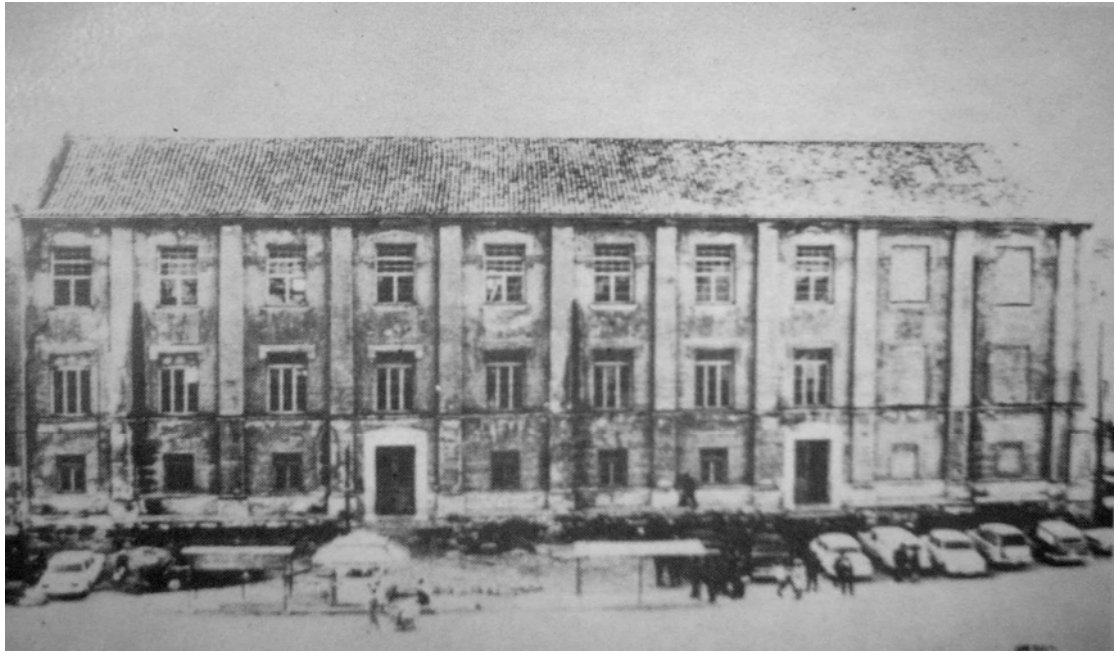
*Δυτικά της πύλης του
μόλου σώζεται ακόμη τό
θαλάσσιο τείχος πού πάνω
του, κοντά τήν γειτονιά τῶν
Εβραίων, τήν Ὀβραϊκή*

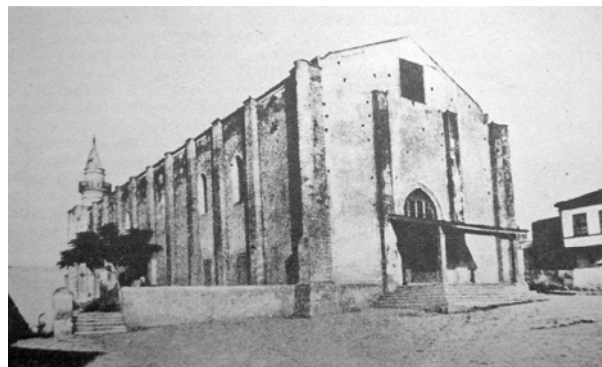
είναι ο Άγιος Πέτρος τῶν Δομινικανῶν, ὅπου ἓνα μέρος τῶν κελιῶν τοῦ ἔβλεπε πρὸς τὸ Κρητικὸ πέλαγος «..καὶ πολλές φορές παραξενεύτηκα, γράφει ἓνας προσκυνητῆς πού ἦρθε στὴν Κρήτη χειμῶνα, πῶς μποροῦν οἱ Πατέρες νὰ διαβάζουνε μέσα στὴν ταραχὴ καὶ τὸν βόγγο τῶν κυμάτων. Γιατὶ τόση βοή κάνει ἡ θάλασσα, πού δὲν ἀκούει κανεὶς οὔτε τὴν ἴδια του τὴν ψαλμωδία καὶ τὴν φωνή..» Τὸ τεῖχος συνεχίζει μέχρι τὸν κόλπο τοῦ Δερματὰ πού εἶχε χρῆση λιμένος καὶ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν πόλη μὲ τὴν σωζόμενη ἀκόμη πύλη τοῦ Δερματὰ. Στὸ χῶρο τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Τριάδας ὑπῆρχε τὸ Ὀρθόδοξο μοναστήρι καλογραιῶν , παράρτημα τῆς μονῆς Τοπλοῦ τῆς Σητείας, τὸ *Monasterio Greco di Madonna Acrotiriani*. Ἀπὸ τὴν πύλη *Voltone* καὶ δυτικά, ὑπῆρχε ἡ *Via Imperialis* πού ὀδηγοῦσε μέχρι τὴν πύλη τοῦ Παντοκράτορα, ἡ πλατεία στράτα ἢ ἡ *strata larga* ὅπου καὶ σήμερα ἡ λεωφόρος Καλοκαιρινοῦ. Στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ, ἐκεῖ πού βρίσκεται ἡ ὁδὸς Ἰδης ὑπῆρχε ἡ *rescaria* – τὰ ψαράδικα – καὶ λίγο χαμηλότερα, στὴν ὁδὸ Ψρομιλίγγων ἡ *beccaria* – τὰ κρεοπωλεῖα, σφαγεῖα.- Πιο κάτω καὶ δεξιὰ ὑπῆρχε ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων ὅπου ἦταν ὁ ὀρθόδοξος καθεδρικός ναὸς καὶ ἡ ἔδρα τοῦ Πρωτοπαπά, ἀρχηγοῦ τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου. Σήμερα ἀπὸ τὴν Κυρία τῶν Ἀγγέλων σώζεται ἓνα τόξο μέσα σὲ κατάστημα ἐνδυμάτων ἐπὶ τῆς λεωφόρου Καλοκαιρινοῦ.¹⁰⁴ Νότια τῆς *Voltone* ὑπῆρχε ἓνας ἀκόμη κεντρικός δρόμος πού, διὰ μέσου τῆς ἀγορᾶς ἔφτανε στὸ ναὸ τοῦ Σωτῆρος - *San Salvador*- ἐκκλησία ὀνομαστῆ γιὰ τὰ σκαλιστὰ ἀπὸ κυπαρισσόξυλο στασίδια τοῦ χοροῦ, πού παρίστανε τὸ Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό, τὴν Ἀξιωμακάριστο Παρθένα, τοὺς Ἀποστόλους, τὸν Μακάριο Ἀγίουστίνου καὶ τοὺς Πατέρες τῆς ἐκκλησίας¹⁰⁵

¹⁰⁴ Για τὴν περιγραφή τῆς πόλης Βλ., Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμὸς Ἱστορία Ἀρχαιολογία* Ἐκδόσεις Σφακιανὰκη Ἡράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 133 Ὁμοίως *Τὸ Ἡράκλειον καὶ ὁ νομὸς του* . Χάνδαξ-Candia-Ἡράκλειον. Νομαρχία Ἡρακλείου 1971 σελ293.

¹⁰⁵ Πλουσιότατο φωτογραφικὸ υλικὸ γιὰ τὸν ναὸ παρατίθεται στὸ *Τὸ Ἡράκλειον καὶ ὁ νομὸς του* . Χάνδαξ-Candia-Ἡράκλειον. Νομαρχία Ἡρακλείου 1971 σελ175καὶ177 καθὼς καὶ Giuzepe Gerola ., *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*. Τόμος II σελ 119 .

Βόρεια όψη του ναού όταν είχε πλέον τήν χρήση Γυμνασίου.

Δυτική άποψη του ναού του Σωτήρος

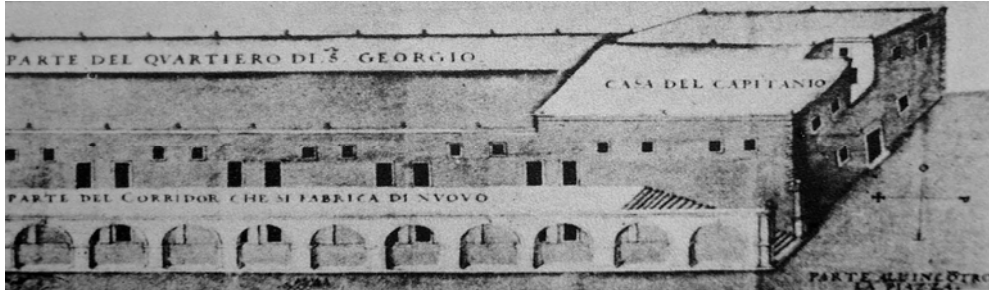
Ἐσωτερικὴ ἀποψη τοῦ ναοῦ του Σωτήρος .

*Τό Βαλιδέ τζαμί, η κρήνη Βέμπο και στο βάθος ο ναός του
Σωτήρος.*

Στό χῶρο τῆς νομαρχίας καί τῶν δικαστηρίων ὑπῆρχε ὁ στρατώνας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Χτίστηκε τό 1400. Πρίν τήν οἰκοδόμησή του, οἱ στρατιῶτες διέμεναν στά σπίτια τῶν κατοίκων τῆς Κάνδιας, εἰδικά τῶν φτωχότερων γιαντό ὑπῆρχαν καί τόσα νόθα παιδιά στήν πόλη. Ἡ πρός Βορρά θύρα τοῦ στρατώνα ὅπως φαίνεται σήμερα καί εἶναι ἡ εἴσοδος τῶν δικαστηρίων, ἦταν ἡ θύρα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, τήν ὁποία ἔστειλε ὡς δῶρο ὁ παλαιός τρόφιμος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου καί μετέπειτα Πάπας Ἀλέξιος ὁ Ε'. Τό ἀρχικό κτήριο ἦταν ἐνιαῖο,

καί μετά διαιρέθηκε σέ τρία τμήματα γιά νά στεγάσει τήν Νομαρχία, τά δικαστήρια καί τήν αστυνομική διεύθυνση Ηρακλείου.¹⁰⁶

Οι στρατώνες του Αγίου Γεωργίου.

Ἡ πλατεία ἀνατολικά τοῦ στρατώνα , ἡ *piazza dei tre porti* – τῶν τριῶν καμαρῶν- ὀνομάστηκε τό 1628 ἀπό τίς τρεῖς καμάρες- ὕδατογέφυρες πού ὑπῆρχαν ἐκεῖ στό σημεῖο τοῦ ξενοδοχείου Ἀστόρια καί περνοῦσε ὁ ἀγωγός της κρήνης Μοροζίνι¹⁰⁷

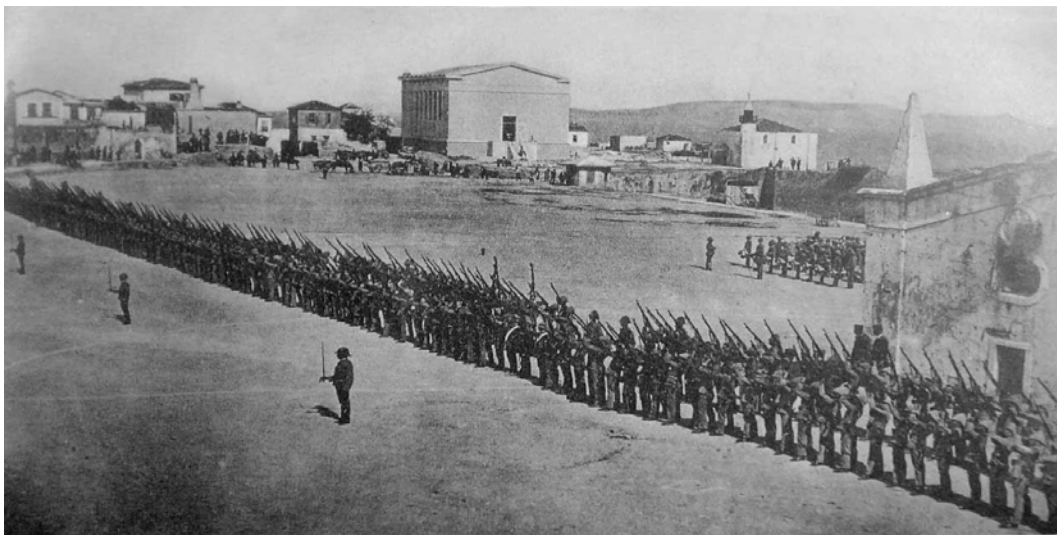
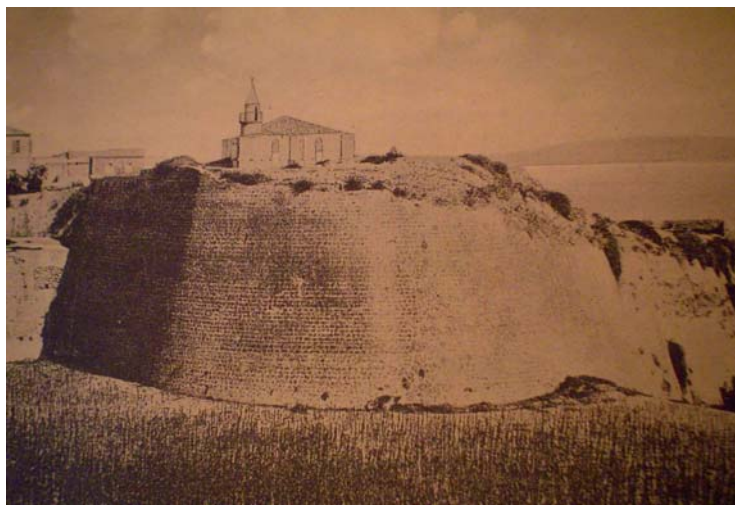
Τό γκρέμισμα τῶν τριῶν καμαρῶν.

¹⁰⁶ Βλ., Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμός, Ἱστορία, Ἀρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανᾶκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' Ὁμοίως *Το Ηράκλειον καί ὁ νομός του* . Χάνδαξ-Candia-Ηράκλειον. Νομαρχία Ηρακλείου 1971

¹⁰⁷ Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμός, Ἱστορία, Ἀρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανᾶκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 158. Περισσότερα στοιχεία γιά τήν κρήνη, σχεδιαγράμματα κατασκευῆς καί δαπάνες τῆς Βλ., Francesco Moresini- *Provveditore Generale et Ingenger nel' Regno di Candia, Relazione presentata nell' eccellentissimo Consiglio* 1629, Στέργιου Σπανάκη., *Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας*, Τόμος II σελ 26 Εκδόσεις Σφακιανός Ηράκλειο 1950.

Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου.

Ἡ πλατεία τῶν τριῶν καμαρῶν. Δεξιά της εἰκόνας διακρίνεται ἡ πύλη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Στό βάθος δεξιά, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου

Φραγκίσκου, καί τό μικρό ἀκόμη ἀρχαιολογικό μουσεῖο στό
κέντρο τῆς εἰκόνας.

Βορειοανατολικά της πλατείας , στό χῶρο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ
μουσείου ὑπῆρχε ἡ σπουδαιότερη, πλουσιότερη καί
σημαντικότερη μονή καθολικοῦ δόγματος, ἡ μονή τοῦ Ἁγίου
Φραγκίσκου.¹⁰⁸ Ἀνήκε στό τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν- *Franciscani
Minori Osservanti Zoccolanti* . Ἀποτελοῦσε στολίδι τῆς
χριστιανοσύνης στήν Ἀνατολή. Ἡ κύρια πύλη τοῦ ναοῦ, ὅπως
προαναφέρθηκε, κοσμεῖ σήμερα τήν εἴσοδο τοῦ δικαστικοῦ
μεγάρου. Ἡ μονή μέ τό σεισμό τοῦ 1508 ἔπαθε ζημιές καί
ἀνοικοδομήθηκε. Μέ μεγαλόπρεπο ὄγκο , ἐπιβλητική ἐμφάνιση
καί πλούσια διακόσμηση, ἦταν ὅτι καλύτερο εἶχε νά ἐπιδείξει
στήν Κρήτη ἡ Βενετσιάνικη τέχνη. Ἐσωτερικά ὑπῆρχαν
βυζαντινές ἀγιογραφίες, χορός ἀπό 200 ψάλτες καί κειμήλια
ιδιαίτερης θρησκευτικῆς ἀξίας ὅπως τεμάχιο τοῦ Τίμιου Ξύλου,
ἡ κάρα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ὁ βραχίονας τοῦ Ἁγίου Συμεῶν καί
σπαράγματα τοῦ χιτώνα τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου. Στήν μονή
ἐνταφιάστηκαν πολλοί δοῦκες τῆς Κρήτης. Στήν ἀνατολική
πλευρά τῆς πλατείας ὑπῆρχε ἡ πύλη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἡ
πύλη τοῦ Λαζαρέτο. Ἦταν ἀφενός ἡ πύλη ἐπικοινωνίας τῆς
πόλης μέ τήν ἀνατολική Κρήτη καί ἀφετέρου ἡ ὁδός πρὸς τό

¹⁰⁸ Για τις εκκλησίες στην Κάνδια, τις διαστάσεις τους, τους δωρητές και ανακαινιστές καθώς και για τις
ενορίες Βλ Τσιοπανλής Ζ. *Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum comunis. A.S.V.,-D.C., b13 (culto), q.1 12481548*
σελ52 Ιωάννινα 1985. Ἀκόμη Βλ Σπανάκη Σ., *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης. Κρητικά Χρονικά*
13 σελ 256-265 Ηράκλειο 1959. Ἀκόμη βλ.Giuseppe Gerola., *Torografia delle chiese della citta di Candia.* Βενετία 1918.
Εἰδικά για την εκκλησία του Αγ Φραγκίσκου Βλ: *Το Ηράκλειο και ο νομός του* .Ηράκλειο 1971 σελ 317.

λοιμοκαθακτήριο(λαζαρέτο)¹⁰⁹ προσβεβλημένοι από τά λοιμώδη νοσήματα. Τό λοιμοκαθακτήριο ἔδρευε στην περιοχή τῆς σημερινῆς Αλικαρνασοῦ, πρὸς τὴν θάλασσα. Ἡ πρόσοψη τῆς πύλης μνημειακὴ, μέ ὑπέρθυρο καί ἐπιγραφή τοῦ ἀρχιστράτηγου Παύλου Τζώρτζη μέ ἐπιγραφή 1565 καί μέ ἐντοιχισμένο μαρμάρينو ἀνάγλυφο μέ τὸν Ἅγιο Γεώργιο καβαλάρη – πού σήμερα βρίσκεται στό ἱστορικό μουσεῖο- καί διάφορα οἰκόσημα.

Ἡ πύλη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Λαζαρέτο)

Τό 1917 κατεδαφίστηκε μέ πυρίτιδα γιά νά ἀνοικοδομηθεῖ ἐκ νέου στήν περιοχή τῆς Ἀνάληψης. Στή μέση της piazza di San Marco ὑπάρχει ἀκόμη καί σήμερα ἡ ὀκτάγωνος κρήνη τοῦ Μοροζίνη¹¹⁰ πού ἐγκαινιάστηκε στίς 25 Ἀπριλίου τοῦ 1628, ἑορτῆ τοῦ πολιοῦχου καί προστάτη τῆς Κάνδιας, Ἁγίου Μάρκου.

¹⁰⁹ Αναλυτικότερα γιά τὴν πύλη τοῦ Αγ. Γεωργίου Βλ., Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμός Ἱστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανὰκη Ἡράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 159.

¹¹⁰ Περισσότερα στοιχεῖα γιά τὴν κρήνη, σχεδιαγράμματα κατασκευῆς καί δαπάνες τῆς Βλ., Francesco Moresini- Provveditore Generale et Ingenger nel' Regno di Candia., *Relazione presentata nell' eccellentissimo Consiglio 1629*, Στέργιος Σπανάκη., *Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας*, Τόμος II σελ 26 Εκδόσεις Σφακιανός Ἡράκλειο 1950.

Η κατεδάφιση τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Τό νερό ἀπό τίς πηγές τῶν βορείων πλευρῶν τοῦ Γιούχτα μεταφερόταν 15 χιλιόμετρα γιά νά ρέει ἄφθονο στήν κρήνη. Στήν κορυφή τῆς κρήνης ὑπῆρχε ὑπερμέγεθες ἄγαλμα τοῦ θεοῦ Ποσειδώνα γιαντό καί σήμερα ἀκόμη ἀκούγεται καί μέ τήν ὄνομασία κρήνη τοῦ τσιγάντε (γίγαντα) τό ὁποῖο καταστράφηκε ἀπό τούς Τούρκους.¹¹¹

Τό σπουδαιότερο μνημεῖο τῆς ἐνετοκρατίας στό Ἡράκλειο εἶναι τά τείχη. πόλη εἶχε προεκταθεῖ ἀρκετά, πέρα ἀπό τήν βυζαντινή

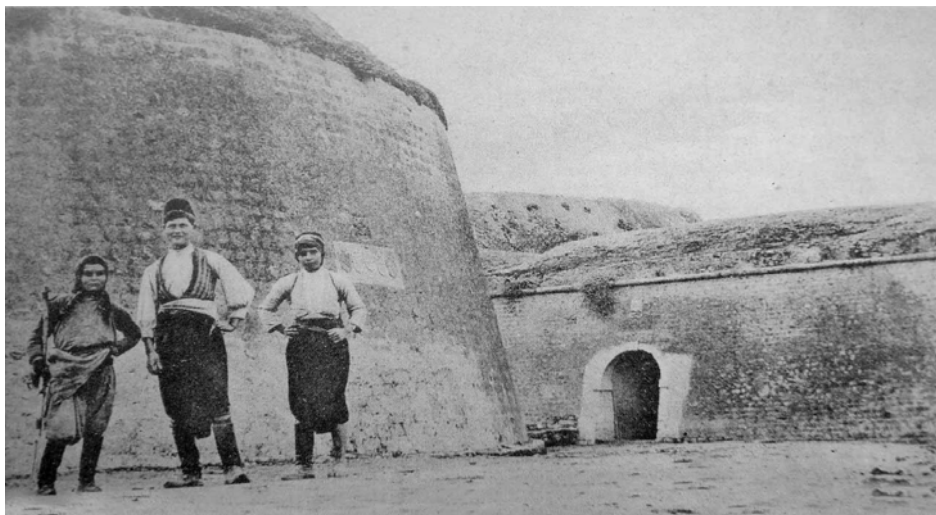
¹¹¹ Στέργιος Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Τουρισμός Ἱστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανάκη Ἡράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 141.

ὀχύρωση, καί ἔτσι ἡ ὀχύρωση τῆς πόλης κρίθηκε ἀναγκαία, εἰδικά μετὰ καί τήν τουρκική ἀπειλή στήν ἀνατολή. Ὁ κυριότερος ἐμπνευστής καί σχεδιαστής τῆς μνημειώδους ὀχύρωσης ἦταν ὁ στρατιωτικός μηχανικός *Michele Sammicheli*. Ἡ οἰκοδόμησις ἄρχισε τό 1462, καί τελείωσε μετὰ ἀπό 100 χρόνια. Κτίστηκε ἀπό Κρητες ἡλικίας 14-60 ἐτῶν μέ τόν θεσμό τῆς ἀγγαρείας ὅπου ὁ καθένας ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἐργάζεται μία ἐβδομάδα γιά μία φορά τόν χρόνο. Ὁ περίβολος τῶν τειχῶν ἔχει σχῆμα τριγώνου μέ τή βάση στή θάλασσα καί μήκος 5 χιλιομέτρων. Ἔχει 7 προμαχῶνες: *Sambionera* στήν παλιά Ἐμπορική, *Vituri* δίπλα στό πάρκο Γεωργιάδη, *Iesu* στήν Καινούρια πόρτα, *Martinego* στόν τάφο τοῦ Καζαντζάκη, *Bethlehem* ἔναντι τοῦ Παναγίου, Παντοκράτορα στήν Χανιόπορτα, καί τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα Β.Δ. τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν.

Πύλες εἶχε τέσσερις : τήν πύλη τοῦ μόλου στό λιμάνι, τήν πύλη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στήν πλατεία Ἐλευθερίας, τήν πύλη τοῦ Παντοκράτορα στή Χανιόπορτα, καί τήν πύλη Ἰησοῦ στήν καινούρια πόρτα.

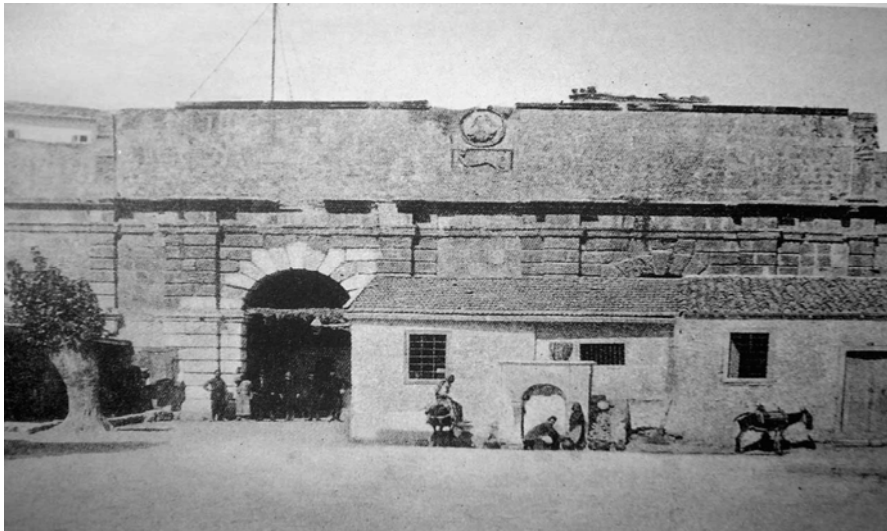
Ἡ πύλη τοῦ μόλου.

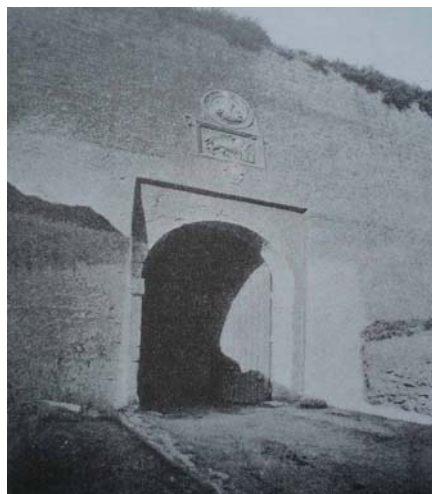
Ἡ πύλη Ἰησοῦ (καινούρια πόρτα). Ἐξωτερικὴ ἄποψη.

Ἐξωτερικὴ ἀποψη τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Λεωφ. Ἰκάρου)

Ἐσωτερικὴ ἀποψη τῆς πύλης τοῦ Παντοκράτορα.

Ἐσωτερικὴ ἀποψη τῆς πύλης Ἰησοῦ.

*Ἐσωτερικὴ ἀποψη τῆς πύλης τοῦ μόλου μέ πυρπολημένη
καί κατεστραμμένη τὴν ὁδὸ 25ης Αὐγούστου.*

*Ἡ πύλη τῆς Βηθλεέμ ἐπὶ τῶν τειχῶν, ἔναντι τοῦ Παναναίου
νοσοκομείου.*

Ο φιλόλογος Εὐάγγελος Νικολαΐδης περιγράφει «...Χάνδαξ δέ ἢ Μεγαλόκαστρον ὀνομάζετο μέχρι τοῦ 1832, ὅποτε ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία παρόρμησε λογίους τινάς ἐμπόρους, νά δώσωσιν εἰς τὴν πόλιν ἑλληνικόν ὄνομα , καί ἔκτοτε ἐπεκράτησε τό

σημερινόν ὄνομα Ἡράκλειο. Τό Ἡράκλειον λοιπόν εἶναι κτίσμα βαρβαρικόν διατηροῦν ἔτι μεσαιωνικήν κατήφειαν καί Ὁ ἀμείδιτον φυσιογνωμίαν. Ἀκάνθινος στέφανος πύργων, ἐπάλξεων καί λοιπῶν ἐρυμάτων περιβάλλον αὐτό πάντοθεν προσδίδωσι εἰς αὐτόν αὐστηρά πολεμικήν ὄψιν καί συμπιέζει ἀσφυκτικῶς τοῦ πνεύμονός του,

κατά τήν ποιητικήν ἔκφρασιν τοῦ συγγραφέως τῶν Κρητικῶν Γάμων. Τά ἰσχυρά ταῦτα τείχη περικλείοντα καθ' ὅλοκληρίαν τήν πόλην, διαγράφουσι περιφέρειαν 2,5 μιλίων ἐν σχήματι ὀρθογωνίου περίπου τριγώνου. Τό ὕψος, τό εὖρος, ἡ στερεότης καί ἡ στρατηγική διάταξις τῶν τειχῶν τούτων μαρτυροῦσιν ἔτι τό μεγαλεῖον καί τόν πλοῦτον τῆς ἀγερώχου Δημοκρατίας τοῦ Ἀδριῶν, καί ἐμπνέουσιν ἀληθῶς τόν θαυμασμόν πρός τό πανοῦργον καί ὀξύνοον πνεῦμα τῆς ἐνετικῆς ἐκείνης δρακός, ἥτις, ὡς ἡ πρόγονος αὐτῆς Ρώμη, ἐπέπρωτο νά κατακτήσει τοσοῦτους λαούς καί ἔπ' αἰώνας νά διαδραματίσει τό πρωταγωνιστοῦν πρόσωπον εἰς τήν αἵματηράν του κόσμου σκηνήν. Ἡ πόλις συγκοινωνεῖ πρός τά ἔξω διά τεσσάρων μεγάλων πυλῶν, ὧν ἑκάστη ἀποτελεῖ εὐρείαν στοάν διήκουσαν καθ' ὅλον τό πλάτος τοῦ τείχους, κλείονται δέ διά βαρυτάτων σιδηρῶν δικλείδων, αἵτινες καθίστανται συμπαγέστεραι διά τῆς ἐπιθέσεως χονδρῶν ἤλων μέ κεφαλᾶς μεγάλας προεξέχουσας. Νυκτός καί ἡμέρας φρουροῦσι στρατιῶται, ὥρας δέ τινάς μετά

τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, αἱ πύλαι κλείονται καὶ πάσα συγκοινωνία διακόπτεται....¹¹²

B4. Η δημόσια υγεία και τα προβλήματα της στο Regno di Candia.

¹¹² Περισσότερα στοιχεία για τα τείχη και τους προμαχώνες Βλ: Στέργιος Σπανάκης., *Η Κρήτη. Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανή Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 138. Ακόμη Giuzere Gerola., *Monumenti Veneti nell isola di Creta.* I,II,III Βενετία 1905. Χρυσούλα Τζομπανάκη *Η Θαλασινή Τριλογία του Χάνδακα. Το λιμάνι, τα νεώρεια, το φρούριο στη θάλασσα* (Κούλες) Ηράκλειο 1997.

Περιορισμένες πληροφορίες υπάρχουν αναφορικά με τὰ θέματα τῆς δημόσιας υγείας τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας, εἰδικά στοὺς πρώτους αἰῶνες κατοχῆς.¹¹³ Οἱ περισσότερες πληροφορίες καὶ ἀρχαιακές πηγές παραμένουν ἀνέκδοτες στὰ Βενετικά ἀρχεῖα καὶ κυρίως στὴν Μαρκιανὴ βιβλιοθήκη, μὲ τὴν μορφή χειρογράφου –*manoscritto*-. Στὰ λογοτεχνικά κείμενα τῆς Κρητικῆς Αναγεννησιακῆς περιόδου γίνονται ἐπιγραμματικές ἀναφορές σὲ θέματα δημόσιας υγείας, ὅπως συνθῆκες διαβίωσης, τρόπος διατροφῆς καὶ τρόπος ἔνδυσης.¹¹⁴ Οὐσιώδης πηγή πληροφοριῶν γιὰ τὴν κατάσταση τῆς δημόσιας υγείας τοῦ Βασιλείου δίδουν οἱ ἐκθέσεις τῶν Γενικῶν Προβλεπτῶν καὶ κάποιων ἐπώνυμων ἰατρῶν τῆς περιόδου.¹¹⁵ Τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Ἐνετοκρατίας, τὸν χῶρο τῆς υγείας ἐλυμαίνοντο τσαρλατάνοι καὶ κάθε εἶδους λαϊκοὶ θεραπευτές¹¹⁶, κάτι ἀνάλογο πού συνέβαινε καὶ στὴ Δύση. Ἡ ἀμάθεια, ἡ δεισιδαιμονία, ἡ

¹¹³ Παπαδιά-Λάλα Α., *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ἰδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Βενετία 1996

¹¹⁴ Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμήμα Ἱατρικῆς Τομέας Κοινωνικῆς Ἱατρικῆς Ηράκλειο 1989.

¹¹⁵ Για τις ἐκθέσεις των Γενικῶν Προβλεπτῶν Βλ. Σ.Σπανάκη., *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας* Τόμοι: I,II,III,IV,V. Ἐκδόσεις Σφακιανός Ηράκλειο 1958. Για τους Ἱατροὺς Βλ Χαβάκη I., *Οἱ γιατροὶ του Μεγάλου Κάστρου* Ἐκδόσεις Ανταῖος Ηράκλειο 1964. Βλ ἀκόμη Ραμουτσάκη Ἰωάννα., *Οἱ γιατροὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας στην Κρήτη*. Κρητολογικά γράμματα Τεύχος 15-16 Ρέθυμνο 1999-2000.

¹¹⁶ Ραμουτσάκη Ἰωάννα., *Οἱ γιατροὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας στην Κρήτη*. Κρητολογικά γράμματα Τεύχος 15-16 Ρέθυμνο 1999-2000. Ἀκόμη Ραμουτσάκη Ἰωάννα., *Οἱ ἰατροὶ μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς περιόδου τῆς ἐνετοκρατίας στην Κρήτη*, Δελτος, τ.15 (1998) σελ 7-13

θρησκευτική και θαυματουργική ιατρική είχαν άμεσες επιπτώσεις στην υγεία τῶν κατοίκων. Ήταν ἡ περίοδος πού εἶχε λησμονηθεῖ ἡ αἰγυπτιακή καί ἑλληνορωμαϊκή ιατρική, ἐνῶ ἡ ιατρική τῶν Ἀράβων δέν εἶχε ἀκόμη ἀποδοχή. Τά μεγάλα προβλήματα υγείας πού μάστιζαν τούς κατοίκους τοῦ Βασιλείου περιλαμβανομένης καί τῆς πρωτεύουσάς του ἦταν οἱ λοιμοί, οἱ λιμοί, καί τά ἀφροδίσια.¹¹⁷ Αἴτιο ἀποδεκατισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ θεωρεῖται καί ἡ πληγή τῶν σεισμῶν, πού εἶχαν ἄμεση σχέση μέ τήν δημόσια υγεία λόγω τῶν τραυματικῶν κακώσεων, συχνά θανατηφόρων, τῶν προβλημάτων διαβίωσης καί τῶν κινδύνων τῶν ἐπιδημιῶν λόγω τῶν ἀκατάλληλων συνθηκῶν διαβίωσης.¹¹⁸ Ὁ λιμός ἀποτελοῦσε σχεδόν μόνιμο πρόβλημα, καί ἡ παρουσία τοῦ ἦταν συνεχῆς στό Βασίλειο. Αἴτιο τῆς συνεχοῦς σιτοδείας ἦταν ἡ ἀνεπαρκῆς παραγωγή σιτηρῶν, πού τά ἀποθέματα τελείωναν περίπου τόν Μάρτιο.¹¹⁹ Ἄν δέν ὑπῆρχε πρόβλεψη ἢ δυνατότητα εἰσαγωγῆς, ξεκινούσε μία περίοδος ἔντονης πενίας τῆς ὁποίας ἡ διάρκεια ἦταν μέχρι τήν συγκομιδή τοῦ ἐπόμενου ἔτους. Σέ χειρότερη μοῖρα ἀπό ὅλους τους κατοίκους τῆς Κρήτης ἦταν οἱ χωρικοί. Λόγω τοῦ χαμηλοῦ τους εἰσοδήματος, τῆς

¹¹⁷ Αλεξίου Σ., *Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα*. Κρητικά Χρονικά. Τόμος ΙΗ' Τεύχος (I-III) σελ 173 Ηράκλειο 1964.

¹¹⁸ Περισσότερα στοιχεία για τα αίτια του αποδεκατισμού των κατοίκων Βλ: Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμήμα Ιατρικής Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής Ηράκλειο 1989

¹¹⁹ Αλεξίου Σ., *Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα*. Κρητικά Χρονικά. Τόμος ΙΗ' Τεύχος (I-III) σελ 174 Ηράκλειο 1964.

φορολογίας , τῶν ἀνθυγεινῶν συνθηκῶν διαβίωσης καί τῆς ἀδυναμίας τους νά ἀνταπεξέλθουν στίς ἀντιξοότητες, βίωναν καθεστῶς ἔσχατης πενίας καί ἔνδεια, μέ συνέπεια νά ἀποτελοῦν τήν πλέον εὐάλωτη τάξη πληθυσμοῦ μέ μεγάλες ἀπώλειες καί ἀποδεκατισμούς

. Διέξοδος ἀπό τήν δεινή κατάσταση στήν ὁποία εἶχαν περιέλθει ἀποτελοῦσε ἡ ἐπαιτεία. Ὁ λόγιος Γεώργιος Γρηγορόπουλος τό 1498 σέ ἐπιστολή πρὸς τόν γιό του στήν Ἰταλία, περιγράφει τήν κατάσταση πού εἶχαν περιέλθει οἱ χωρικοί σέ περίοδο λιμοῦ «...ἐν νήσῳ ἡ ἐσμέν, ἐπέπεσεν ἡ ὀργή τοῦ Θεοῦ, καί μᾶλλον τοῖς κώμηταις. Πάντες ἤγουν πρὸς ἡμᾶς, κατέπεσον γυμνοί ὄλω τῷ σώματι. Τινές εἰσίν ἐνδεδυμένοι μέρος ράκου, τινές ἤμισυ χιτωνίσκου, ἄλλοι δισάκιον ἐρριγμένον. Αἱ γυναῖκαι ἔχουσαι τά τέκνα ἐπί τούς ὤμους καί ἐν ταῖς χερσί καί ὀπισθεν καί ἔμπροσθεν, ἕτεραι ἐπέκεινα τῶν δέκα. Βλέποντες ἡμεῖς τήν συμφοράν ἀλγοῦμεν τήν καρδίαν. Ὅτι οὐκ εἰσίν ἑκατόν ἢ χίλιοι, τολμῶ εἰπεῖν ἐπέκεινα τῶν τρισχιλίων. Ἐγένοντο τῆ ἰδέα μέλανες, ἔχοντες τούς ὀφθαλμούς πελιδνοῦς καί κιτρίνους. Εἰς τήν διακονίαν ἐπέρχονται ὁμοῦ τριάκοντα καί ἐν ἑτέρα φαλάγγι εἴκοσι, ἐν ἄλλῃ δέκα. Καί βλέποντες αὐτούς οἱ πολῖται κλείουσι τᾶς θύρας κακεῖνοι κραυγάζουσι ἔξω λέγοντες ἐλεημοσύνην...»¹²⁰

Ἄλλος ἕνας παράγοντας ἀποδεκατισμοῦ του πληθυσμοῦ, ἴσως ο σημαντικότερος ἦταν ο λοιμός καὶ ἰδιαίτερα αὐτός τῆς πανώλους.

¹²⁰ Αλεξίου Σ., *Το Κάστρο τῆς Κρήτης καὶ ἡ ζωὴ του τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα*. Κρητικά Χρονικά. Τόμος ΙΗ' Τεύχος (I-III) σελ 175 Ηράκλειο 1964.

Πανώλης: ο-η πανώλης-το πανώλες= πανόλεθρος, ο σφόδρα ολέθριος. Πρόκειται περί οξείας λοιμώξεως ιδιαίτερα θανατηφόρους, γνωστή με το κοινό όνομα πανούκλα, σκορδούλα, πανώγλα για τούς Κρητικούς, και λόγω τῆς μεγάλης θνησιμότητάς της ἀποκαλεῖτο και θανατικό. Η λέξη προέρχεται ἐκ τῆς λατινικῆς *rapus* πού σημαίνει οἶδημα και ὀφείλεται στὸν παθογόνο μικροοργανισμό *Pasteurella postis*.¹²¹ Οἱ ἐπιδημίες τῆς πανώλους ἦταν ιδιαίτερα συχνές στὴν λεκάνη τῆς Ανατολικῆς Μεσογείου. Στὴν Κρήτη ἐπιδημίες αὐτοῦ τοῦ λοιμοῦ μνημονεύονται ἀπὸ τὸ 251 μ.Χ. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐνετοκρατίας μαρτυροῦνται 17 ἐπιδημίες πανώλους, μὲ φοβερότερη αὐτὴ τοῦ 1592, ὅπου στὴν πόλη τῆς *Candia* ἔχασαν τὴν ζωὴ τούς 8.600 ἄτομα ἐπὶ συνόλου 16.000 κατοίκων.¹²² Σὲ ἀνάμνηση γιὰ τὴν λύτρωση ἀπὸ τὸ θανατικό, οἱ κάτοικοι τῆς *Candia* ἔκτισαν τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ρόκκου τὸ 1595, στὴν *ruqa Maistra* κάθ ὁδὸν πρὸς τὸ λιμάνι ἀριστερά, ἐκεῖ πού βρίσκεται

¹²¹ Δετοράκης Θ., *Η πανώλης εν Κρήτη*. Επιστημονικὴ ἐπετιοὺς τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν. Αθήνα 1971. Ἀκόμη γιὰ τὴν πανώλη Βλ: Κώστας Κωστής., *Στον καιρὸ τῆς πανώλης. Εἰκόνες ἀπὸ τὶς κοινωνίες τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου 14^ος -19^ος αἰῶνας*. Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης Ἡράκλειο 1995.

¹²² Στατιστικὰ στοιχεῖα και λεπτομερέστατη καταγραφή τοῦ χρονικοῦ τῆς ἐπιδημίας αναφέρει ο Στέργιος Σπανάκης στὸν τρίτο τόμο των Κρητικῶν χρονικῶν ὅπου παραθέτει τὴν ἐκθεση τοῦ Fillipo Pasqualino και μνημονεύει ἐκτενέστατα τὸ χρονικὸ τῆς πανώλους. Γιὰ τὴν ἐπιδημία αὐτὴ Βλ: Ἀντωνία Μαρμακέλη-Δρακάκη., *Ο λοιμὸς τοῦ 1592-1595 στὸ Χάνδακα*. Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ συνεδρίου Ρέθυμνο 1995. Γιὰ τὸν συγκεκριμένο λοιμὸ ὑπάρχει ἀκόμη στὴ Μαρκιανὴ βιβλιοθήκη στὴν σειρὰ 657 ἀριθμὸς 7481 ἀνέκδοτη ἀκόμη *Historia della peste nel' Regno di Candia* τοῦ Ιω. Βεργίτση . Ἐπίσης γιὰ τὸ συγκεκριμένο λοιμὸ ὑπάρχει χρονικὸ πού προέρχεται ἀπὸ τὴν Μονὴ Ἀπεζανῶν και τὸ ὁποῖο δημοσίευσε ο Σ.Λάμπρος στα *Βραχέα Χρονικά: Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας* , Ἐκδοση Ἀκαδημίας Αθήνα 1932 Τόμος Α' σελ 14.

σήμερα τό κτήριο τῆς Ἴονικῆς τράπεζας, κοντά στήν πλατεία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.¹²³ Ο Ἅγιος Ρόκκος ἦταν Γάλλος εὐγενῆς καί μεταξύ τοῦ 1295-1327 ἔγινε διάσημος γιά τήν βοήθεια πού προσέφερε στοῦς πανωλόβλητους. Προστάτης τῆς ὀρθόδοξου δόγματος εἶναι ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος ὁ ὁποῖος στήν εἰκονογραφία ἀπεικονίζεται «..πατῶν ὑπό τούς πόδας τοῦ τήν νόσον, ἐν σχήματι εἶδεχθοῦς γυναιίου, καπνούς ἐξεφυγομένους ἐκ τοῦ στόματος..»¹²⁴ Τό αἶτιο τῆς συνεχοῦς σχεδόν παρουσίας τοῦ λοιμοῦ στό νησί ὀφείλεται κυρίως στή γεωπολιτική θέση τῆς Κρήτης στήν λεκάνη τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, πού ὄντας σταυροδρόμι τῶν ἐπικοινωνιῶν μέ τήν Ἀνατολή εἶχε πάντα ἀύξημένες πιθανότητες μόλυνσης λόγω τῆς ναυτικῆς ἐπικοινωνίας.

Ἐκτός τῆς πανώλους, ἄλλη μάστιγα τοῦ Βασιλείου ἀποτελοῦσε ἡ λέπρα. Ἀσθένεια σπάνια ἰάσιμη, ἀλλά μέ πιθανή μακροζωία ἐνέτασσε τούς ἀσθενεῖς στό κοινωνικό περιθώριο. Χρόνια μολυσματική νόσος πού ὀφείλεται στό *mycobacterium leprae*. Γνωστή ἀρχικά σέ Ἀσσυρίους, Βαβυλωνίους καί Φοίνικες διαδόθηκε στά λιμάνια τῆς Μεσογείου καί στήν Ἑλλάδα. Στούς Ἑβραίους ἦταν διαδεδομένη σέ τέτοιο βαθμό, σέ σημειο πού νά

¹²³ Την ακριβή θέση της εκκλησίας δηλώνει ο Σ. Σπανάκης στα Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, Τόμος III σελ 96. Ἀκόμη γιά τήν περιγραφή τῆς εκκλησίας Βλ G. Gerola *Monumenti Veneti nell isola di Creta* Τόμος II σελ 159. Ἀκόμη ἡ τοποθεσία τῆς εκκλησίας υποδουκνείται καί στον χάρτη του Η. Werdmuller Ἀκόμη Ξανθοῦδίδης Σ., Χάνδαξ-Ηράκλειο (συμπληρωματικές σημειώσεις Στ. Αλεξίου) Ηράκλειο 1964 σελ. 60.

¹²⁴ Δετοράκης Θ., *Η πανώλης εν Κρήτη*. Ἐπιστημονική ἐπετιρίς τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀθήνα 1971. σελ 130. Ἀκόμη Γ.Α. Μέγα., Ἑλληνικά εορταί καί ἔθιμα τῆς Λαϊκῆς Λατρείας Ἀθήνα 1957 σελ 89-90

εικάζεται ότι ή φυγή από τήν Αίγυπτο είχε σάν αίτιο τήν λέπρα¹²⁵. Ίδιαίτερα μετά τίς Σταυροφορίες όπου νέες θαλάσσιες και χερσαίες συγκοινωνίες άνοιξαν δημιουργώντας ένα μεγάλο ρεϋμα έμπορικων συναλλαγων, ή λέπρα διαδόθηκε στον ευρύτερο χωρο τής Μεσογείου και τής Δύσης. Κατά τήν θεολογική άποψη, ή λέπρα αποτελοϋσε ασθένεια του σώματος και τής ψυχής. Στην Κρήτη, ή εικόνα του των λεπρων του Ευαγγελιστή Λουκά «..οί έστησαν πόρρωθεν..» ήταν τυπική. Η λέπρα αποτέλεσε κοινωνική μάστιγα του νησιου, ή όποία έβρισκε πρόσφορο έδαφος εξαπλωσης λόγω τής εξαθλίωσης και τής ένδειας του λαου, μέ συνέπεια τήν μειωμένη φυσική του αντίσταση στους λοιμογόνους παράγοντες. Έτσι ή άθλια κοινωνικοοικονομική κατάσταση του νησιου συντέλεσε ώστε ή λέπρα νά αποτελει μόνιμη ένδημική μάστιγα.¹²⁶ Όλοι σχεδόν οι ξένοι περιηγητές που επισκέφθηκαν τό νησί αναφέρονται σε αυτήν μέ λεπτομέρειες και ακριβείς περιγραφές. Κοινός παράγοντας αυτών των περιγραφων ή ίδια βδελυγμία και αποστροφή προς τήν ασθένεια. Μερικοί προσπαθουν νά δώσουν κάποια εξήγηση για τήν συχνότητα που απαντάται ή νόσος στην Κρήτη, ενω κάποιοι άλλοι όπως ό Sreber στο βιβλίο του «Travel in the island of Crete» αναφέρει ότι είδε στην Κρήτη για πρώτη φορά στη ζωή του λεπρό. Ίδιαίτερη φροντίδα για αυτούς τους

¹²⁵ Εμμ. Δετοράκης., *Η λέπρα στην Κρήτη* Περιοδικό Αμάλθεια Αγ.Νικόλαος 1981

¹²⁶ Εμμ. Δετοράκης., *Η λέπρα στην Κρήτη* Περιοδικό Αμάλθεια Αγ.Νικόλαος 1981

δυστυχισμένους δέν ἔδειξαν οἱ Βενετοί, ἀλλά οὔτε καί οἱ Τοῦρκοι ἀργότερα. Τηρώντας τίς ἀρχές τῆς ἐποχῆς περί προστασίας τῆς Δημόσιας Υγείας, οἱ ἀρχές περιορίζονταν στήν βίαιη ἀπομάκρυνση τῶν λεπρῶν ἀπό τήν πόλη καί τήν ἐγκατάλειψή τους στό ἔλεος τοῦ Θεοῦ καί τῶν συνανθρώπων τους. Οἱ χῶροι ἀπομόνωσής τους, ὅπως ἄλλωστε καί ὄλων τῶν προσβεβλημένων ἀπό λοιμώδη νοσήματα ἦταν τά Λοιμοκαθαρητήρια ἢ Λαζαρέτο.¹²⁷ Ἐπρόκειτο γιά χώρους ἀπομόνωσης, ἔξω ἀπό τίς κατοικημένες περιοχές, χωρίς νά ἐξασφαλίζονται στοιχειώδεις συνθῆκες διαβίωσης. Σκοπός τοῦ λοιμοκαθαρητηρίου ἦταν νά ἀπομονώσει ἀσθενεῖς ἢ ὑπόπτους καί πιθανούς φορεῖς ἐπιδημικῶν – λοιμογόνων νοσημάτων, νά προσφέρει ἰατρική περίθαλψη καί νά ἀποστειρώνει ἀντικείμενα καί ρουχισμό. Συνήθως βρισκόταν στίς πύλες εἰσόδου τῆς πόλεως καί μακριά ἀπό πηγές, γιά ἀποφυγή μόλυνσης τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα. Ἐκτός ἀπό τά λοιμοκαθαρητήρια αὐτά, ὑπῆρχαν καί λοιμοκαθαρητήρια γιά τά πλοῖα, μέ σκοπό τήν ἀναχαίτιση τῶν ἐπιδημιῶν. Ὀνομάστηκαν

¹²⁷ Περισσότερα γιά τα λοιμοκαθαρητήρια καί τήν χρήση τους Βλ: Εμμ. Δετοράκης., *Η λέπρα στην Κρήτη* Περιοδικό Αμάλθεια Αγ.Νικόλαος 1981. Ἀκόμη Περισσότερα γιά το λοιμοκαθαρητήριο καί τήν λειτουργία τους Βλ. Δρ Μανώλη Δετοράκη *Δημόσια υγεία στην Κρήτη ἐπί Ενετοκρατίας* Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς στην Κρήτη Ηράκλειο 1989 σελ 36. Γιά το λαζαρέτο τοῦ Χάνδακα Βλ Στέργιου Σπανάκη *Η Κρήτη Τουρισμός Ἱστορία Αρχαιολογία* Ηράκλειο 1962 Τόμος Α σελ 159 Ὁμοίως τοῦ ἰδίου *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας* Ηράκλειο 1953 III σελ 68. Ὁμοίως Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta Venezia* 1908 Τόμος 3 σελ 77- 80. Ἀκόμη Βλ Ἀντωνία Μαρμακέλη-Δρακάκη *Ο λοιμός τοῦ 1592-1595 στο Χάνδακα* (ἀνακοίνωση) Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Β² Ρέθυμνο 1995 σελ 549-564 Τεύχη 11-14 Ἐπίσης Βλ. Ζαχαρίας Τσιφτανλῆς *Κατάστιχο των ἐκκλησιῶν καί μοναστηριῶν τοῦ κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων Ἰωάννινα 1985 σελ116-117.

ἔτσι ἐκ τῆς λατινικῆς λέξης *Lazarus*= ζωντανός νεκρός ἢ ἄρρωστος ἐπαίτης. Λάζαροι ὀνομάζονταν οἱ λεπροὶ μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Λαζάρου πού εἶχε σάν σκοπὸ τὴν περιποίηση τῶν λεπρῶν. Στὴν πόλη τῆς Κάνδιας ἀναφέρονται δύο Λαζαρέτα γιὰ τὴν ἀπομόνωση τῶν προσβεβλημένων ἢ τῶν ὑπόπτων φορέων λοιμωδῶν νοσημάτων καὶ ἓνα λοιμοκαθαρτήριο πλοίων. Τὰ δύο λαζαρέτα ἦταν ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς πόλης. Τὸ ἓνα ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Παντοκράτορα¹²⁸ καὶ τὸ ἄλλο σὲ ἀνατολικό μέρος τῆς πόλης, στὴν σημερινή περιοχή τῆς Ἀλικαρνασοῦ.¹²⁹ Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ ὀνομάστηκε ἡ πύλη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ πύλη τοῦ Λαζαρέτο ἐπειδὴ διαυτῆς πηγαιναν σὲ

¹²⁸ Το παλαιότερο λαζαρέτο του Χάνδακα βρισκόνταν δυτικά, ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Παντοκράτορα, ὅπως ἀναφέρει ο Buondelmonti:*Dum sic loquimur ad Sanctum Lazarum extra civitatem accedimus, respice inquit versus Occidentem...*

(Βλ Creta Sacra τ. I σελ 96) Ο G.Cerola τ. III σελ 79 ἀναφέρει ὅτι χάρτης τοῦ Χάνδακα τοῦ 1567 σημειώνει τὸ S.Lazzaro ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Παντοκράτορα, στα δεξιὰ τοῦ δρόμου, πρὸς τὴ θάλασσα «...*Cristoforo Buondelmonti, viaggiando per Creta sul principio del secolo XV ricorda finalmente un "sanctumLazarum extra civitatem"* che la pianta di Candia del 1567 indica di fatti poco fuori della citta, a destra della strada che esce dalla porta di Panigra.....>>

¹²⁹ Για τὸ δεύτερο λαζαρέτο ὁ G.Cerola τ. III σελ 80 περιγράφει ὅτι διαρκούσης τῆς πανώλους το 1456 μετατράπηκε σὲ λοιμοκαθαρτήριο τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἀκρωτηρίου ἰδιοκτησίας τοῦ κοινού, λεγόμενο ἐπίσης καὶ τῆς Ναζαρέτ.... "*Tuttavia infierendo la peste nel 1456 fu trasformato in lazzeretto quel convento di S. Giorgio della Punta, detto pure di Nazaret..*" Βλ ἀκόμη Ζαχαρίας Τσιρπανλῆς *Κατάστιχο τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τοῦ κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων Ἰωάννινα 1985 σελ116. Ἐπίσης Βλ. Δρ Μανώλη Δετοράκη *Δημόσια υγεία στὴν Κρήτη ἐπὶ Ενετοκρατίας* Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς στὴν Κρήτη Ἡράκλειο 1989 σελ 36. Για τὸ λαζαρέτο τοῦ Χάνδακα Βλ ἀκόμη : Στέργιου Σπανάκη *Ἡ Κρήτη Τουρισμὸς Ἱστορία Ἀρχαιολογία* Ἡράκλειο 1962 Τομος Α σελ 159 Ὁμοίως τοῦ ἰδίου *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας* Ἡράκλειο 1953 III σελ 68. Ὁμοίως Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Venezia 1908 Τόμος 3 σελ 77- 80 περιγράφει τὰ υπολείματα τοῦ λοιμοκαθαρηρίου καὶ ὅτι δὲν παραμένει τίποτα παρὰ ἴχνη τοιχοποιίας , ἴχνη τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ ἐξώστη.. *non restano oggigiorno che numerose tracce di muri ed avanzi di pavimento a terrazzo....* Ἀκόμη Βλ Ἀντωνία Μαρμακέλη-Δρακάκη *Ὁ λοιμὸς τοῦ 1592-1595 στο Χάνδακα* (ἀνακοίνωση) Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Β² Ρέθυμνο 1995 σελ 549-564 Τεύχη 11-14

λοιμοκαθαρτήριο¹³⁰. Τό λοιμοκαθαρτήριο τῶν πλοίων ἦταν στήν νησίδα Ντία, στά ἀνοιχτά του κόλπου τοῦ Ἡρακλείου.¹³¹ Ἀργότερα αὐτή ἢ αὐστηρή ἀπομόνωση ἀτόνησε, καί ἔτσι οἱ λεπροί περιφέρονταν ἀνάμεσα στόν ὑγιῆ πληθυσμό ζητώντας ἐλεημοσύνη. Ἐπειδή ἡ μορφή τούς ἔφερε ἀποστροφή στόν λαό ἐγκαταστάθηκαν στό ἀνατολικό μέρος τῆς πόλης, ἐκεῖ πού βρισκόταν τό προάστιο Μαρουλάς, στό σημεῖο πού βρίσκεται σήμερα τό προάστιο Χρυσοπηγή. Ἐκεῖ ἔχτισαν τόν οἰκισμό τῶν λεπρῶν, τή μεσκινιά- Meskjinja- ἐκ τῆς τουρκικῆς λέξεως meskjin=μεσκίνης=λεπρός¹³² Ο Sieber περιγράφει χαρακτηριστικά τούς λεπρούς, ἔξω ἀπό τήν πόλη τοῦ Χάνδακα. «..ἐκεῖ συνάντησα γιά πρώτη φορά λεπρούς στή ζωή μου, πού ζοῦν σέ ἕνα προάστιο τοῦ φρουρίου τῆς πόλεως, καί δέν ἐπιτρέπεται ἡ εἴσοδος τους σέ αὐτήν. Ἐφριξα ἀπό τό θέαμα τῆς τόσης ἀθλιότητος. Οἱ

¹³⁰ Ἡ πύλη του Αγίου Γεωργίου, ἀπό την οποία ἡ πόλη του Χάνδακα ἐπικοινωνοῦσε με την Ἀνατολική Κρήτη, ονομαζόταν ἀπό τους Τούρκους Λαζαρέτ Καπισί. Ἀκόμα ονομαζόταν καί Πύλη του Μαρουλά ἀπό την ομώνυμη κοιλάδα ἔξω ἀπό την πύλη. Περισσότερα στοιχεῖα γιά την πύλη βλ: Ξανθοῦδίδου., Χάνδαξ-Ἡράκλειο σ.48 καί Σ.Σπανάκης., *Ἡ Κρήτη. Α. Κεντρική καί Ἀνατολική* σελ 159. Ὁμοίως Βλ., Ζαχαρίας Τσιρπανλῆς *Κατάστιχο των ἐκκλησιῶν καί μοναστηριῶν του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων Ἰωάννινα 1985 σελ116.

¹³¹ Σπανάκης Σ., *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, τ III σελ69 Ἐκδόσεις Σφακιανός Ἡράκλειο 1953. Ο Pasqualino στην ἐκθεσή του ἀναφέρει:... Διατάξαμε ἀμέσως να σταλεῖ το καράβι με ὅλους τους ναύτες στην Ντία γιά να κάνει την κάθαρση που ἐπρεπε.....*fosse mandato di subito con tutti li marinari alla Standia per fare la debita contumacia..* Ἀκόμη γιά το λοιμοκαθαρτήριο των πλοίων την Ντία κάνει λόγο καί ο Giuseppe Gerola., *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Venezia 1908 Τόμος 3 σελ 80 :...*laddove sin allora le navi sospette dovevano sostare in contumacia all isoletta di Standia..*ἐκεῖ που μέχρι τότε τα ὑποπτα πλοία ἐπρεπε να σταματοῦν γιά κάθαρση στο νησάκι Ντία.....

¹³² Giuseppe Gerola., *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Venezia 1908 Τόμος 3 σελ 80. Ἀκόμη Ἐμμ. Δετοράκης., *Ἡ λέπρα στην Κρήτη* Περιοδικό Ἀμάθεια Ἀγ.Νικόλαος 1981. Επίσης Βλ : Σταυρινίδη Ν., *Μαρουλάς, Μεσκινιά, Χρυσοπηγή.* Ἐφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ 8-11-1956

περισσότεροι ἔχουν χάσει τὰ δάκτυλα τῶν χειρῶν καί τῶν ποδιῶν τους, τήν μύτη καί τὰ φρύδια τους. Ἐτεῖνα τὰ κολοβωμένα ἄκρα τους προκαλώντας γιά συμπόνια καί ἐλεημοσύνη...ἔξω ἀπό ἓνα χωριό συνάντησα μία ομάδα χωρικῶν πού εἶχαν στή μέση ἓνα νέο 18 περίπου ἐτῶν. Δυστυχῶς μέ τήν πρώτη ματιά εἶδα πῶς ἔχει λέπρα σέ προχωρημένο στάδιο. Μόλις μέ ἀντελήφθη ἄρχισε νά κλαίει γοερά ἐπιτείνοντας τᾶς χείρας του, ἰκετεύοντας βοήθεια, ορκιζόμενος νά μείνει αἰώνια σκλάβος μου...»¹³³

Ταφή των θυμάτων της πανώλης.

Την εποχή της κατοχής της νήσου ἀπό τους Ενετούς, ἡ πορνεία, φανερή ἢ κρυφή, εἶχε εὐρύτατη διάδοση. Ὁ ποιητής Σαχλίκης περιγράφει:

..ὄπου ἦσαν γάμοι καί χαρές ἤθελα νά χορεύω,
μαυλίστρες καί πολιτικές ἤθελα νά γυρεύω..

Ὅρέγουμουν νά περπατῶ μέ τούς τραγουδιστάδες

¹³³ Εμμ. Δετοράκης., *Η λέπρα στην Κρήτη* Περιοδικό Αμάθεια Αγ.Νικόλαος 1981. σελ 280.

Μέ τούς παιγνιώτες τούς καλούς τους περιδιαβαστάδες..

Ως νυχτερίδα ἐγύριζα στό Ξώπορτο τοῦ Κάστρου..¹³⁴

Οἱ πολιτικές πού ἀναφέρει ὁ ποιητής εἶναι οἱ πόρνες, νόμιμες ἢ ὄχι. Τά αἴτια τῆς πορνείας ἐντοπίζονται στήν ἐξαθλίωση καί στήν ἔνδεια τοῦ πληθυσμοῦ. Τήν ἐξαχρείωση συντηροῦσε μέ τήν ἀνοχή τῶν εὐγενῶν καί τῶν ἀρχόντων ὁ ἐνετικός στρατός. Τόν 15ο αἰώνα σέ πληθυσμό 10.000 κατοίκων τῆς πόλης, οἱ δηλωμένες πόρνες ἀνέρχονταν σέ 100. Τό βασικό πρόβλημα δέν ἦταν αὐτές καθαυτές οἱ δηλωμένες πόρνες, πού ἀσκοῦσαν τήν πορνεία ὡς ἐπάγγελμα. Ἦταν οἱ γυναῖκες ἐκεῖνες πού λόγω τῆς οἰκονομικῆς τους ἐξαθλίωσης ἔγιναν «στρατιωτικῆς λαγνείας θύματα», πού σέ ἀτέλειωτες σειρές περίμεναν ἔξω ἀπό τούς στρατῶνες, συχνά περισσότερες τῆς μιᾶς τόν ἴδιο στρατιώτη «ἀπογαλακτιζόμενες καί ἀποπεμπόμενες σκαιῶς ὑπό τοῦ ἐραστοῦ».¹³⁵ Αὐτές οἱ γυναῖκες βρισκόμενες σέ θέση ἀδυναμίας καί ἐξαθλίωσης γίνονταν θύματα τοῦ ἀγοραίου ἔρωτα, ὁ καρπός τοῦ ὁποῦ ἔφερε μία νέα κοινωνική ἀναταραχή. Γεννοῦσαν συχνά μόνες καί ἀβοήθητες στούς βούργους, στά νεκροταφεῖα ἢ στίς πύλες τῆς Κάνδιας. Ἡ περιγεννητική καί βρεφική θνησιμότητα ἦταν ἀύξημένη. Πάρ' ὅλα αὐτά ὁ ἀριθμός τῶν νόθων καί ἔκθετων παιδιῶν ἦταν τρομακτικά ὑψηλός. Ὁ κόμης Giulio Garzoni τό 1586

¹³⁴ Αλεξίου Σ., *Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα*. Κρητικά Χρονικά. Τόμος ΙΗ' Τεύχος (I-III) σελ 161 Ηράκλειο 1964.

¹³⁵ Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμήμα Ιατρικής Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής Ηράκλειο 1989

σέ έκθεσή του πρὸς τὸ συμβούλιο τῆς Γαληνοτάτης ἀναφέρει «..περισσότερα τῶν 8000 ἀρένων, νόθων τῆς ἐπιδημίας ἐκείνης καρποῦ, ἐπεριπλανοῦντο περὶ τὰ προάστια τῆς Candia ἀποίμαντα, γυμνόποδα, ψωραλέα, νῦν μὲν διατρεφόμενα ἀπὸ τὴν ἄγραν κυνῶν, αἰλουροειδῶν καὶ μυῶν, νῦν δέ με τὴν ἔξην τῆς ἀρπαγῆς ὑπὸ τὸ σχῆμα τῆς ἐσχάτης ἐξαχρειώσεως, με τὴν ἰκτερώδη χροιάν τῆς νηστείας ἐπὶ τοῦ προσώπου τῶν...»¹³⁶. Ὁ ἀριθμὸς πού ἀναφέρει ὁ Κόμης Garzoni στὴν έκθεσή του εἶναι ὑπερβολικὸς γιὰ μίαν μεσαιωνικὴ πόλη, ἱκανὸς ὅμως νὰ ἀναγκάσει τίς ἀρχές νὰ λάβουν μέτρα, διότι ἕνας τέτοιος ἀριθμὸς πεινασμένων εὐκόλα ὀδηγεῖται σέ παραβατικὲς συμπεριφορές γιὰ ἐπιβίωση ἀνατρέποντας τίς παγιωμένες κοινωνικὲς δομές. Ἐπίσης μνεία γιὰ τὴν πορνεία γίνεται καὶ σέ λογοτεχνικά κείμενα τῆς Κρητικῆς Ἀναγέννησης ὅπως στὸν Κατσοῦρμπο τοῦ Χορτάτζη καὶ πῶς συγκεκριμένα στό παράπονο τῆς Ἀννέζας. Ὁ ὄρος «πολιτικαρεῖον» στὰ κείμενα σημαίνει τὸ σπίτι τῶν πολιτικῶν, δηλαδή τὸν οἶκο ἀνοχῆς.

Ἐπίσης ἡ συγκατοίκηση τῶν στρατιωτῶν τῆς Γαληνοτάτης στὰ σπίτια τῶν κατοίκων τῆς πόλης, πρὶν τὴν δημιουργία τῶν στρατώνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἦταν ἄλλη μίαν ὁδὸς δημιουργίας νόθων παιδιῶν.

Τὸν 16ο αἰῶνα ἐμφανίζεται ἔντονα τὸ πρόβλημα τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων καὶ εἰδικά τῆς συφιλίδος. Ἀσθένεια ἐκπορευόμενη

¹³⁶ Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς στὴν Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμῆμα Ἰατρικῆς Τομέας Κοινωνικῆς Ἰατρικῆς Ηράκλειο 1989

από τό Νέο Κόσμο, κάνει τήν ἐμφάνισή της στήν Κρήτη λόγω τῆς ναυτικῆς της ιδιότητας. Εὐθύνες γιά τήν διάδοση τῆς ἀσθένειας φέρει ὁ στόλος τῆς Γαληνοτάτης πού ναυλοχοῦσε στό νησί. Καί ἡ Κρήτη εἶχε πάντοτε αὐξημένες πιθανότητες μόλυνσης ὄχι μόνο λόγω τοῦ στόλου ἀλλά καί τῆς ἀδιάκοπης ἐπικοινωνίας μέ τά λιμάνια τῆς Ανατολῆς, ὅπου ὁ ἀνεξέλεγκτος καί ἀγοραῖος ἔρωτας ἦταν μόνιμη πηγή μετάδοσης τοῦ νοσήματος.

Οἱ Ἀρχές ἦταν εὐαίσθητοποιημένες σέ θέματα δημόσιας υγείας. Ἀπό ἀρχειακές μαρτυρίες συνάγεται τό γεγονός ὅτι εἶχε προβλεφθεῖ ἀπό τό 1360 ἡ ἀπομάκρυνση τῶν λυμάτων καί τῶν ἀπορριμμάτων ἀπό τήν πόλη γιά τήν ἀποφυγή ἐστιῶν μόλυνσης καί μετάδοσης ἀσθενειῶν. Κάθε Σάββατο γινόταν ἐβδομαδιαῖος καθαρισμός τῆς πόλης, πλύσιμο καί καθαριότητα τῶν δρόμων τοῦ Χάνδακα, ἀποκομιδή τῶν σκουπιδιῶν καί ἄλλων ἄχρηστων ἀντικειμένων μέ καρότσι καί τό ριξιμό τους σέ συγκεκριμένο μέρος, στή *Megali Coprea*.¹³⁷

Ἀνώτατη υγειονομική ἀρχή στό Βασίλειο τῆς Κρήτης ἦταν τό *officio della Sanita* ἤτοι τό γραφεῖο τῆς Υγείας.¹³⁸ Τοῦ γραφείου προϊῶσαντο οἱ *provveditori della sanita* ἢ ἀλλιῶς Προβλεπτές τῆς υγείας ἢ υγειονόμοι. Εἶχαν διετῆ θητεία καί ὁ ἀριθμός τούς

¹³⁷ Pompeo G. Molmenti., *La storia di Venezia nella vita private dale origini alla caduta della Repubblica*, τα 2, επανεκ. Trieste 1973, sel 50-52.

¹³⁸ Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμήμα Ιατρικής Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής Ηράκλειο 1989. Ἀκόμη Βλ: Ραμουτσάκη Ιωάννα., *Οι Γιατροί κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κρήτη*. Περιοδική έκδοση ιστορικής-λαογραφικής εταιρείας Ρεθύμνης. Τεύχος 15-16. Ρέθυμνο 1999.

αύξομειωνόταν ανάλογα με τις έκαστοτε υγειονομικές ανάγκες.

¹³⁹ Συνήθως *provveditori* ήταν 4 εύγενείς Βενετοί. Έκλεγόταν από την *Signoria*, όπως και ο *Capellano* του λοιμοκαθαρηρίου, ή *priora* ήτοι η προϊσταμένη του *hospitale di Pietá* και ο επίτροπος του νοσοκομείου του Αγίου Λαζάρου.¹⁴⁰ Σέ περιόδους επιδημιών ή έντονων υγειονομικών προβλημάτων, οί προβλεπτές είχαν αύξημένες έξουσίες και άρμοδιότητες περί πρόληψης και θεραπείας, σίτισης και ένδυσης καθώς και δικαίωμα έπιβολής ποινών σέ απείθαρχους πολίτες πού μέ τήν συμπεριφορά τούς παράβαιναν τούς υγειονομικούς κανονισμούς και έθεταν σέ κίνδυνο τήν υγεία τών πολιτών.¹⁴¹

Οί ιατροί του Χάνδακα διακρίνονταν σέ πρακτικούς (*girologi*) και έπιστήμονες. (*medici fisici, medici chirurgi*) Οί έπιστήμονες ιατροί συνήθως είχαν σπουδάσει στά Πανεπιστημιακά ιδρύματα τής Ιταλίας. Την άδεια της άσκησης του επαγγέλματος στη Βενετία χορηγούσε το Μεγάλο Συμβούλιο (*Collegio*). Στην Κρήτη, οι περισσότεροι από αυτούς προέρχονταν από την Βενετία, και

¹³⁹ Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμήμα Ιατρικής Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής Ηράκλειο 1989.

¹⁴⁰ Ραμουτσάκη Ιωάννα., *Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη*, Δελτος, τ.15 (1998) σελ 7-13

¹⁴¹ Πέραν από την επιβολή των ποινών, η εκκλησία με κηρύγματα και με απειλή αφορισμού, προτρέπει τους πιστούς να τηρούν τους επιβεβλημένους κανόνες υγιεινής. Περισσότερα Βλ: Βεργίτσης Ιωάννης : *Historia della peste nel' Regno di Candia*, Marc.Ital.VII. 657 (7481),φφ118r-132v. Ακόμη Λυδάκη Ε., *Ιωάννης Βεργίτσης. Κρητικός λόγιος του 16^{ου} αιώνα..* Ακόμη για τους αφορισμούς στην Κρήτη Βλ: Λυδάκη Ε., *Αφορισμοί στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη του 17^{ου} αιώνα*. Πεπραγμένα του Η'Κρητολογικού συνεδρίου, τ.Β1, Ηράκλειο 2000, σελ 399-426.

προέβαλλαν αξιώσεις για την εγκατάστασή τους στο νησί. Πολλοί από αυτούς προσλαμβάνονταν ή από την Πολιτεία ή από τους φεουδάρχες του νησιού με μισθό ετήσιο, που κυμαινόταν από 100 έως 250 υπέρπυρα.¹⁴² Και η Πολιτεία είχε απαιτήσεις από τους ιατρούς που προσλάμβανε. Ιδιαίτερα όσον αφορούσε την ιατρική τους ικανότητα. Επί αποτυχίας του ιατρικού τους έργου, το κράτος τους αφαιρούσε την άδεια της ασκήσεως του επαγγέλματος. Σύμφωνα με τα Βενετικά πρότυπα, τα οποία πρέπει να ακολουθούνταν και στην Κρήτη, «... κανείς δεν πρέπει να διεξάγει καμία εγχείρηση, ούτε να ασκεί την τέχνη του χειρουργού αν προηγουμένως δεν έχει δοκιμαστεί με εξέταση από το κολέγιο...» Στην Κρήτη για να αποφεύγονται οι απάτες σε βάρος του λαού ορίστηκε ότι όποιος ήθελε να ασκήσει το ιατρικό επάγγελμα επέτρεπε να καταβάλει σαν εγγύηση στην Πολιτεία 25 υπέρπυρα και να δηλώνει κάθε εγχείρηση που θα έκανε στον καστελλάνο της περιοχής. Αυτό ήταν ένα μέτρο για την προστασία του πληθυσμού από την πληθώρα των ιατρών που οι περισσότεροι ήταν απατεώνες. (Το 1348 οι επίσημοι ιατροί στο Χάνδακα ήταν τρεις). Ακόμη απαγορευόταν στους ιατρούς της εποχής να είναι μέτοχοι σε φαρμακεία ή να συνεργάζονται με

¹⁴² Χ. Γάσπαρης: Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14^ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος. Συμμεικτα Τόμος 8^{ος} σελ 118-122 (1989). Για την αντιστοιχία των νομισμάτων και τις υποδιαίρεσεις Βλ του ιδίου σελ 87 όπως επίσης και Α. Ξηρουχάκης: Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος Αθήνα 1934.

φαρμακοποιούς.¹⁴³ Οί ιατρικές ύπηρεσίες προσφέρονταν μέ ἀμοιβή, συγκεκριμένη καί συμφωνημένη μέ ειδικό συμφωνητικό για κάθε ιατρική πράξη. Διακρινόταν σέ *medici fisici* -παθολόγοι- καί *medici chirurgi* ἢ χειρουργοί.¹⁴⁴ Ὁ κόσμος, μὴν κατανοώντας πλήρως αὐτό τό διαχωρισμό, τοῦ ἀποκαλοῦσε ἰατροφύζικους. Ἡ ἀμοιβή τούς ἐπί τῶν τραυμάτων ἐξαρτάτο ἀπό τό μέγεθος τοῦ τραύματος. Ἡ τέχνη τούς ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπό τίς θεωρίες τοῦ Γαληνοῦ¹⁴⁵, τοῦ Ἀριστοτέλη καί τοῦ Ἱπποκράτη περί τῶν τεσσάρων χυμῶν τοῦ σώματος.¹⁴⁶ Ἀκόμη χρησιμοποιοῦσαν τό βιβλίον τοῦ Διοσκουρίδη περί τῶν ἱαματικῶν φυτῶν, ἐνῶ σημαντική θέση κατεῖχε ἡ λαϊκή πείρα μέ «χρήση δαφνέλαιου ἢ φασκομηλόλαδου...» ὅπως καί τά ξόρκια καί μάλιστα μέ βαρύνουσα θεραπευτική σημασία.¹⁴⁷ Αὐτά τά χρησιμοποιοῦσαν κυρίως οἱ πρακτικοί ἰατροί πού εἶχαν τήν ἐπίσημη ἀναγνώριση

¹⁴³ Ραμουτσάκη Ἰωάννα., *Οἱ ἰατροί μέσα ἀπό τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη*, Δελτος, τ.15 (1998) σελ 7-13. Βλ. ἀκόμη Χ. Γάσπαρης: *Οἱ επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14^ο αἰώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος. Συμμεικτα Τόμος 8^ο σελ 118-122 (1989)*

¹⁴⁴ Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ἱστορία της Ἰατρικῆς στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμήμα Ἰατρικῆς Τομέας Κοινωνικῆς Ἰατρικῆς Ηράκλειο 1989. Ἀκόμη Βλ: Ραμουτσάκη Ἰωάννα., *Οἱ Γιατροί κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κρήτη*. Περιοδική ἐκδοση ιστορικῆς-λαογραφικῆς εταιρείας Ρεθύμνης. Τεύχος 15-16. Ρέθυμνο 1999.

¹⁴⁵ Για τό φιλοσοφικό υπόβαθρο της θεωρίας των κράσεων κατά τον Γαληνό Βλ τό ἔργο του Περγαμηνοῦ ἰατροῦ, *Περί κράσεων*, μέ νεοελληνική μετάφραση ἀπό τον Κ.Λαμαρέα, στη σειρά των Ἀπάντων των Αρχαίων Ἑλλήνων Συγγραφέων του Πάπυρου.

¹⁴⁶ Ἱπποκράτης., *Περί φύσιος ἀνθρώπου*

¹⁴⁷ Ραμουτσάκη Ι., *Σταθμοί της ἱστορίας της ἰατρικῆς στην Κρήτη κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας*. Διδακτορική διατριβή Ηράκλειο 1998.

για έκτέλεση ιατρικῶν πράξεων ὅπως ἀνατάξεις ἀπλῶν καταγμάτων ,ἀφαιμάξεων πού γινόταν καί ἀπό τούς κουρεῖς κ.λ.π.¹⁴⁸ Χρέη ἱατροῦ ἔκαναν καί οἱ ἀρωματάρηδες καί οἱ σπετσιέρηδες πού ἦταν φαρμακοποιοί πού πουλοῦσαν μαζί ἀρωματικά χόρτα καί φάρμακα δικῆς τους παρασκευῆς συνήθως τρίβοντας τά μέσα σέ γουδιά¹⁴⁹.

Χαρακτιστική καί ἀπολύτως τεκμηριωμένη ἄποψη περί τῶν ιατρικῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς εἶναι τά ὑπομνήματα τῶν ἱατρῶν πού ὑπέβαλαν τίς προτάσεις τους γιά τήν ἀντιμετώπιση μίας ἐπιδημίας πανώλους στό Χάνδακα τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1660.

¹⁵⁰ Τά δύο ἱατρικά ὑπομνήματα ὑποβάλλονται στόν *Francisco Morosini* ἀπό τόν Ἑβραῖο ἱατρό *Elcana Circolo* καί τόν Κρητικό Ἀθανάσιο Πρικό.

Τό πρῶτο περιγράφει:

5 Ὀκτωβρίου 1660.

Σέ ὑπόμνημά του στόν Ἀρχιστράτηγο ὁ Ἑβραῖος γιατρός καί ἱερωμένος *Elcana Circolo* ἔρχεται νά προσθέσει ὀρισμένες ὑποδείξεις, πού παραλείψε νά προτείνει στή σύσκεψη τῶν γιατρῶν τοῦ Κάστρου πού ἔγινε τίς προηγούμενες ἡμέρες. Μέ βάση τήν παρατήρηση ὅτι σέ ὅλες τίς ἐπιδημίες καί τίς λοιμώδεις

¹⁴⁸ Filippo Pasqualino, *Capitano di Candia et Provveditore della Canea, Relazione 1594 letta nell' Eccellentissimo Senato*, Ἐκδοση Στέργιου Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας τομ. 3 Ηράκλειο 1953

¹⁴⁹ Βλ. Χαβάκη Ἰωάννη, *Οἱ γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964

¹⁵⁰ Πεντόγαλος Γ., *Υπομνήματα γιατρῶν στον Fr.Morosini για την πανώλη στο Χάνδακα το 1660*. Κρητολογία, τεύχος VII (1978)

ἀρρώστιες ὃ ἀέρας δέν μολύνεται ἀλλιῶς, παρά ἀπό τίς ἀπόπνοιες τοῦ πλήθους τῶν ἀρρώστων καί τίς διάφορες βρώμικες ἀναθυμιάσεις ἀφοῦ τότε πληθαίνουν καί οἱ νεκροί, ἔτσι πού νά γίνεται δηλητηριώδης καί ἐπιδημιοφόρος, προτείνει τά πάρα κάτω: Νά πάρει μέτρα ὁ Ἀρχιστράτηγος μέ τήν γνωστή ταχύτητα ἐνέργειας πού τόν χαρακτηρίζει καί νά ἀπαγορεύσει νά θάβονται οἱ νεκροί πού ὀλοένα πληθαίνουν καί γεμίζουν τά χαντάκια, μέσα στήν πολιτεία. Ἐξαίρεση νά γίνει μόνο γιά ὅσους ἔχουν ἰδιοκτήτους τάφους, ἐφ' ὅσον εἶναι κατάλληλοι γιά νά θάβονται οἱ νεκροί βαθιά χωρίς ἐπικοινωνία μέ τόν ἀέρα ἢ νά θάβονται ἀφοῦ σκεπαστοῦν τά πτώματα μέ ἀσβέστη. Ἀκόμη σημειώνεται πώς εἶναι σκόπιμο νά καίγονται ἀρωματικά ξύλα σέ διάφορα σημεία τῆς πολιτείας, ὥστε νά διώξουν λιγάκι τήν δυσωδία. Καί τοῦτα ὅλα πρέπει νά γίνον, γιατί εἶναι φανερό πώς ἡ διάδοση τῆς ἀρρώστιες ἔρχεται ὀλοένα ἔρποντας καί ὑπουλα διαδίδεται σέ ὅλη τήν πολιτεία.

Τό δεύτερο ὑπόμνημα ὑποβάλλονται οἱ ἀπόψεις τοῦ ἱατροῦ Ἀθανάσιου Πρικοῦ περί τοῦ ἰδίου θέματος.

Στήν ἀναφορά τοῦ ὁ Ἀθανάσιος Πρικός ἐκφράζει, τήν γνώμη - στηριζόμενος στόν Ἱπποκράτη - ὅτι οἱ ἀρρώστιες πού αὐτή τήν ἐποχή σημειώνονται ἔχουν ὡς ἓνα σημεῖο τήν ἀρχή τους σέ ἐσωτερικά αἰτία. Κατά τήν ἀποψη τοῦ Ἱπποκράτη, ὅπως τήν παραθέτει, ὅταν ὁ χειμώνας ἔχει μεγάλες παγωνιές καί κρύο καί ἡ ἀνοιξη εἶναι ὑγρή καί βροχερή, ἀκολουθοῦν ὑποχρεωτικά τό

καλοκαίρι πυρετοί συνηθισμένοι καί τό φθινόπωρο ἐπί πλέον καταρροές καί φλεγμονές τῶν ματιῶν, σημεῖα πού παρατηροῦνται στούς κατοίκους τούτης τῆς πολιτείας. Μέ τήν ἄφθονη ὑγρασία τοῦ χειμῶνα πού πέρασε καί πού δέ μπόρεσε νά ἐξουδετερωθεῖ τό καλοκαίρι, ἦταν ἀδύνατο νά μή γίνει μόλυνση στίς φλέβες μέ ἀποτέλεσμα μεγάλη διάδοση τῆς ἀρρώστιας. Βέβαια ἡ κακουχία τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἐξαντλεῖ τό σῶμα ἔτσι πού, ἐξασθετισμένο πλέον, εὐκόλα νά μπορεῖ νά προσβληθεῖ ἀπό πλῆθος ἀρρώστιες, ὄχι ὅμως μέ τόσο κίνδυνο γιά θανάτους ὅπως στή συγκεκριμένη περίπτωση πού ὑπεύθυνη εἶναι ἡ ἄφθονη ὑγρασία. Γιαυτό εἶναι σκόπιμο νά ἀπομακρυνθοῦν οἱ κάτοικοι ἀπό τό Κάστρο καί νά μεταφερθοῦν σέ μέρος πού νά ἔχουν μεγαλύτερη ἄνεση. Σημειώνει ἀκόμη τελευταία ὅτι τίς ἀπόψεις του καί τίς ὑποδείξεις τοῦ τίς θέτει στήν κρίση καί τῶν ἄλλων γιατρῶν.¹⁵¹

Ὡς σημαντικότεροι ἰατροί τῆς Candia ἀναφέρονται ὁ Ἰάκωβος Χαλκιόπουλος, ὁ Ἀθανάσιος Πρικός, ὁ Γεώργιος Κοντοράτος, ὁ Γεώργιος Χορτάτζης, ὁ Ἑβραῖος *Elcana Circolo* καί ὁ Ἰταλός *Oporio Belli*.¹⁵²

¹⁵¹ Πεντόγαλος Γ., Ὑπομνήματα γιατρῶν στον *Fr.Morosini* γιά τήν πανώλη στο Χάνδακα το 1660. Κρητολογία, τεύχος VII (1978)

¹⁵² Περισσότερα γιά τους ἰατρούς τῆς ἐποχῆς Βλ: Ραμουτσάκη Ἰωάννα., *Οἱ Γιατροί κατά τήν περίοδο τῆς Ενετοκρατίας στήν Κρήτη. Ἀκόμη τῆς ἰδίας Σταθμοί τῆς ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς στήν Κρήτη κατά τήν περίοδο τῆς Ενετοκρατίας καί Τουρκοκρατίας.*

Ίδρυμα περίθαλψης απροστάτευτων παιδιών
(*Hospitale della Pietà*)

Ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου του Μακρή των ναυτικών.
(*Ospidal di marinari di Santo Antonio Macri*)

Το Ίδρυμα του Αγίου Λαζάρου.
(*Ospedal delli infermi di San Lazaro*)

Το ίδρυμα της Αγίας Θεοδοσίας.
(*Ospital di Santa Theodosia.*)

Ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου των Επαιτών στο βούργο του
Χάνδακα.

(*Ospitale di Santo Antonio di questa cittá-de borgo di Candia*)

Το λοιμοκαθαρήριο .
(*Lazzaretto di Candia*)

Το στρατιωτικό νοσοκομείο
(*hospitale della militia- hospital nuovo di soldati*)

Ίδρυμα περίθαλψης απροστάτευτων παιδιών
(*Hospitale della Pietà*)

Η λειτουργία των ιδρυμάτων που σκοπό είχαν την περίθαλψη των έκθετων και απροστάτευτων παιδιών δεν μπορεί να εντοπισθεί χρονολογικά με ακρίβεια. Το πρώτο ίδρυμα μνημονεύεται σε αρχειακές μαρτυρίες το 787 μ.Χ. στο Μιλάνο. Ο θεσμός αυτών των ιδρυμάτων επεκτάθηκε γρήγορα σε όλη την Ιταλία. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για το ίδρυμα του Αγίου Πνεύματος στη Ρώμη (*Ospedal di Santo Spirito*), για το ίδρυμα των φτωχών και νόθων παιδιών της Bologna (*ospedale dei poveri bastardini*), και για το ίδρυμα της Παναγίας της Ευσπλαχνίας στην Perugia (*ospedale di Santa Maria della Misericordia.*)¹⁵³

Από το 1300 στη Βενετία καταγράφεται η παρουσία τέτοιων ιδρυμάτων ως:

Ιδρύματα αδελφοτήτων ή συντεχνιών για προστασία ανηλίκων που προέρχονται από τα μέλη που απαρτίζουν την αδελφότητα.

Ιδρύματα από φιλόανθρωπους ιδιώτες. Νοσοκομειακά παραρτήματα με αντιπροσωπευτικότερο αυτό των Αγίου Ιωάννη και Παύλου « *Santi Giovanni e Paolo* ».

¹⁵³ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 112 .Βενετία 1996.

Ως ιδρύματα αποκλειστικά για την περίθαλψη έκθετων παιδιών , όπως το νοσοκομειακό ίδρυμα του Ελέους –*hospitale della Pietà* – έργο του Φραγκισκανού μοναχού Πέτρου της Ασίζης, γνωστού και ως *Pieruzzo della Pietà*.¹⁵⁴

Το *hospitale della Pietà* στη Βενετία¹⁵⁵ φιλοξενούσε περίπου 1000 έκθετα παιδιά, τα οποία στο χώρο του ιδρύματος ελάμβαναν στοιχειώδεις γενικές και επαγγελματικές γνώσεις. Οι δαπάνες της λειτουργίας του ιδρύματος εκαλύπτοντο από το κράτος, από χορηγίες του Πάπα, από δωρεές ιδιωτών, από χρηματικές εισφορές των επισκεπτών του ιδρύματος υπό μορφή ελεημοσύνης και από την εργασία των τροφίμων του. Από την μητρόπολη ο θεσμός επεκτάθηκε και μεταφέρθηκε στις κτήσεις της Δημοκρατίας. Η ανάγκη ίδρυσης τέτοιου είδους ιδρυμάτων παρουσιάζει με τραγικό τρόπο ο *Aloisio Crivani*, γενικός προβλεπτής των Επτανήσων: «...Η δημόσια φιλανθρωπία σκοπόν είχε πάντοτε την σύσταση φιλανθρωπικών καταστημάτων και τη συντήρηση και διατροφή των νόθων, τα οποία γεννώνται από ατίμους γυναίκας, οι οποίαι, διά να καλύψουν το σφάλμα των , τα ρίπτουν εις τους δρόμους με κίνδυνο των αθών τούτων πλασμάτων , να καταβροχθισθούν

¹⁵⁴ Περισσότερα στοιχεία για τα ιδρύματα στην Ιταλία Βλ: Black, *Italian Confraternities*.

¹⁵⁵ Για το *hospitale della Pietà* στη Βενετία Βλ: Pullan., *Rich and Poor*, σελ 259-260,344,361,413,417.

από σκύλους και άλλα ζώα, προς προσβολήν του Δημιουργού.....»¹⁵⁶

Το πρώτο *hospitale della Pietà* που μαρτυρείται αρχειακά στο χώρο της Βενετοκρατούμενης Ανατολής είναι αυτό της πόλης της Κάνδιας. Στις πηγές απαντάται με τον όρο *hospitale Pietatis* και *ospitalal della Pietà*. Μνημονεύεται ακόμη και με διαφορετικές παραλλαγές όπως: *ospitalal della Pietà di Santa Clara*, ως ίδρυμα μικρών παιδιών: *hospitalal della Pietà dei putti*, ή ως ίδρυμα των ορφανών: *hospitalal della Pietà di orfanelli*.¹⁵⁷

Το δηλωτικό της θέσης του ιδρύματος απορρέει από την ονοματολογία του και η έδρα του ήταν στην καθολική μονή της Αγίας Κλάρας στην ενορία της Κυρίας των Αγγέλων και μνημονεύεται αρχειακά από τα μέσα του 1300. Η ίδρυση του *hospitale* τοποθετείται στις αρχές του 1500.¹⁵⁸ Από την δεύτερη δεκαετία του 16^{ου} αιώνα μέχρι τον Ιανουάριο του 1667 όπου υπάρχει και η τελευταία καταγεγραμμένη δραστηριότητά του, εξαγεται το συμπέρασμα της συνεχούς λειτουργίας του και της φιλανθρωπικής προσφοράς του μέχρι την άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς το 1669. Η στέγαση του ιδρύματος στην μονή

¹⁵⁶ G.Poajaro, *de leggi Municipale delle isole Ionie*, Τόμος Β', σελ 335. Ομοίως Βλ και Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου., *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας, Ελληνική Ιατρική*, Τεύχος 10, σελ 730, Αθήνα 1936.

¹⁵⁷ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 112 .Βενετία 1996.

¹⁵⁸ Για την ακριβή θέση του ιδρύματος Βλ το χάρτη του Werdmuller στο παράρτημα.

της Αγίας Κλάρας καθιστά ισχυρή την πιθανότητα ότι δημιουργήθηκε χάρις την πρωτοβουλία των Κλαρισσών μοναχών.¹⁵⁹ Η ίδρυση του *hospitale* είχε ένα και μόνο στόχο: να περιθάψει και να επανεντάξει στην κοινωνία τα απροστάτευτα ή έκθετα παιδιά, τα οποία κατείχαν ένα μεγάλο μερίδιο της κοινωνικής δομής της πόλης και αποτελούσαν ένα σοβαρότατο πρόβλημα.¹⁶⁰ Τα παιδιά τρόφιμοι προέρχονταν συνήθως από τρεις διαφορετικές ομάδες:

Παιδιά ορφανά, νόμιμα ή όχι που είχαν χάσει τον ένα ή και τους δύο γονείς.

Παιδιά νόμιμα τα οποία οι γονείς απομάκρυναν λόγω ένδειας και αδυναμίας συντήρησής τους.

Νόθα παιδιά τα οποία δεν είχε αναγνωρίσει ο πατέρας και είχε εγκαταλείψει η μητέρα.

Τα νόθα παιδιά των ευγενών και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ήταν αποδεκτά από τον κοινωνικό τους περίγυρο και ο πατέρας μεριμνούσε συνήθως για την αποκατάστασή τους. Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και κατ'επέκταση στα οικονομικά ασθενέστερα, οι αντιλήψεις ήταν συντηρητικότερες

¹⁵⁹ G.Gerola., *Francescani*, σελ 311-325.

¹⁶⁰ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 115.Βενετία 1996.

και έτσι ήταν εύκολη η αποποίηση και έκθεση του παιδιού¹⁶¹. Μέσα σε ένα τέτοιο κοινωνικό περίγυρο, η ανατροφή των νόθων παιδιών ήταν αποκλειστική ευθύνη της μητέρας, και οι πιέσεις προερχόμενες από το περιβάλλον και από την δεινή οικονομική θέση, οδηγούσαν προς την μοναδική διέξοδο: την έκθεσή τους και την αποποίηση κάθε ευθύνης απέναντί τους. Έτσι η ένταξη του παιδιού στο περιβάλλον και η επιβίωσή του ήταν αρκετά επισφαλής¹⁶². Για την αντιμετώπιση αυτού του φαινομένου αρχικά δημιουργήθηκαν κάποιες μορφές πρόνοιας έναντι των έκθετων από συντεχνίες ή αδελφότητες, ενώ από τον 17^ο αιώνα η θεσμοθετημένη μορφή πρόνοιας και περίθαλψης των απροστάτευτων παιδιών εκφράζεται με την δημιουργία των *hospitale di Pieta*. Το ίδρυμα στην καθολική μονή της Αγίας Κλάρας έπαιξε σημαντικό ρόλο στα κοινωνικά δρώμενα της πρωτεύουσας του Βασιλείου της Κρήτης. Έτσι επιχειρείται για πρώτη φορά η διαμόρφωση μιάς συνολικής πολιτικής πρόνοιας για τα απροστάτευτα παιδιά υπό την εποπτεία των Βενετικών αρχών.¹⁶³

¹⁶¹ Μαλτέζου Χ., *Παιδί*. Σελ' 219-222

¹⁶² Για την εγκατάλειψη των παιδιών στον Χάνδακα και για τον τρόπο υιοθεσίας των έκθετων παιδιών Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 116. Βενετία 1996.

¹⁶³ Ομοίως της 158. Επίσης G.Roajaro, de leggi Municipale delle isole Ionie, Τόμος Β', σελ 335. Ομοίως Βλ και Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου., *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*, Ελληνική Ιατρική, Τεύχος 10, σελ 730, Αθήνα 1936.

Το ίδρυμα φιλοξενούσε ορφανά παιδιά –*orfanelli*-. Αρχαιακά δεν γίνεται ιδιαίτερη μνεία του όρου που να εξηγεί ή να υποδηλώνει αν τα απιδιά ήταν ορφανά από τον ένα ή και τους δύο γονείς ή περιελάμβανε και τα νόθα-έκθετα βρέφη. Επικρατέστερη άποψη είναι η συμβατική υποδήλωση του όρου *orfanelli* ο οποίος περιελάμβανε ένα ευρύτατο φάσμα αναξιοπαθούντων παιδιών. Άγνωστο παραμένει, καθώς δεν μνημονεύεται επίσης, κατά πόσο το ίδρυμα δεχόταν στους κόλπους του παιδιά γονέων που εκδήλωναν αδυναμία να τα συντηρήσουν ή βρέφη τα οποία οι μητέρες αδυνατούσαν να θηλάσουν. Επίσης άγνωστα παραμένουν τα κριτήρια εισαγωγής των παιδιών στο *hospitale*. Επικρατούσα αλλά όχι τεκμηριωμένη άποψη είναι ότι η ένταξη τους στο ίδρυμα γινόταν μετά από την έκθεσή τους σε διάφορα μέρη ή πλατείες της πόλης- σύμφωνα με μαρτυρία του 1600-. Παραδίδονταν στο ίδρυμα από αυτούς που τα είχαν βρει και που δεν είχαν σκοπό να τα υιοθετήσουν. Χωρίς επίσης να υπάρχει σαφής αναφορά ή μαρτυρία –παρά μόνο σε άλλα ανάλογα ιδρύματα- για ύπαρξη βρεφοδόχου –*ruota*- θεωρείται πιθανότατη η ύπαρξη της. Επρόκειτο για περιστρεφόμενο κιβώτιο με δύο όψεις που υπήρχε στην είσοδο του ιδρύματος και η μητέρα, ιδιαίτερα τις νυχτερινές ώρες, απέθετε το βρέφος στην βρεφοδόχο και μια υπάλληλος μετέφερε το παιδί στο εσωτερικό του ιδρύματος.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-

Διαφορετικές απόψεις μνημονεύονται στις αρχειακές συλλογές για τον αριθμό των τροφίμων του ιδρύματος της Pietá. Το 1625 αναφέρεται από τον Αρχιεπίσκοπο της Κρήτης Stella η παραμονή στο χώρο του *hospitale* 14 κοριτσιών όπου τα έτρεφαν πέντε τροφοί, ενώ το 1641 ο Michel Priuli- *Proveditor General*- κάνει αναφορά για 200 παιδιά-τροφίμους .

Αναφορικά με την ηλικία εισαγωγής των παιδιών στο ίδρυμα της Pietá τα συμπεράσματα συνάγονται έμμεσα από τις μαρτυρίες που έχουν καταγραφεί στις αρχειακές πηγές. Στο ίδρυμα αναφέρονται *balie*- θηλάστρες, που η ύπαρξή τους επιβεβαιώνει την παρουσία βρεφών.¹⁶⁵ Επειδή όμως το ίδρυμα αναφέρεται και με άλλη μορφή σε αρχειακή σειρά, ως *hospitale dei putti*¹⁶⁶ – νοσοκομείο των παιδιών- εύλογα και με ασφάλεια αυτή η αρχειακή μνεία παραπέμπει σε τροφίμους ως την έναρξη της εφηβικής ηλικίας. Άρα η ηλικία των παιδιών τα οποία υπήρξαν τρόφιμοι του ιδρύματος ήταν από την βρεφική μέχρι το 12^ο ή 14^ο έτος της ζωής. Σε καμιά από τις σωζόμενες αρχειακές μαρτυρίες δεν αναφέρεται ανώτατο όριο ηλικίας για την παραμονή στο

Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 117.Βενετία 1996. Για την βρεφοδόχο Βλ επίσης και Καιροφύλακας., *Επτάνησος*. Σελ 333-334

¹⁶⁵ Για την υπαρξη των τροφών και των παιδιών που αυτές θήλαζαν Βλ: Visite-Stella φ. 359^v

¹⁶⁶ Αναφέρεται σε έγγραφο με ημερομηνία 21.6.1586 το οποίο παρατίθεται στο παράρτημα. Περισσότερες πληροφορίες για τα έγγραφα που προσδιορίζουν τις διαφορετικές ονομασίες του ιδρυματος Βλ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 113.Βενετία 1996.

ίδρυμα ούτε και αποσαφηνίζεται αν οι τρόφιμοι ήταν βρέφη που έφταναν μέχρι την εφηβεία, ευεργετούμενοι όλο αυτό το διάστημα από τις παροχές του ιδρύματος. Η ίδια ασάφεια χαρακτηρίζει και το φύλο των παιδιών. Έμμεσα προκύπτει ότι φιλοξενούντο και τα δύο φύλα. Υπάρχουν μαρτυρίες αφενός για κορίτσια¹⁶⁷, όπου οι κατευθυντήριες γραμμές της πρόνοιας ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητες στην προστασία και αποκατάστασή τους, και αφετέρου για άρρενες όπως προκύπτει από τις πολλαπλές αναγραφές του *hospitale*, όπως *hospitale dei putti* ή *fanciuli*¹⁶⁸ όπου αυτοί οι προσδιορισμοί αφορούν τα αγόρια. Πιθανότατα να υπήρχε συστέγαση αρχικά, και μεταγενέστερα διαβίωση σε διαφορετικά καταλύματα.

Η ένταξη στην ευεργεσία του ιδρύματος δεν συνεπαγόταν και μόνιμη παραμονή στο χώρο. Η γαλουχία διαρκούσε περίπου τρία χρόνια και στα σπίτια των τροφών φιλοξενούνταν τα έκθετα βρέφη. Όμως επειδή τα σπίτια των τροφών βρισκόταν μακριά από το ίδρυμα- κυρίως στην ύπαιθρο – η διοίκηση αδυνατούσε να ασκήσει άμεσο ουσιαστικό έλεγχο και εποπτεία στο έργο των τροφών. Εμφανίστηκε λοιπόν το φαινόμενο οι τροφοί να παρουσιάζουν στις Αρχές τα δικά τους παιδιά επειδή τα βρέφη του ιδρύματος ή ήταν σε κακή κατάσταση ή είχαν πεθάνει, με σκοπό τη συνέχιση της καταβολής του μηνιαίου μισθίου. Προς

¹⁶⁷ Βλ: Visite-Stella φ. 359^v

¹⁶⁸ Ομοίως της 162.

αποφυγή τέτοιων παρεξηγήσεων η Βενετική Πολιτεία επέβαλλε πιθανότατα ένα κανονισμό στη διοίκηση του ιδρύματος, που σύμφωνα με τις διατάξεις του τοποθετούνταν στο λαιμό του βρέφους σχοινί με μολύβδινη σφραγίδα, που είχε το έμβλημα του Αγίου Μάρκου, με σκοπό να εμποδιστεί η υποκατάσταση του ενεργετούντος βρέφους με άλλο ¹⁶⁹. Έτσι το 1641 αποφασίστηκε η παραμονή των βρεφών στο χώρο του ιδρύματος υπό τον έλεγχο της προϊσταμένης ¹⁷⁰.

Αναφορικά με την διαβίωση των παιδιών στο ίδρυμα υπήρχε εκπαίδευση και υποχρεωτική παρακολούθηση θρησκευτικών και κατά τρόπον τινά τεχνολογικών μαθημάτων . Επειδή οι νεαροί τρόφιμοι διέμεναν και εκκλησιάζονταν σε καθολικό περιβάλλον θεωρείται πιθανότατα η αποδοχή του Καθολικού δόγματος αν και στο χώρο της *Pietà* δεν ασκείτο προσηλυτισμός. Τα μεγαλύτερα παιδιά προσέφεραν έργο και υπηρεσία στο *hospitale*. Το διαιτολόγιο των τροφίμων περιελάμβανε μετά το στάδιο του απογαλακτισμού, ψωμί, τυρί, λάδια, αυγά και πουλερικά.¹⁷¹ Τα

¹⁶⁹ Στα εκθετοτροφεία των ιονίων νήσων, για την αποφυγή αυτής της απάτης, έβαζαν στο λαιμό του νεογνού ένα σχοινί με μολύβδινη σφραγίδα ή οποία έφερε ως έμβλημα τον Λέοντα του Αγίου Μάρκου. Σε περίπτωση που η τροφός προσπαθούσε να απατήσει τη Διοίκηση και να λάβει το μισθίο ενώ το παιδί είχε παθάνει, τιμωρείτο με μαστίγωση σε δημόσιο μέρος. Περισσότερα Βλ : G.Rojaro, de leggi Municipale delle isole Ionie, Τόμος Β', σελ 335. Ομοίως Βλ και Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου., Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας, Ελληνική Ιατρική, Τεύχος 10, σελ 730, Αθήνα 1936.

¹⁷⁰ Βλ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 119.Βενετία 1996.

¹⁷¹ Ομοίως της 165. Για το διαιτολόγιο σύμφωνα με τα Δυτικά ιδρύματα βλ: Ph. Gavitt., *Charity and children* σελ 307-309

παιδιά δίδονταν για υιοθεσία σε οικογένειες ή σε εύπορους πολίτες που αναλάμβαναν έκτοτε την ανατροφή και την αποκατάστασή τους.

Η προϊσταμένη του ιδρύματος έπρεπε να διαθέτει ιδιαίτερα ψυχικά χαρίσματα για την σωστή διαμόρφωση του ψυχικού κόσμου των εγκαταλελειμμένων παιδιών. Πάνω σε αυτό οι Αρχές έδιναν ιδιαίτερη έμφαση και αυστηρότητα, μη διστάζοντας να επιβάλουν την ποινή της καθαίρεσης από την θέση, αν δεν εκπλήρωνε τους προαπαιτούμενους όρους.¹⁷² Αρχικά οι νεαροί τρόφιμοι βρίσκονταν σε καλύτερη μοίρα και σε καλύτερο επίπεδο διαβίωσης από τα υπόλοιπα έκθετα παιδιά, ακόμη και από τα νόμιμα παιδιά της Κρητικής κοινωνίας, τα οποία διαβιούσαν σε καθεστώς πλήρους εξαθλίωσης και ένδειας.¹⁷³ Όμως η ένταξη των τροφίμων του ιδρύματος στο κοινωνικό περιβάλλον ήταν σκληρή, ακόμη και από τους αναδόχους τους. Αν και τα παιδιά αυτά είχαν την γενική αποδοχή χωρίς ιδιαίτερες εξάρσεις, υπήρχε ένας σαφής διαχωρισμός ο οποίος ελάμβανε χώρα με την προσθήκη του διακριτικού *natural-* φυσικού- και του *legali-* ευλογημένου ή νόμιμου- στο όνομα, το οποίο τα απέκλειε από κάθε πρόσβαση σε ανώτερη κοινωνική

¹⁷² Βλ έγγραφο στο παράρτημα με το οποίο καθαιρείται η προϊσταμένη του ιδρύματος από τον Λούκα Lunardo Foscolo στις 3 Αυγούστου 1627.

¹⁷³ Περισσότερες πληροφορίες για τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και καταστάσεις διαβίωσης κατά την Ενετοκρατία Βλ: Γιαννόπουλος., Κρήτη, σελ 45-68.

βαθμίδα και διοίκηση¹⁷⁴. Το ίδρυμα στο τέλος της Ενετοκρατίας και συγκεκριμένα το 1667 φαίνεται ιδιαίτερα παρηκμασμένο σε σημείο που να αδυνατεί να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις του-οικονομικές και φιλανθρωπικές-. Είχε περιέλθει σε τέτοιο σημείο αδυναμίας ώστε να είναι ανέφικτη η πληρωμή των ιερέων του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή των Φραγκισκανών που ενταφίαζαν τους νεκρούς τροφίμους μιας και η παιδική θνησιμότητα λόγω του πολέμου και της εξαθλίωσης είχε αυξηθεί κατακόρυφα.¹⁷⁵

Αρχικά το ίδρυμα πρέπει να λειτουργούσε στο χώρο της μονής της Αγίας Κλάρας, ενταγμένο στα πλαίσια του κοινωνικού έργου της Καθολικής εκκλησίας, έργο που το καθολικό δόγμα έδειχνε ιδιαίτερο ζήλο και ευαισθησία.¹⁷⁶ Αρχικά υπαγόταν στην διοίκηση της μονής αλλά με τις αναδιαρθρωτικές διατάξεις της Δημοκρατίας περί απογαλακτισμού της εκκλησιαστικής εξουσίας από την πολιτική, η διοίκησή του ανατέθηκε σε λαϊκούς. Το *hospitale della Pietà* εμφανίζει ένα ιδιαίτερο και σπάνιο χαρακτηριστικό. Βρίσκεται υπό την προστασία της *Duchessa*, συζύγου του Δούκα, και όταν αυτή απουσίαζε αναπληρωνόταν από την σύζυγο του *Capetan General*, πράγμα σπανιότατο σε

¹⁷⁴ Για την οικογενειακή κατάσταση της εποχής Βλ: Μαλτέζου Χ., *Παιδί*, σελ 220-221.

¹⁷⁵ Βλ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 122.Βενετία 1996

¹⁷⁶ Βλ παραπ. 170.

συζύγους Βενετών αξιωματούχων να αναμιγνύονται με τα κοινά¹⁷⁷.

Διευθυντής του ιδρύματος ήταν ο επίτροπος-*produttore*- ο οποίος εκλεγόταν από την *Signoria*. Καθόριζε τη μισθοδοσία και μεριμνούσε για την καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των περιουσιακών στοιχείων του ιδρύματος. Στη θέση του επιτρόπου μνημονεύονται και Κρήτες ευγενείς.

Η προϊσταμένη του ιδρύματος –*priora*- εκλεγόταν από την *Signoria*.¹⁷⁸ Ήταν θέση έμμισθη και ισόβια εκτός από την περίπτωση της καθαίρεσης, αν η *priora* δεν πληρούσε ή παρέκλινε των ψυχικών χαρισμάτων που ήταν αναγκαίο να διαθέτει για την ομαλή διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Διέμενε σε *camera* μόνιμα μέσα στο *hospitale* και είχε την εποπτεία και τον έλεγχο της ανατροφής των παιδιών. Οι κατά καιρούς εκλεγείσες προϊστάμενες κατείχαν υψηλή θέση στην τοπική κοινωνία χωρίς κατ' ανάγκη να είναι ευγενείς ή αστές. Πρέπει να είχαν ασπασθεί το Καθολικό δόγμα . Αρκετές μνημονεύονται ως χήρες, στοιχείο που οδηγεί σε συμπέρασμα ότι ήταν γυναίκες σε ώριμη ηλικία και με ανάλογη πείρα. Άλλες προϋποθέσεις ήταν οι ιδιαίτερες διοικητικές ικανότητες και αρετές, καλοσύνη,

¹⁷⁷ Βλ. *Visite-Stella* φ 359^v Ομοίως, για τις συνθήκες και τους επίσημους κανονισμούς περί των καθηκόντων των Βενετών αξιωματούχων Βλ Ξανθουδίδης Σ., *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη* Β' Έκδοση Ηράκλειο 2002.

¹⁷⁸ Ραμουτσάκη Ιωάννα., *Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη*, Δελτος, τ.15 (1998) σελ 7-13

εντιμότητα, ευσπλαχνία, στοργή, αγάπη για τα παιδιά και προέλευση από ένα άψογο κοινωνικό περιβάλλον.

Εισπράκτορας των εισοδημάτων του ιδρύματος ήταν ο λογιστής και γραμματέας-*esattor del danaro et quadernier*-. Τα έσοδα του ιδρύματος προέρχονταν από κρατικές χορηγίες, από προσφορές ιδιωτών με την μορφή της ελεημοσύνης και από αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας του ιδρύματος, προερχόμενης από δωρεές των ιδιωτών και της Πολιτείας. Τέλος χρήματα στο ίδρυμα απέφεραν και οι μεγαλύτεροι του τρόφιμοι συμβάλλοντας με την εργασία τους και από την πώληση των χειροτεχνημάτων τους.¹⁷⁹

Λόγω της ιδιομορφίας του ιδρύματος, σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι τροφοί-*balie, none*-. Ο αριθμός τους ήταν άμεσα εξαρτώμενος από τα κατά καιρούς υπάρχοντα βρέφη του ιδρύματος. Κάθε τροφός θήλαζε περισσότερα του ενός βρέφη. Μερικές διαβιούσαν στο χώρο του *hospitale* ενώ άλλες αναλάμβαναν το θηλασμό των βρεφών στα σπίτια τους. Το επάγγελμά τους ήταν ένα από τα πιο ακριβοπληρωμένα.¹⁸⁰ Εκτός του αυξημένου μισθού, λόγω της κοινωνικότητας του έργου τους, ελάμβαναν δωρεές και κληροδοτήματα από ιδιώτες. Όπως προαναφέρθηκε, η εικόνα των τροφών αμαυρωνόταν από κάποιες που παράβαιναν τους κανόνες του ιδρύματος και καταγγέλθηκαν για εγκληματική

¹⁷⁹ Βλ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 128.Βενετία 1996

¹⁸⁰ Βλ Μαλτέζου Χ., *Γυναίκα* σελ 74.

αμέλεια απέναντι στο βρέφος που τους εμπιστεύθηκε το ίδρυμα και η Πολιτεία.¹⁸¹ Στους έμμισθους επίσης υπαλλήλους του ιδρύματος συγκαταλέγεται και ο Καθολικός ιερέας του Ναού της Αγίας Κλάρας.

Το *Hospitale della Pietà* υπήρξε ένα σημαντικότατο και ιδιαίτερα κοινωφελές ίδρυμα. Η ιδιαιτερότητά του οφείλεται στο γεγονός ότι προσπάθησε μέσα από την λειτουργία του και την εφαρμογή των ευαγών διατάξεών του, να επιλύσει ένα σημαντικότατο κοινωνικό πρόβλημα της εποχής: αυτό της περίθαλψης και αποκατάστασης των νόθων και έκθετων παιδιών, που αφθονούσαν στην πρωτεύουσα του Βασιλείου. Η υφή του *hospitale* και η σύνδεσή των παροχών του με τον παιδικό κόσμο το έκαναν ιδιαίτερα αποδεκτό στους κατοίκους. Η ιδιαίτερη σημασία που είχε για τους Ενετούς φαίνεται από τον τρόπο της διοίκησής του. Μια διοίκηση αποκλεισμένη από ενδιάμεσους φορείς, πλήρως απογαλακτισμένη από την εκκλησιαστική εξουσία και αυστηρότατα ελεγμένη από τις Αρχές της Κρήτης. Ο ζήλος των Βενετών για την ομαλή και εύρυθμη λειτουργία του δεν αποσκοπούσε μόνο στην αποκατάσταση και επανένταξη των νόθων και έκθετων παιδιών. Είχε λόγους ευρύτερα πολιτικούς οι οποίοι απέβλεπαν στην κοινωνική ένταξη των ατόμων αυτών, που

¹⁸¹ Βλ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη.*

ο τρόπος προέλευσής τους θα μπορούσε να απειλήσει την κοινωνική δομή της Γαληνοτάτης.¹⁸²

Ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου του Μακρή των ναυτικών.

(Ospidal di marinari di Santo Antonio Macri)

Η οικονομική δύναμη της Γαληνοτάτης ήταν συνδεδεμένη με ναυτιλιακές δραστηριότητες όπου λόγω εμπορίου εδραίωνε την πολιτικοοικονομική της ισχύ. Ήταν λοιπόν απόλυτα φυσικό να μεριμνήσει για την προστασία των απομάχων ναυτικών που στήριξαν τις δραστηριότητές της. Μεταξύ των μέτρων πρόνοιας που συνέταξε, ευνόησε και την ανάπτυξη των ξενώνων για την περίθαλψή τους. Αυτές οι κοινωνικές παροχές αποτελούσαν ταυτόχρονα και κίνητρο για το ναυτιλιακό επάγγελμα. Γνωστοί ξενώνες στη Βενετία το *Ospizio di Giovanni Battista, ospizio Basegio*, ο ξενών της αδελφότητας των ναυτικών του Αγίου Νικολάου (*ospizio della scuola dei marinari di S. Nicolo*), ο ξενών των απομάχων (*ospitale degli Invalidi*) κλπ. Κοινός στόχος όλων αυτών των ιδρυμάτων υπήρξε παροχή στέγης και χρηματικής βοήθειας ή σε υπερήλικες Βενετούς ναυτικούς ή ναυτικούς που είχαν αδυναμία εκτέλεσης των καθηκόντων τους (τραυματισμοί κλπ.).

¹⁸² Για την προστασία του παιδιού από την Ελληνική νομοθεσία Βλ Καλλιγά Ε., *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1990. Ακόμη Λούκος Χ., *Τα έκθετα βρέφη της Ερμούπολης* Αθήνα 1992. Αναλυτικές πληροφορίες για τις εκάστοτε προϊστάμενες του ιδρύματος, την μισθοδοσία των τροφών και τις αναθεωρητικές διατάξεις Βλ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 123-128.Βενετία 1996

Οι ξενώνες αυτοί είχαν προστάτιδα και εποπτεύουσα αρχή τη *Serenissima*.¹⁸³

Ο θεσμός των ιδρυμάτων περίθαλψης των απόμαχων ναυτικών επεκτείνεται εκτός από την πόλη της Βενετίας και στις κτήσεις της. Ήδη από τα μέσα περίπου του 1200 παρατηρείται ανάλογος ξενώνας στην Κρήτη και συγκεκριμένα στην πόλη της *Candia*, έξω από τον προμαχώνα του Παντοκράτορα.¹⁸⁴ Δυτικά 1700 μ. από τα τείχη στο σημείο που βρίσκεται σήμερα το προάστιο *Καμίνια*, περίπου στην οδό 62 *Μαρτύρων και Εργάνης*¹⁸⁵. (...*extra burgum Candide, extra civitatem, fuori delli fossadi nella citta di Candia, Fuori dalle muraglie di questa piazza, Fuori et arente le muradi questa citta*)¹⁸⁶. Ο ξενώνας αυτός μοναστηριακό και φιλανθρωπικό κέντρο είχε την επωνυμία ξενών του Αγίου Αντωνίου του Μακρή (*ospitale di Sant Antonio Makri*) και ήταν ένας από τους μακροβιότερους ξενώνες της Κρήτης. Μέχρι το 1500 ο ξενώνας απαντάται στα βενετικά αρχεία της εποχής με τον όρο *hospitale*. Λιγοστές αναφορές της ίδιας περιόδου ξεκαθαρίζουν και

¹⁸³ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 35-36 .Βενετία 1996.

¹⁸⁴ Βλ. Ζαχαρίας Τσιοπανλης *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 113. Ομοίως Βλ: Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Venezia 1908 Τόμος 3 σελ 77.

¹⁸⁵ Ο Gerola αναφέρει τη θέση του «...*allo spedale di S. Antonio che I documenti dicono situato "extra burgos" o piu specificatamente "extra Candidam per unum miliarium vel circha"*...

¹⁸⁶ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 37-38 .Βενετία 1996.

καθορίζουν τον τύπο του ιδρύματος και εντοπίζεται ο προσδιορισμός – ναυτικών¹⁸⁷ (*ospital di marinari di Santo Antonio Macri*)¹⁸⁸. Η ίδρυση του ξενώνα τοποθετείται από τις αρχές της Βενετοκρατίας, πριν από το 1253.¹⁸⁹ Η λειτουργία του Ιδρύματος του Αγίου Αντωνίου του Μακρή συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και διακόπηκε από την οθωμανική επέλαση και την πολιορκία του Χάνδακα, καθαρά λόγω θέσεως (*Fuori della muragle, fuori etarente le muradi questa citta extra civitatem....*).¹⁹⁰ Η αρχιτεκτονική μορφή του ιδρύματος παραμένει άγνωστη λόγω έλλειψης πληροφοριών. Αυτό που είναι γνωστό είναι ότι υπήρχε ναός – λατινικός και κελιά για τους τροφίμους του *hospitale*.¹⁹¹

Το οικοδόμημα του Αγίου Αντωνίου, κοντά τους τελευταίους αιώνες της Ενετοκρατίας εμφανίζεται με σοβαρές επισκευαστικές ανάγκες. Το 1508 ο σεισμός¹⁹² προξένησε ακόμα

¹⁸⁷ Ο G. Gerola αναφέρει ότι το νοσοκομείο θα δέχεται τουλάχιστον οκτώ ανάπηρους ναυτικούς «*almeno otto marinai invalidi..*»

¹⁸⁸ Ο προσδιορισμός ..του Μακρή αναφέρεται και από τον Gerola «*..prior hospitalis sancti Antonii Machri civitatis Candide..*» Για τον προσδιορισμό Βλ ακόμη Archivio di Stato di Venezia (ASV) Senato Mar, XIX 232

¹⁸⁹ Βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλης *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 113

¹⁹⁰ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 37.Βενετία 1996.

¹⁹¹ Βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλης *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 114

¹⁹² Στοιχεία και περισσότερες πληροφορίες για τον σεισμό Βλ: Πλατάκης Ε., *Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ ημάς χρόνων*, Κρητικά Χρονικά 4 (1950) σελ 476-487, 524-526

περισσότερες ζημιές στο οικοδόμημα και μέχρι το 1522 δεν είχαν αποκατασταθεί, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να ασκηθεί το φιλανθρωπικό έργο του ιδρύματος, ενώ το 1573 ο μοναστηριακός χώρος παρουσιάζεται ερειπωμένος.¹⁹³

Αρχικά από τις πηγές προκύπτει ότι ο ξενώνας του Αγίου Αντωνίου του Μακρή λειτούργησε σαν κέντρο περίθαλψης ασθενών (*infermi*). Το 1389 αναφέρεται ότι οι νοσηλευόμενοι προέρχονται από την ναυτική τάξη χωρίς να αποκλείεται ότι οι πρώτοι ασθενείς ήταν ναυτικοί, ούτε ότι από ξενώνα γενικής περίθαλψης εξελίχθηκε σε ίδρυμα προστασίας των ναυτικών. Αρχικά είχε δυνατότητα περίθαλψης 4 ναυτικών¹⁹⁴ και μετά το 1422¹⁹⁵ αφού προικοδοτήθηκε η Μονή με ακίνητα και κτήματα, ο αριθμός των τροφίμων διπλασιάστηκε.¹⁹⁶

¹⁹³ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 37.Βενετία 1996.

¹⁹⁴ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 39.Βενετία 1996.

¹⁹⁵ Βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλης *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 114

¹⁹⁶ Για την προικοδότηση της μονής με ακίνητα και για την παραχώρησή τους, καθώς και την αύξηση του αριθμού των περιθαλπόμενων ναυτικών, ο Gerola αναφέρει ότι *"..la concessione e confermata il 13 Marzo 1424, a patto del ospedale avesse ad accogliere almeno otto marinai invalidi. E nella relazione del duca Donato Morosini del 1619 si ricorda l'ospedale di San Antonio dei marinai, come avente obbligo a spendere e vestire ogni anno dieci marinai candiotti...."*η παραχώρηση είναι επιβεβαιωμένη στις 13 Μαρτίου 1424 υπό τον όρο ότι το νοσοκομείο θα δέχεται τουλάχιστον οκτώ ανάπηρους ναυτικούς. Και στην αναφορά του Δούκα Donato Morosini το 1619 υπενθυμίζεται ότι το νοσοκομείο του Αγίου Αντωνίου των ναυτικών έχει υποχρέωση να συντηρεί και να ντύνει κάθε χρόνο δέκα Κρήτες ναυτικούς... Giuseppe Gerola., *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, Venezia 1908 Τόμος 3 σελ 77- 80.

Μέχρι τη διακοπή της λειτουργίας του, οι τρόφιμοι του είχαν αυξηθεί σε 10¹⁹⁷. Σύμφωνα με το τυπικό του ιδρύματος, οι τρόφιμοι του πρέπει να είναι Λατίνοι και να κατάγονται από την Κρήτη.¹⁹⁸ Όμως κατά την τελευταία περίοδο της Ενετοκρατίας αυτό πιθανόν να μην ισχύει για δύο λόγους: πρώτον ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού ήταν ορθόδοξο και δεύτερον μαρτυρείται ορθόδοξος ναός στο χώρο του ιδρύματος, πιθανόν για τις λατρευτικές ανάγκες των τροφίμων του (με ορθόδοξο ιερέα, τον παπά Εμμανουήλ Καραβέλα). Η την εκλογή των τροφίμων, σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του ιδρύματος του Αγ. Αντωνίου, γινόταν από τη *Signoria*. Οι διαδικασίες εκλογής και εισαγωγής είχαν θεσπιστεί από την Γερουσία της Βενετίας. Προκήρυξη των κενών θέσεων, υποβολή των αιτήσεων σε προκαθορισμένη προθεσμία, ανακοίνωση του καταλόγου των υποψηφίων, εκλογή των 10 επικρατέστερων. Το 1619 είχαν υποβληθεί για 10 θέσεις τροφίμων 35 αιτήσεις, από υποψηφίους που κάποιοι δεν δήλωναν επάγγελμα, κάποιοι εμφανιζόταν σαν ναυτικοί (*marinari*) κάποιοι με ναυτικές ειδικότητες, όπως επικεφαλής πλοίων (*armiragli*), ναύκληροι (*comiti*) ή τεχνίτες (*maestranze*).¹⁹⁹ Οι αποτυχόντες υποψήφιοι είχαν το δικαίωμα να

¹⁹⁷ Ομοίως της 191

¹⁹⁸ Βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλής *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 114

¹⁹⁹ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 42.Βενετία 1996.

υποβάλουν εκ νέου αιτήσεις και να διεκδικούν τις κενές θέσεις του ιδρύματος.

Κύριος σκοπός και προσφορά του Ιδρύματος ήταν η παροχή φιλοξενίας στους τροφίμους του, χορήγηση τροφής και ένδυσης για όσο διάστημα το είχαν ανάγκη ή και για το υπόλοιπο της ζωής τους. Η παραμονή ήταν υποχρεωτική και όσοι δεν τηρούσαν αυτόν τον όρο έχαναν το δικαίωμα της περίθαλψης του ιδρύματος. Τον 17^ο αιώνα (1644) αναφέρεται η καταβολή χρηματικού ποσού για το φαγητό (*per alimento*). Πιθανολογείται η αλλαγή των κανονισμών του ιδρύματος και η διαμονή δεν ήταν υποχρεωτική αλλά περιελάμβανε οικονομική βοήθεια στους απόμαχους ναυτικούς (*marineri invalidi*).

Παρά το τυπικό καταστατικό του ξενώνα, ο αριθμός των τροφίμων του διευρύνθηκε το 1524. Λόγω της επιδημίας της πανώλης 1522-1525 ο ξενώνας του Αγίου Αντωνίου του Μακρή λειτούργησε σαν λοιμοκαθακτήριο. Οι υγειονομικές καταστάσεις της περιόδου αυτής μετέτρεψαν τον ξενώνα από χώρο φιλανθρωπίας σε χώρο απομόνωσης για δύο λόγους. Πρώτον λόγω της θέσης του - κοντά και έξω από την πόλη και τα τείχη και δεύτερον λόγω της εμπειρίας σε θέματα περίθαλψης. Κατά την περίοδο όπου ο ξενώνας λειτούργησε σαν λοιμοκαθακτήριο δεν είναι γνωστό αν συνέχισε να προσφέρει το γνωστό φιλανθρωπικό του έργο. Από τις υπάρχουσες πηγές τη συγκεκριμένη περίοδο οι τρόφιμοι ήταν οκτώ άσχετα αν ο

ξενώνας είχε μετατραπεί σε λοιμοκαθαρτήριο. Η χρήση του σαν λοιμοκαθαρτήριο επεβλήθη από τις περιστασιακές υγειονομικές ανάγκες.²⁰⁰

Παρά το θρησκευτικό χαρακτήρα του ξενώνα (στενή σύνδεση με την Καθολική Εκκλησία και διοίκηση από καθολικούς ιερείς) η πολιτεία είχε τον πρώτο λόγο με την διαδικασία εκλογής τροφίων, διοικητικών οργάνων κλπ.

Επικεφαλής του κοινοφελούς αυτού Οργανισμού ήταν ένας αξιωματούχος με τον τίτλο *Prior et vardian* – ηγούμενος και πρόεδρος, ο οποίος ήταν κληρικός και εκλεγόταν από την Αυθεντία.²⁰¹ Παρά το αποδεδειγμένο και έμπρακτο ενδιαφέρον των Αρχών για την ομαλή και εύρυθμη λειτουργία του Ιδρύματος, το Ίδρυμα γνώρισε πολλές και σοβαρές κρίσεις διοικητικές και οικονομικές. Οι περισσότεροι από τους *prior et vardian* παραιτήθηκαν ή απολύθηκαν του αξιώματος τους από την πολιτεία, κυρίως λόγω της αρνητικής στάσης τους για μόνιμη διαμονή και διαβίωση στο χώρο του ιδρύματος και ατασταλιών οικονομικής φύσεως. Επίσης άλλος λόγος που το ίδρυμα φερόταν σε αδυναμία εκτέλεσης του φιλανθρωπικού του

²⁰⁰ Για την επιδημία της πανώλους Βλ: Δετοράκης Θ., *Η πανώλης εν Κρήτη*. Επιστημονική επετιρίς της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 1971.

²⁰¹ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 42. Βενετία 1996. Ομοίως Ζαχαρίας Τσιγπανλής *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 114

καθήκοντας ήταν οι οικονομικές δυσπραγίες και η κακοδιαχείριση από τους προϊσταμένους του.

Για τους λόγους αυτούς οι Αρχές προχώρησαν σε διοικητική ανασυγκρότηση του Ιδρύματος του S. Antonio. Έτσι από το 1450 και μετά παρατηρείται αποκλεισμός των κληρικών από τη διοίκηση του ιδρύματος και ανατίθεται έλεγχος και η διοίκηση σε λαϊκούς. Έτσι, προς εξεύρεση λύσης και αναζήτησης ικανοποιητικού διοικητικού σχήματος ή ηγουμενία ανατέθηκε στην οικογένεια των Κρητών Ευγενών της οικογένειας Καλαφάτη.

Η παραχώρηση στην οικογένεια Καλαφάτη έγινε λόγω «σημαντικών υπηρεσιών προς το Βενετικό κράτος» και η οικογένεια είχε τη δια βίου υποχρέωση της εφαρμογής και μέριμνας του κοινοφελούς έργου του Ιδρύματος. Συγκεκριμένα να ενδιαφέρονται για την αξιοποίηση των περιουσιακών του στοιχείων, να διαθέτουν τα εισπραχθέντα εισοδήματα για την συντήρηση των τροφίμων και τη μισθοδοσία του ιερέα, όπως και για τις επισκευές που η φθορά είχε επιφέρει στο οικοδόμημα.

Στη νέα τάξη πραγμάτων που δημιουργήθηκε στα διοικητικά του ιδρύματος οι Αρχές επέπτευταν και σε περιπτώσεις κακοδιαχείρισης επενέβαιναν στα εσωτερικά του.

Διαχειριστικές ατασθαλίες από τη διαχείριση της οικογένειας Καλαφάτη ανέστειλαν την φιλανθρωπική λειτουργία του ιδρύματος, ιδιαίτερα το 1620 όπου εκδηλώθηκε αντιδικία μεταξύ

των τροφίμων και του προϊσταμένου Νικολάου Καλαφάτη. Στα τέλη του 1621 η νεοδιορισθείσα διοίκηση (αποκλειομένης της οικογένειας Καλαφάτη) δεν είχε αποκαταστήσει την ομαλή λειτουργία του φιλανθρωπικού αυτού οργανισμού και ανατέθηκε σε τριμελές σώμα αιρετών επιτρόπων (*procuratori dell' hospital di Santo Antonio Macri*). Η διαχείριση των τριών διήρκησε μέχρι το 1630. Το 1648, το μοναστηριακό συγκρότημα κατελήφθη από τις τουρκικές δυνάμεις που πολιορκούσαν τον Χάνδακα. Έτσι διακόπηκε το κοινοφελές έργο του.²⁰²

Τι φιλανθρωπικό έργο είχε διακυμάνσεις και ήταν ανάλογο με την οικονομική ευμάρεια του ιδρύματος που προερχόταν από την αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας του. Καθ' όλη τη διάρκεια ζωής του, υπεύθυνοι ήταν οι ηγούμενοι – προϊστάμενοι. Τα έξοδα διακρίνονταν σε τακτικά και έκτακτα. Τα τακτικά περιλαμβάνουν τη μισθοδοσία του ιερέα, τον εξοπλισμό των χώρων διαμονής των τροφίμων, τη σίτιση, ένδυση, φαρμακευτική περίθαλψη και την καταβολή του προσδιορισθέντος χρηματικού βοηθήματος.

Τα έκτακτα έξοδα περιελάμβαναν κυρίως εργασίες επεμβατικής φύσεως στις φθορές του οικοδομήματος.

²⁰² Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 42.Βενετία 1996.

Πηγή εσόδων τα ακίνητα και οι αγροτικές εκτάσεις του στα χωριά Ξηροκαμάρα και Σταυράκια.²⁰³ Ακίνητα μέσα στον Χάνδακα (οικίες, μαγαζιά, αποθήκες). Όταν συνέβαινε τα έσοδα να υπερέχουν των εξόδων το Ίδρυμα επένδυε τα κεφάλαιά του με κύρια δραστηριότητα τον απαγορευμένο έντοκο δανεισμό.

Ο ξενώνας του Αγίου Αντωνίου του Μακρή ήταν ένα κέντρο φροντίδας των πασχόντων σύμφωνα με τα πρότυπα των σύγχρονων ξενώνων στη Δύση.²⁰⁴ Η ιδιομορφία του έγγυται στο ότι χωρίς να δυνδέεται με επαγγελματικού τύπου αδελφότητες, πρόσφερε υπηρεσίες σε συγκεκριμένη επαγγελματική τάξη. Η ίδρυσή του από την αρχή της Ενετοκρατίας σηματοδοτεί την ιδιαίτερη σημασία της Βενετίας για τις κτήσεις της.

Από την προσεκτική ανάγνωση των πηγών συμπεραίνεται ότι οι διοικήσεις συχνά λυμαίνονταν τους πόρους του ιδρύματος και ανέστειλαν κατά τρόπον τινά το φιλανθρωπικό του έργο.²⁰⁵

²⁰³ Αναφέρεται επίσης η παραχώρηση του χωριού Τρύφωνα (το οποίο ανήκε στην Παρακάνδια) στην Μονή του Αγίου Αντωνίου του Μακρή για την οικονομική του ενίσχυση. Το χωριό παραχωρήθηκε από τον Δόγη της Βενετίας το 1287. Η ακριβής τοποθεσία του χωριού δεν έχει εντοπιστεί και δεν αναφέρεται στις Βενετικές στατιστικές του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Ο Gerola αναφέρει ότι “...nel 1287 il casale Trifona e concesso allo spedale di S. Antonio...” ...το χωριό Τρύφωνα παραχωρήθηκε... Περισσότερα Βλ: Giuseppe Gerola., *Monumenti Veneti nell' isola di Creta , Ospizi, spedali e Lazzaretti*. Venezia 1908 Τόμος 3 σελ 77- 80. Ακόμη Ζαχαρίας Τσιρπανλης *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 114

²⁰⁴ Άσχετα αν στα έγγραφα αναφέρεται σαν ospitale, από την δραστηριότητά του δεν συμπεραίνεται νοσοκομειακή δράση, άποψη που υποστηρίζει ο καθηγητής Ζαχαρίας Τσιρπανλης Περισσότερα Βλ : *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 114

²⁰⁵ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 59 .Βενετία 1996.

Η μακροβιότητά του – καθ' όλη τη διάρκεια της ενετικής κατοχής – οφείλεται στην έντονη παρέμβαση και παρουσία της πολιτείας η οποία ενδιαφερόταν για τη σωστή λειτουργία του και την εφαρμογή του φιλανθρωπικού του έργου, διότι αυτό αποτελούσε ισχυρό κίνητρο για ενίσχυση του ναυτικού επαγγέλματος, ένα επάγγελμα απαραίτητο για τη βιοσιμότητα της Δημοκρατίας. Το Ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου του Μακρή εκτός από κέντρο Πρόνοιας, Μέριμνας και Φιλανθρωπίας εξυπηρετούσε και τα πολιτικά συμφέροντα των Βενετών.

*Το Ίδρυμα του Αγίου Λαζάρου.
Ospedal delli infermi di San Lazaro*

Το Ίδρυμα του Αγίου Λαζάρου αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό τυπικό μεσαιωνικό ξενώνα. Κύρια δραστηριότητά του η απομόνωση των θυμάτων της λέπρας από τον υπόλοιπο πληθυσμό και η παροχή περίθαλψης. Αυτού του είδους τα Ίδρύματα από τον 10^ο αιώνα και μεταγενέστερα ήταν απαραίτητα σε κάθε αναπτυσσόμενη πόλη, τα οποία έδρευαν εκτός των τειχών.²⁰⁶ Η Γαληνότατη Δημοκρατία του Αδρία από το 1100 θέσπισε την ίδρυση τέτοιων ξενώνων. Το 1262 οργανώθηκε το πρώτο Λεπροκομείο σε μια ερημική νησίδα της λιμνοθάλασσας που έκτοτε ονομάστηκε νησί του Αγίου Λαζάρου.²⁰⁷

Μετά το 1500 όταν παρουσίαζε ύφεση η λέπρα στον ευρωπαϊκό χώρο, το συγκεκριμένο Ίδρυμα αποτέλεσε χώρο διαβίωσης των περιθωριακών της Μητρόπολης²⁰⁸.

²⁰⁶ Για την λέπρα στην Κρήτη και την αντιμετώπισή της Βλ: Εμμ. Δετοράκης., *Η λέπρα στην Κρήτη* Περιοδικό Αμάθεια Αγ.Νικόλαος 1981. Επίσης Βλ : Σταυρινίδη Ν., Μαρουλάς, Μεσσηνιά, Χρυσοπηγή. Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ 8-11-1956. Για την αντιμετώπιση της λέπρας στο Βυζάντιο Βλ: Κωνσταντέλος., *Φιλανθρωπία*. Ακόμη Γ.Πεντόγαλος., *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*.

²⁰⁷ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 137 .Βενετία 1996.

²⁰⁸ Ομοίως ως ανωτέρω 202

Στο Βασίλειο της Κρήτης λειτούργησαν τέτοιου είδους Ιδρύματα. Στην πόλη της Κάνδιας το Ίδρυμα του Αγίου Λαζάρου έδρευε στην ομώνυμη καθολική Μονή έξω από τον Χάνδακα δυτικά της πόλης, έξω από την Πύλη του Παντοκράτορα²⁰⁹.

Αρχαιακά εμφανίζεται ως Μονή και ως Ίδρυμα και συχνά προστίθεται ο προσδιορισμός *Infermi* (των ασθενών). ...*Monastier delli infermi de San Lazaro, ... ospedal delli infermi de San Lazaro.... Monastier de mi ser Santo Lazzaro de Candia.*

Τα αρχιτεκτονικά σχέδια του Ιδρύματος καθώς και η οικοδομική του μορφή δεν περιγράφονται ούτε απαντώνται στις αρχαιακές πηγές²¹⁰. Έμμεσα συμπεράσματα απορρέουν από περιστασιακές μαρτυρίες για ύπαρξη στοάς (*Loggia*) και αυλής όπου τμήμα της χρησιμοποιούνταν για την ταφή των νεκρών. Επειδή μαρτυρείται ύπαρξη ναού στο χώρο του Ιδρύματος συμπεραίνεται και η ύπαρξη κελιών για την διαμονή των τροφίμων καθώς και κοινόχρηστοι χώροι για την καθημερινότητά τους. Άγνωστη χρονικά τοποθετείται η ίδρυση του *hospitale*. Έμμεσα συνάγεται ότι ιδρύθηκε και λειτούργησε το 13^ο αιώνα αφού από το 1300 υπάρχει καταγεγραμμένη μαρτυρία για την εύρυθμη λειτουργία του και απρόσκοπτη άσκηση του φιλανθρωπικού του έργου.

²⁰⁹ Βλ G.Cerola τ. III σελ 79 ...αναφέρει ότι χάρτης του Χάνδακα του 1567 σημειώνει το S.Lazzaro έξω από την πύλη του Παντοκράτορα, στα δεξιά του δρόμου, προς τη θάλασσα «...Cristoforo Buondelmonti, viaggiando per Creta sul principio del secolo XV ricorda finalmente un "sanctumLazarum extra civitatem" che la pianta di Candia del 1567 indica di fatti poco fuori della citta, a destra della strada che esce dalla porta di Panigra.....>>

²¹⁰ Ομοίως ως ανωτέρω 202

Πιθανότατα με την ίδρυση της Μονής του Αγίου Λαζάρου να ιδρύθηκε και το οσπιτάλιο χωρίς αυτό να είναι τεκμηριωμένο αρχειακά. Η άσκηση της φιλανθρωπικής του δραστηριότητας συνεχίσθηκε μέχρι το 1648 όταν άρχισε η πολιορκία της Κάνδιας από τους Τούρκους όπου το εκτός των τειχών τμήμα της πόλης πέρασε υπό την κατοχή τους. Το 1651 ο ναός και η Μονή καταγράφονται ως κατεστραμμένα.²¹¹

Στη διάρκεια της ύπαρξης του καταγράφεται ως ίδρυμα *infermi di San Lazaro* που η μεσαιωνική ερμηνεία του όρου υποδηλώνει έτσι τους λεπρούς. Σε συνδυασμό με τη θέση του έξω από τα τείχη της πόλης... *extra burgum*... συνάγεται ότι ήταν ξενώνας ασθενών προσβεβλημένων από μολυσματικά και λοιμώδη νοσήματα. Ο προσδιοριστικός όρος *infermi* περιλαμβάνει μια ευρύτητα πασχόντων από μεταδοτικές νόσους, μία εκ των οποίων υπήρξε και η πανώλης.

Αρχειακές ενδείξεις ταυτίζουν το ίδρυμα του Αγ. Λαζάρου με το αρχικό ίδρυμα εγκλεισμού και αποκλεισμού των πανωλόβλητων της πόλης της Κάνδιας, το οποίο το 1456 κρίθηκε ανεπαρκές για το σκοπό αυτό και οι αυξημένες υγειονομικές ανάγκες, ανάγκασαν τις Αρχές να ιδρύσουν νέο λοιμοκαθαρτήριο, αυτό του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηρίου *lazaretto di San Zorzi della*

²¹¹ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 139 .Βενετία 1996.

*Ponta*²¹² .Το 1522 περιγράφεται και τόπος εγκλεισμού των πανωλόβλητων ή των προσβεβλημένων από το κακό (*de mal*) που σαφώς παραπέμπει στην πανώλη.Το 1522 στο κτιριακό συγκρότημα της Μονής φιλοξένησε τα πρώτα θύματα του μεγάλου λοιμού που ενέσκηψε στην πόλη. Σύμφωνα με προκήρυξη της 12^{ης} Οκτωβρίου του 1610 οι προσβεβλημένοι από το κακό (*male*) κάτοικοι του Χάνδακα όφειλαν να παρουσιαστούν σε διάστημα ενός μηνός στις αρχές για να μεταφερθούν στην Μονή του Αγίου Λαζάρου.

Το *male* πρέπει να ερμηνεύει την πανώλη καθώς μαρτυρούνται κρούσματα της αυτήν την περίοδο. Το Ίδρυμα εξελίχθηκε σταδιακά και παρουσίαζε ποικιλόμορφο ευαγές έργο. Αναφέρεται φιλοξενία φτωχών – *roveri impotenti*- και

²¹² Για το δεύτερο λαζαρέτο ο G.Cerola τ. III σελ 80 περιγράφει ότι διαρκούσης της πανώλους το 1456 μετατράπηκε σε λοιμοκαθατήριο το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηρίου ιδιοκτησίας του κοινού, λεγόμενο επίσης και της Ναζαρέτ.... “ *Tuttavia infierendò la peste nel 1456 fu transformato in lazzeretto quel convento di S. Giorgio della Punta, detto pure di Nazaret..*” Στις αρχές του 1900 από το λοιμοκαθατήριο του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηρίου ελάχιστα ίχνη σώζονται και περιγράφει τα υπολείματα του λοιμοκαθατηρίου και ότι δεν παραμένει τίποτα παρά ίχνη τοιχοποιίας , ίχνη του δαπέδου και του εξώστη.. *non restano oggigiorno che numerose tracce di muri ed avanzi di pavimento a terrazzo....* Βλ ακόμη Ζαχαρίας Τσιρπανλης Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηριών του κοινού (1248-1548) Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ116. Επίσης Βλ. Δρ Μανώλη Δετοράκη Δημόσια υγεία στην Κρήτη επί Ενετοκρατίας Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη Ηράκλειο 1989 σελ 36. Για το λαζαρέτο του Χάνδακα Βλ ακόμη : Στέργιου Σπανάκη Η Κρήτη Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία Ηράκλειο 1962 Τομος Α σελ 159 Ομοίως του ιδίου Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας Ηράκλειο 1953 III σελ 68. Ακόμη Βλ Αντωνία Μαρμακέλη-Δρακάκη Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα (ανακοίνωση) Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Β² Ρέθυμνο 1995 σελ 549-564 Τεύχη 11-14

προσφέρεται ενδυμασία, σισίτιο και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.²¹³

Αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης, στο χώρο διέμεναν προφανώς σε χωριστά διαμερίσματα άνδρες και γυναίκες. Η καθημερινή ζωή των εγκλειστών, οι δραστηριότητές τους και οι κανόνες διαβίωσής τους δεν έχουν καταγραφεί ούτε μαρτύριούνται σε έγγραφα της περιόδου. Η μόνη διαφοροποίηση λόγω του ιδιότυπου της διαβίωσης ήταν ο συχνότατος εκκλησιασμός. Το διαιτολόγιο ήταν κοινό σε όλα τα Ιδρύματα της εποχής (ψωμί, τυρί, κρασί, αυγά, πουλερικά). Η μόνη γνωστή και καταγεγραμμένη δραστηριότητα των τροφίμων είναι η εκλογή ενός αντιπροσώπου για την παραλαβή χρημάτων από τα κληροδοτήματα και ο καταμερισμός τους στους τροφίμους.²¹⁴

Διοικητικά το Ίδρυμα, μιας και ήταν εγκατεστημένο σε λατινική Μονή, συνδεόταν με την καθολική Εκκλησία. Γρήγορα εντάχθηκε στο σύστημα της υγειονομικής πολιτικής των Βενετών.²¹⁵ Επικεφαλής της διοίκησης στην μακραίωνη ιστορία του ήταν αξιωματούχος με τον τίτλο του επιτρόπου ή προϊσταμένου (*prior seu procurator*) ο οποίος εκλεγόταν από την

²¹³ Περισσότερα για την επιδημία της πανώλους βλ: Δετοράκης Θ., *Η πανώλης εν Κρήτη*. Επιστημονική επετιρίς της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 1971. σελ 130

²¹⁴ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 139 .Βενετία 1996.

²¹⁵ Ομοίως ως ανωτέρω 209

Αυθεντία της Κρήτης. Ήταν ισόβιο και έμμισθο αξίωμα με καθήκοντα την εύρυθμη λειτουργία του Ιδρύματος, τη διαχείριση των περιουσιακών του στοιχείων και την εκπροσώπησή του στις Αρχές. Από το 16^ο αιώνα τη διοίκηση ασκούσαν αστοί ή απλοί ευυπόληπτοι πολίτες και απουσίαζε ο κύκλος των ευγενών λόγω της φύσεως του Ιδρύματος που ήταν συνδεδεμένο με φοβίες και προκαταλήψεις. Στα θέματα εσωτερικής λειτουργίας και οργάνωσης της καθημερινής ζωής υπεύθυνη ήταν η διαχειρίστρια (*massera*)²¹⁶. Χαμηλότερα στη διοικητική ιεραρχία ήταν ο γραμματέας – λογιστής (*scriivano – quardenier*) ο οποίος κατέγραφε τις συναλλαγές και διεκπεραίωνε τις τρέχουσες οικονομικές υποθέσεις. Στο έμμισθο προσωπικό περιλαμβανόταν ο ιατρός για την παρακολούθηση των τροφίμων και ο ιερέας για τις λατρευτικές τους ανάγκες.

Πηγή εσόδων του Ιδρύματος τα αγροτικά και αστικά ακίνητα προερχόμενα από δωρεές και κληροδοτήματα. Κυριότερη εισοδηματική πηγή ήταν οι χορηγίες ιδιωτών, μια διαδεδομένη φιλανθρωπική πράξη της εποχής. Παρά την αυξημένη ακίνητη περιουσία του, τα έξοδα του Ιδρύματος ήταν αυξημένα λόγω της μη καταβολής των ενοικίων.²¹⁷ Με την πολιορκία του Χάνδακα το

²¹⁶ Για τα ονόματα των επιτρόπων που άσκησαν την διοίκηση του ιδρύματος κατά τη χρονική περίοδο της λειτουργίας του Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 142-143 .Βενετία 1996.

²¹⁷ Για την ακίνητη περιουσία του ιδρύματος, τις αγροτικές του εκτάσεις καθώς και τα μισθωμένα ακίνητα, την ακριβή τους θάση και τοποθεσία Βλ: Παπαδία-Λάλα

1648 το Ίδρυμα βρέθηκε υπό οθωμανικό έλεγχο και οι δραστηριότητές του διακόπηκαν μετά από μία αδιάκοπή λειτουργία 350 χρόνων.

Το ίδρυμα της Αγίας Θεοδοσίας.

Ospital di Santa Theodosia.

Φιλανθρωπικό ρόλο ανάλογο του ιδρύματος του Αγίου Αντωνίου των Επαιτών , διαδραμάτισε στην πόλη της Κάνδιας και ένα δεύτερο ίδρυμα, αυτό της Αγίας Θεοδοσίας. Το ίδρυμα είχε αποδέκτες τους φτωχούς (*poverta universale*). Συνήθως στις αρχειακές πηγές αποκαλείται *Ospital di Santa Theodosia*, σπανιότερα με το πρόθεμα μονής και ιδρύματος (*monastier et hospital de Santa Theodosia*) και στα ελληνικά κείμενα της εποχής ως Οσπιτάλιο της Αγίας Θεοδοσίας.²¹⁸ Από το πρόθεμα *monastier* συμπεραίνεται ότι στην πόλη του Χάνδακα υπήρχε μονή της Αγίας Θεοδοσίας, κάτι όμως που δεν μνημονεύεται στις πηγές και στις αναφορές της εποχής. Η μόνη αξιόπιστη υπόθεση είναι

Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 142-143 .Βενετία 1996. Ομοίως Σ. Σπανάκης., *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας* Τόμος V. Εκδόσεις Σφακιανός Ηράκλειο 1958.

²¹⁸ Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 89 .Βενετία 1996.

ότι το πρόθεμα μονή τυγχάνει χρήσεως λόγω των σχέσεων του ιδρύματος με την Εκκλησία και ότι το φιλανθρωπικό έργο του ιδρύματος ασκείτο από μοναχούς. Το ίδρυμα βρισκόταν σε κεντρικό σημείο της πόλης, πίσω από τους στρατώνες του Αγίου Γεωργίου, κοντά στο Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο στην πλατεία Δασκαλογιάννη, όπου αναφέρεται και συγκεκριμένη ενορία “*contra di Santa Theodosia*”.²¹⁹ Το οικοδόμημα του ιδρύματος περιλάμβανε κελιά για διαμονή (*camere-celle*), οικήματα (*sale*) και αυλόγυροι (*corte*) ο οποίος είχε και την χρήση κοιμητηρίου, καθώς και ομώνυμο ναό. Οι *sale* χρησίμευαν σαν κατοικίες ή χώρος εργασίας των υπαλλήλων που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο ευαγές ίδρυμα.²²⁰ Στα κελιά, εκτός από την διαμονή των τροφίμων του ιδρύματος, δικαίωμα διαμονής είχαν και οι ιερείς του ναού- με πράξη της 19^{ης} Απριλίου 1669 έγινε δεκτό το αίτημα του τελευταίου ιερέα του ιδρύματος, παπά Ιωάννη Καρβούνη, για στέγαση στα κελιά των μελών της οικογένειάς του.²²¹ Το έτος που ιδρύθηκε το ίδρυμα παραμένει άγνωστο. Το 1520 περίπου σε

²¹⁹ Την τοποθεσία του ιδρύματος περιγράφει ο G. Gerola:... “ *Vi sono tre hospitali principali.....gli altri duo per la poverta universale, chiamati S. Antonio e S. Theodoro.....il secondo di tali istituti deve certo identificarsi con quella chiesa di S. Theodosia dello Spedale, che Cornelli e Werdmuller col nome di Santa Theodora o Teodosia, collocano dietro alla caserna di S. Giorgio...*” Βλ G. Gerola *Monumenti Veneti nell isola di Creta* Τόμος III σελ 79. (Ospizi, spedali e lazzaretti) Ακόμη η τοποθεσία της εκκλησίας υποδυκνύεται και στον χάρτη του H. Werdmuller Σ. Σπανάκη, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας* Τόμος IV, Εκδόσεις Σφακιανός Ηράκλειο 1958. (βλ παράρτημα.)

²²⁰ Ομοίως ως ανωτέρω 213.

²²¹ Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 90. Βενετία 1996.

έγγραφα της εποχής εμφανίζεται με φιλανθρωπική δραστηριότητα, στοιχείο που οδηγεί στο συμπέρασμα για προγενέστερη χρονικά λειτουργία και κοινωνική προσφορά. Η τελευταία αρχειακή μνεία είναι αυτή της 19^{ης} Απριλίου 1669 οπότε και σταμάτησε η λειτουργία του με την άλωση του Χάνδακα από τους Τούρκους. Η διοίκηση του ιδρύματος γινόταν από Κρήτες αστούς και επρόκειτο για Ορθόδοξο θρησκευτικό φιλανθρωπικό οργανισμό. Αποτελούσε ιδιοκτησία του ναού και της αδελφότητας της Κυρίας των Αγγέλων, του πιο επίσημου Ορθόδοξου οργανισμού της Κάνδιας²²². Εικάζεται ότι το ανερχόμενο κοινωνικό ρεύμα των Κρητών αστών χρησιμοποίησε την φιλανθρωπική δράση και τις ευαγείς δραστηριότητες του ιδρύματος για περεταίρω κοινωνική εξέλιξη. Το κριτήριο εισαγωγής στις ενεργεσίες του ιδρύματος ήταν η ασθένεια και η παροχή ιατρικής φροντίδας και όχι η έλλειψη οικονομικών πόρων. Αυτό συνάγεται από έγγραφο του 1520 όπου γυναίκα ασθενής υπαγόρευσε την διαθήκη της σε συμβολαιογράφο²²³. Αποτελούσε καταξιωμένο οργανισμό στην κοινότητα του Χάνδακα, πιθανότατα λόγω του Ορθόδοξου δόγματος και του πολυπληθούς ορθόδοξου λαού. Το ίδρυμα ελάμβανε οικονομικές χορηγίες από το Δημόσιο Ταμείο και από ιδιώτες. Επίσης σε

²²² Για τον ναό και την ενορία της Κυρίας των Αγγέλων Βλ: Τα μνημεία και οι εκκλησίες του Χάνδακα., Ειδικό αφιέρωμα της εφημερίδας Η ΑΛΛΑΓΗ Ηράκλειο Κρήτης, Φεβρουάριος 1998. Ακόμη Βλ: Giuseppe Gerola., *Torografia delle chiese della citta di Candia*. Βενετία 1918 Επίσης Στ. Ξανθουδίδη., *Χάνδαξ-Ηράκλειον*

²²³ Ομοίως της 216

έγγραφα επιβεβαιώνεται η ύπαρξη μεγάλης ακίνητης περιουσίας, ιδιαίτερα αστικής. Στο τέλος του 1500, ένα σημαντικό κληροδότημα του Domenico και Zorzi Avonai προς το ίδρυμα , το αναδεικνύει ως το σημαντικότερο κέντρο φιλανθρωπικής δράσης. Έτσι από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, το ίδρυμα της Αγίας Θεοδοσίας και οι δραστηριότητές του εντάσσονται στους ιερούς τόπους της Κρήτης “ *luoghi pii*”. Το ίδρυμα πρόσφερε τις υπηρεσίες του σε φτωχούς και επαίτες. Η διαθήκη του Avonai όριζε τον αριθμό κρεβατιών και κελιών, που όμως δεν καταγράφονται τα δεδομένα αυτά αριθμητικά. Προϋπόθεση για την ένταξη στις ευεργετικές διατάξεις του ιδρύματος ήταν η αποδεδειγμένη έλλειψη ιδίων πόρων καθώς και η αποδοχή περί ισόβιας διαβίωσης και παραμονής στο χώρο του. Το οσπιτάλιο φιλοξενούσε άπορους, ανίκανους προς εργασία λόγω γήρατος ή αναπηρίας, και έτσι διαμορφώθηκε σε χώρο ανακούφισης άστεγων και πασχόντων με σκοπό παροχή τροφής και στέγης, και αλόγως των αναγκών και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης.²²⁴ Επίσης δεν υπήρχε περιορισμός λόγω φυλής, εθνικότητας ή δόγματος. Όμως παρά τα αυστηρά θεσπίσματα των Αρχών, παραβιάσεις των κανόνων του ιδρύματος περί των αρχών του 1600 είχαν σαν αποτέλεσμα την δημιουργία προβλημάτων στην φιλανθρωπική του δραστηριότητα. Στο

²²⁴ Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 95. Βενετία 1996.

ίδρυμα τότε υπήρχαν άτομα τα οποία διέθεταν προσωπική περιουσία, παραβίαζαν τους όρους παραμονής και διαβίωσης και εμπορεύονταν περιουσιακά στοιχεία του ιδρύματος, διάγοντας βίο ανήθικο " *vita dishonesta*" Έτσι ορίστηκε επιτροπή για την πάταξη των παραπτωμάτων με δικαιοδοσία ακόμη και την αποβολή των τροφίμων από τις ευεργεσίες του ιδρύματος. Κατά την διάρκεια της πολιορκίας από τους Τούρκους, το ίδρυμα δεν ανέστειλε την φιλανθρωπική του δράση, αλλά παρά την έλλειψη των οικονομικών του πόρων, οι κοινωνικές του παροχές συνεχίστηκαν.

Η διοίκηση στο ίδρυμα ασκείτο από τετραμελές σώμα: Τον πρόεδρο "guardian", τους δύο συμβούλους "consiglieri" και τον σύνδικο "sindico". Καθήκοντά τους ήταν η εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος, ο έλεγχος των οικονομικών του, η διαχείριση της περιουσίας του και η τήρηση των όρων της διαθήκης του κληροδοτήματος *Avonai*. Είχαν πενταετή θητεία και εκλέγονταν παρουσία του Δούκα . Στις 17.4.1569 εκλέχτηκε πρόεδρος του ιδρύματος ο Μάρκος Αντώνιος Φόσκωλος, ο ποιητής του Φουρτουνάτου. Στο ίδρυμα υπηρετούσε και έμμισθος ιερέας.

Το ίδρυμα της Αγίας Θεοδοσίας, οργανωμένο κατά τα πρότυπα της Δύσης είναι ένας τυπικός ξενώνας περίθαλψης φτωχών και κοινωνικά περιθωριακών ατόμων της πόλης, με δραστηριότητες που το κατατάσσουν στα ευαγή ιδρύματα της Βενετοκρατούμενης Κρήτης. Αυτό απορρέει όχι μόνο από την

έκταση της φιλανθρωπικής του δράσης, αλλά και με τον τρόπο που οι Βενετοί αντιμετωπίζουν το ίδρυμα²²⁵.

*Ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου των Επαιτών στο βούργο του
Χάνδακα.*

“Ospitale di Santo Antonio di questa citta-de borgo di Candia”

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στη Κρήτη, λειτούργησε στην πόλη της Κάνδιας και εντός των τειχών της ένα δεύτερο ίδρυμα αφιερωμένο στον Άγιο Αντώνιο της Ραδοα (*S. Antonio di Radova*) με δυναμική παρουσία στα κοινωνικά δρώμενα της πόλης.²²⁶ Το ίδρυμα κατατάσσεται μεταξύ των « ιερών τόπων» της Κρήτης “ *luoghi pii* ”, και εμφανίζεται με τις μορφές ξενώνα, ιδρύματος, μονής ή αδελφότητας (*Ospitale di Santo Antonio di questa citta-de borgo di Candia, Santo Antonio Ospitale de borgo di*

²²⁵ Περισσότερα στοιχεία για τους επιτρόπους και την διοίκηση, τα κληροδοτήματα και τους οικονομικούς πόρους του ιδρύματος, την διαχείριση και τις οικονομικές ατασθαλείες των διαχειριστών του ιδρύματος της Αγίας Θεοδοσίας Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 98-109. Βενετία 1996.

²²⁶ Ο Gerola Gerola στο “ *Monumenti Veneti nell’ isola di Creta*” Venezia 1908 Τόμος 3 σελ 77 κάνει τον διαχωρισμό από το ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου του Μακρή “...*ben diverso doveva essere al contrario quell’ ospizio di S. Antonio che situato entro I borghi della citta , da canto alla chiezza omonima, ci venire descritto verso la fine del secolo XV da Felice Schmidt: “..est ospitale magnum sancti Antonii quod habet dormitorium dum multis cellis pro collocazione peregrinorum de Jerusalem venientium...”* ...διαφορετικά θα πρέπει να ήταν σε αντιθετη κατεύθυνση , το ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου, που έδραζε μέσα στους βούργους της πόλης , δίπλα από την ομόνυμη εκκλησία, που μας περιγράφει στο τέλος του XV αιώνα ο Felice Schmidt: είναι το μεγάλο νοσοκομείο του Αγίου Αντωνίου που προσφέρει υπνο και αναάπαυση στους προσκυνητές της Ιερουσαλήμ....

Candia) Μνημονεύεται ακόμη και με την προσωνυμία “ των επαιτών ” (*Ospitale di Santo Antonio dei mendicanti*) Ενίοτε προ του νοσοκομείου μνημονεύεται μονή : *monasterio di Santo Antonio sive ospital di poveri, infermi e dispotenti di questa citta.* (φτωχών, ασθενών και αδυνάτων.) Συνηθέστερα όμως απαντάται με το πρόθεμα της *scuola –fratentita* που υποδηλώνει αιδελοφότητα. “ *scuola et fratentitadel’ ospitalde mizer Santo Antonio*”²²⁷

Η δημιουργία του αποσκοπούσε στην αντιμετώπιση του φαινόμενου της ένδειας και πενίας αφενός και αφετέρου στον έλεγχο του αυξανόμενου αριθμού των παραβατικών στοιχείων της εποχής λόγω της δεινής κοινωνικοοικονομικής κατάστασης. Το ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου των επαιτών στεγαζόταν στην ομώνυμη μονή, κοντά στη μονή του Σωτήρος. Στο χώρο του ιδρύματος υπήρχε καθολικός ναός του Αγίου Αντωνίου²²⁸.

Το έτος ίδρυσης του ιδρύματος είναι άγνωστο. Στα μέσα του 1400 αναφέρεται σε έγγραφο ως *Hospitale nuouum –νέο- Sancti Antonii Spiritus Sancti burgi Candide.* Οι κοινωνικές παροχές του συνεχίστηκαν μέχρι την πτώση της Κάνδιας στους Τούρκους.

²²⁷ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 62 .Βενετία 1996.

²²⁸ Στο χάρτη του Werdmuller (βλ παράρτημα) εμφανίζεται ο ναός του Αγίου Αντωνίου πάνω στη *via dell’ hospitale*, απέναντι από την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή. Έτσι είναι σαφέστατος ο διαχωρισμός από το ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου του Μακρή. Για τον χάρτη του Werdmuller, έγχρωμο και με αρκετές επεξηγήσεις, βλ: Σ. Σπανάκη., *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας Τόμος,VI* μεταξύ των σελίδων 176-1770 . Εκδόσεις Σφακιανός Ηράκλειο 1958.

Τελευταία αρχειακή ένδειξη της δραστηριότητας του η 21^η Ιανουαρίου 1667.

Η φιλανθρωπική ταυτότητα του ιδρύματος του Αγίου Αντωνίου των επαιτών αναφέρεται στο γενικό όρο “ πάσχοντες” οι οποίοι δεν εμφανίζουν ενιαία γνωρίσματα. Δεν περιέθαλπε αποκλειστικά άτομα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ή θρησκευτικής ομάδας ούτε άτομα που έπασχαν από κάποιο συγκεκριμένο νόσημα.²²⁹

Τον 15^ο αιώνα, ο περιηγητής Felice Schmidt περιγράφει ότι ο φιλανθρωπικός οργανισμός του Αγίου Αντωνίου λειτουργούσε ως ξενώνας, στα κελιά του οποίου εφιλοξενούντο προσκυνητές των Αγίων Τόπων...“*in eodem suburbio, est hospitale magnum Sancti Antonii quod habet dormitoriumcum multis cellis pro collocatione peregrinorum de Jerusalem venientium..*”²³⁰ Επίσης εμφανίζεται και ο κύριος σκοπός του, ως κέντρο περίθαλψης των φτωχών. Ακόμη στα διαμερίσματά του προσφερόταν σε έκτακτες καταστάσεις περίθαλψη σε ασθενείς και τραυματίες. Το 1613 το ίδρυμα εμφανίζεται να παρέχει κοινωνική φροντίδα σε φτωχούς (*proveri*) ασθενείς(*infermi*), αδύναμους(*dispotenti*), και επαίτες(*mendicanti*). Οι οικονομικές παροχές και η προσφερόμενη πρόνοια εξαρτάτο από τις οικονομικές του πηγές και είχε διακυμάνσεις, σε σημείο

²²⁹ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 65 . Βενετία 1996.

²³⁰ Το ίδιο αναφέρει και ο Gerola βλ παραπάνω υπ 221.

ώστε ο Δούκας *Francesco Battaglia* όριζε ότι ο αριθμός των δικαιούχων των οικονομικών ευεργετημάτων του ιδρύματος δεν πρέπει να αυξάνεται δυσανάλογα με τις δυνατότητές του.²³¹

Από τις υπάρχουσες πηγές τεκμαίρετε ότι το ίδρυμα αρχικά λειτούργησε σαν ξενώνας προσκυνητών του καθολικού δόγματος, οι οποίοι στάθμευαν στην Κρήτη καθοδόν προς την Ιερουσαλήμ. Από αυτήν την περίοδο εμφανίζονται και τα άτομα της εγχώριας κοινωνίας, που αργότερα γίνονται οι αποκλειστικοί αποδέκτες των ευεργετημάτων του ιδρύματος.

Από το 1500 και μετά, το ίδρυμα εμφανίζεται σαν ένας φιλανθρωπικός οργανισμός περίθαλψης πασχόντων, χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν κριτήρια δόγματος, εργασίας ή εντοπιότητας. Το ίδρυμα πρόσφερε σίτιση, στέγαση και στοιχειώδη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και συχνά γίνεται μνεία για καταβολή χρηματικού επιδόματος ενώ πιθανολογείται ότι στο τέλος της λειτουργίας του η προσφορά του να περιλάμβανε μόνο την χρηματική καταβολή.²³²

Αναφορικά με την επιλογή των αποδεκτών των ευεργετημάτων του ιδρύματος, ακολουθείτο η συνήθης τακτική της εποχής: προκύρηξη των κενών θέσεων, υποβολή αιτήσεων, επιλογή

²³¹ Ομοίως της 224

²³² Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 66 . Βενετία 1996.

υποψηφίων. Απαραίτητη προϋπόθεση υποψηφιότητας ήταν η αδυναμία εργασίας λόγω γήρατος ή ασθενείας.

Η διοίκηση του ιδρύματος παρουσιάζεται κάπως ιδιόρρυθμη. Το ίδρυμα διοικείται από αδελφότητα ευγενών του Χάνδακα.²³³ Η αδελφότητα, αν και καθολική στο δόγμα, δεν έχει σχέση εξάρτησης από την επίσημη εκκλησία της Κρήτης. Από τα καίρια διοικητικά πόστα πέρασαν οι σημαντικότερες οικογένειες ευγενών της Κάνδιας. Η συμμετοχή στην αδελφότητα απαιτούσε καταβολή χρηματικού ποσού σε ετήσια βάση, ένα είδος συνδρομής(*luminaria*) το οποίο κατέβαλαν τα Χριστούγεννα. Η γενική συνέλευση των αδελφών (*fratelli*) γινόταν στο Ναό του Αγίου Τίτου, που εκλεγόταν το Διοικητικό Συμβούλιο (*banca*). Το Δ.Σ. αποτελούνταν από τον Πρόεδρο (*quardian*) , δύο συμβούλους(*consiglieri*) και ένα σύνδικο (*sindico*). Η *banca* είχε ετήσια θητεία, από Μάρτιο σε Μάρτιο. Στη χαμηλότερη ιεραρχία του ιδρύματος ήταν οι γραμματείς και οι εισπράκτορες των εισοδημάτων του.(*quardenieri e scodatori*).²³⁴ Αν και την αδελφότητα αποτελούσαν οι πλέον ευυπόληπτοι πολίτες, η αδελφότητα κατηγορήθηκε για πλημμελή διοίκηση και από το 1600 η διοίκηση παραχωρείται σε Ιησουίτες πιθανότατα λόγω

²³³ Ομοίως της 227.

²³⁴ Για τα διοικητικά συμβούλια του ιδρύματος, το έτος εκλογής και τα ονόματα των διοικούντων από το 1544 μέχρι το 1640 Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 70-71 . Βενετία 1996.

της παρακμής και της κοινωνικής έκπτωσης των ευγενών φεουδαρχών.²³⁵ Παρά την διοικητική αλλαγή, ο θεσμός του τετραμελούς συμβουλίου παραμένει μέχρι του τέλους της λειτουργίας του ιδρύματος. Στην διοίκηση περιλαμβάνεται και ο ιερέας του ναού του Αγίου Αντωνίου (*cappellano di chiesa di San Antonio*). Η εκλογή του γινόταν μεταξύ των υποψηφίων από την αδελφότητα. Ο ιερέας έμενε στο ίδρυμα και η αμοιβή του ήταν σε χρήμα και σε είδος²³⁶. Στα πλαίσια των καθηκόντων του, της μέριμνας και της διοίκησης –*custodia et governo del culto pio*– όφειλε την τέλεση δύο λειτουργιών.

Το ίδρυμα εμφανίζεται κατά την διάρκεια του βίου του ως αυτόνομος και αυτοδιοικούμενος οργανισμός με αξιόλογη περιουσία. Τα έξοδα του διακρίνονται σε τακτικά και έκτακτα. Τα τακτικά περιλαμβάνουν μισθοδοσία υπαλλήλων και καταβολή οικονομικής ενίσχυσης στους αποδέκτες του. Τα έκτακτα περιλαμβάνουν τις επισκευαστικές ανάγκες των οικοδομημάτων του ιδρύματος. Τα έσοδα του, που το 1625 ήταν 800 χρυσά δουκάτα το χρόνο, προέρχονται από : χορηγίες του Κράτους, προσφορές των πιστών, από υποχρεωτικές εισφορές

²³⁵ Για την κοινωνική κατάσταση της εποχής και τις κοινωνικές τάξεις Βλ: Αλεξίου Σ., *Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα*. Κρητικά Χρονικά. Τόμος ΙΗ' Τεύχος (I-III) σελ 175 Ηράκλειο 1964. Ακόμη Θεοχάρης Δετοράκης., *Ιστορία της Κρήτης*. Β' Έκδοση Ηράκλειο 1990 σελ 170. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ακόμη του ίδιου *Η Κρήτη Ενετική 1204-1669*. Το Ηράκλειο και ο νομός του . Νομαρχία Ηρακλείου 1971 σελ 170. Ακόμη για τα αξιώματα στην Κρήτη Βλ επίσης Στέργιος Σπανάκης., *Η Κρήτη. Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία* Εκδόσεις Σφακιανάκη Ηράκλειο 1969 Τόμος Α' σελ 136.

²³⁶ Για τα νομίσματα και την αντιστοιχεία τους Βλ: Ξηρουχάκης Α., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή-Κρήτη και Επτάνησος*, σελ 113-114 , Εκδόσεις Φοίνικας Αθήνα 1934.

των μελών της αδελφότητας (*luminaria*) και από τα κληροδοτήματα τα οποία και η εκάστοτε διοίκηση αξιοποιούσε ανάλογα. Στην κινητή του περιουσία μνημονεύονται τα πολύτιμα λατρευτικά αντικείμενα, τα έργα τέχνης που κατείχε, και ο γενικός εξοπλισμός του. Επίσης πηγή εσόδων του ιδρύματος ήταν και οι αγροτικές εκτάσεις που κατείχε στα χωριά Άγιος Βασίλειος, Καβροχώρι, Καλέσσα και Μουχτάρο όπως και αστική περιουσία στην πόλη της Κάνδιας με μαγαζιά, αποθήκες και οικόπεδα.²³⁷

Αν και η περιουσία του ιδρύματος εμφανίζεται αξιόλογη, η πλημμελής διαχείριση κατά τα τέλη του 16^{ου} και αρχές 17^{ου} αιώνα δημιουργεί προβληματική οικονομική κατάσταση και το φιλανθρωπικό του έργο γίνεται μετέμφοδιών. Παρά τα όποια προβλήματά του, το ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου παραμένει ένας από τους σημαντικότερους φιλανθρωπικούς οργανισμούς στην πόλη της Κάνδιας όλη την περίοδο της Ενετοκρατίας. Από ξενώνας προσκυνητών αρχικά, μετατρέπεται σε κέντρο περίθαλψης και φροντίδας περιθωριακών, ενδεών και φτωχών. Η αίγλη και η κοινωνική του καταξίωση υπερτερούν του προσφερόμενου έργου του. Και αυτό απορρέει από το γεγονός του ότι ήταν ένας χώρος φιλανθρωπικής δράσης των ευγενών

²³⁷Για λεπτομερέστερη καταγραφή των ακινήτων του ιδρύματος, των μισθωμάτων και των μισθωτών Βλ: Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 78-85 . Βενετία 1996.

και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων , που του έδινε αίγλη και καταξίωση λόγω της συγγένειας με την άρχουσα τάξη.²³⁸

Το λοιμοκαθαρήριο .

²³⁸ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996

“Lazzaretto di Candia”

Σε μια από τις νησίδες της λιμνοθάλασσας της Βενετίας , οι μοναχοί του τάγματος του Αγίου Αυγουστίνου είχαν ιδρύσει μια μικρή εκκλησία, την εκκλησία της Παναγίας της Ναζαρέτ. Το όνομα Ναζαρέτ δόθηκε από τους μοναχούς λόγω του καταφύγιου και της περίθαλψης που προσέφεραν στους προσκυνητές των Αγίων Τόπων που περνούσαν από κει. Το 1423 στην νησίδα με την εκκλησία της Παναγίας της Ναζαρέτ έμενε μόνο ένας μοναχός. Η Γαληνοτάτη έδωσε στον ερημίτη άσυλο στην μονή του Αγίου Δανιήλ- και ίδρυσε στην ομώνυμη νησίδα το πρώτο λοιμοκαθακτήριο²³⁹. Έτσι στην πόλη της Βενετίας από το 1423 μαρτυρείται η λειτουργία του πρώτου ιδρύματος για την περίθαλψη και απομόνωση των προσβεβλημένων από μεταδοτικά και λοιμώδη νοσήματα, ιδιαίτερα της πανώλης²⁴⁰. Λόγω άγνοιας αυτής της ιστορίας, πολλοί νόμισαν ότι η λέξη *lazzaretto* (λοιμοκαθακτήριο) προέρχεται από την λέξη *Λάζαρο*, τον εκ νεκρών αναστάντα. Η λέξη *Λαζαρέτο* προήλθε από παραφθορά

²³⁹ Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου: *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*. Ελληνική Ιατρική Τεύχος 10 σελ 736 Αθήνα 1936

²⁴⁰ Για την πανώλη και τις επιδημίες Βλ Δετοράκης Θ., *Η πανώλης εν Κρήτη*. Επιστημονική επετιρίς της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 1971. Ακόμη για την πανώλη Βλ: Κώστας Κωστής., *Στον καιρό της πανώλης*. Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14^{ος} -19^{ος} αιώνας. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης Ηράκλειο 1995. Ακόμη Βλ: Αντωνία Μαρμακέλη-Δρακάκη., *Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα*. Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου Ρέθυμνο 1995. Επίσης Σ.Λάμπρος στα *Βραχεία Χρονικά: Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας* , Εκδοση Ακαδημίας Αθήνα 1932 Τόμος Α' σελ 14.

της λέξης Ναζαρέτ (Ναζαρέτ-Ναζαρέτο-Λαζαρέτο) και όχι από τον Λάζαρο, ούτε και από την νησίδα του Αγίου Λαζάρου στην λιμνοθάλασσα της Βενετίας που είχε δημιουργηθεί το λεπροκομείο.²⁴¹ Το πρώτο αυτό λοιμοκαθακτήριο, το *lazzaretto vecchio*, γρήγορα αποδείχτηκε ανεπαρκές και το 1468 αποφασίστηκε η ίδρυση και δεύτερου λοιμοκαθακτηρίου, του *lazzaretto nuovo* στο νησί του *San Erasmo*. Έτσι, το *lazzaretto vecchio* λειτούργησε πλέον σαν νοσοκομειακή μονάδα, ενώ το *lazzaretto nuovo* ως κέντρο απολύμανσης και πρόληψης.²⁴²

Ο θεσμός του λοιμοκαθακτηρίου γρήγορα επεκτάθηκε σε όλη την Βενετική επικράτεια. Η εμφάνισή τους στο βενετοκρατούμενο τμήμα της Ελλάδας αποτελεί επέκταση της υγειονομικής πολιτικής της Γαληνοτάτης, μιας και η Δημοκρατία του Αδρία προσέγγιζε με ιδιαίτερη σοβαρότητα και ευαισθησία τα θέματα υγείας. Και αυτό γιατί οι Βενετικές κτήσεις, με τα λιμάνια και με τις εμπορικές δραστηριότητες στο χώρο της Ανατολής, ήταν ιδιαίτερα ενάλωτες στις επιδημίες που ενδημούσαν στην λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου. Επειδή οι κτήσεις είχαν άμεσες συναλλαγές με την μητρόπολη Βενετία ,

²⁴¹ Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου: *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*. Ελληνική Ιατρική Τεύχος 10 σελ 736 Αθήνα 1936. Ομοίως Δ. Μοσχόπουλος., *Το λοιμοκαθακτήριο της Κέρκυρας*, *Materia Medica Greca* 20 (5) 477, 1992. Ο Ι. Λασκαράτος θεωρεί επικρατέστερη άποψη ότι η ονομασία προήλθε από το Λάζαρο, ως προστάτη των λεπρών, και όχι από την παραφθορά της λέξης Ναζαρέτ. Περισσότερα Βλ: Ι. Λασκαράτος., *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864)* Διατριβή επί υφηγεσία 1984.

²⁴² Για τα λοιμοκαθακτήρια στην Βενετία το *Lazzaretto vecchio* και *lazzaretto nuovo* βλ. *Venezia e peste* σελ 103-110 και 343-346. Ακόμη Βλ : Pompeo G. Molmenti., *La storia di Venezia nella Vita privata*. Σελ 50 Έκδοση LINT Trieste.

μπορούσαν δυνητικά να αποτελέσουν πύλη εισόδου των επιδημιών όχι μόνο στο Ενετικό κράτος αλλά και σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη.²⁴³

Τα λοιμοκαθαρητήρια, δομικά και λειτουργικά, παρουσιάζουν στην πλειοψηφία τους τα ίδια κοινά χαρακτηριστικά: Κατασκευή φρουριακού τύπου και περίβολο που συχνά είχε μόνο μία είσοδο-έξοδο, με σκοπό, και με φρουρά στην πύλη. Εσωτερικά αποτελούνταν από μεγάλες αποθήκες για έλεγχο των εισαγόμενων προϊόντων, αύλιο χώρο με υψηλούς τοίχους για να αποφεύγεται η απόδραση και να τοποθετούνται τα υπό εξέταση και κάθαρση εμπορεύματα²⁴⁴, διαμερίσματα-καταλύματα για παραμονή και διαβίωση των υπό εξέταση ατόμων καθώς και της στρατιωτικής φρουράς, πηγάδι, μαγειρείο και ναό για τις λατρευτικές ανάγκες των εκάστοτε εγκλειστών ή υπό εξέταση ατόμων.²⁴⁵ Επίσης στο χώρο του λοιμοκαθαρητηρίου διέμενε το νοσηλευτικό και το υπηρετικό προσωπικό του, η φρουρά και ο ιερέας του. Επίσης υπήρχαν ιδιαίτερα δωμάτια για την διαβίωση των αξιωματούχων του λοιμοκαθαρητηρίου. Του

²⁴³ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 149 .Βενετία 1996

²⁴⁴ Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου: *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*. Ελληνική Ιατρική Τεύχος 10 σελ 738 Αθήνα 1936

²⁴⁵ Βλ *Venezia e peste* σελ 160-162 Ακόμη Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 151 .Βενετία 1996

λοιμοκαθαρτηρίου προΐστατο ο *priore* (προϊστάμενος) μαζί με τους *guardiani da chiazi* (φύλακες των κλειδιών) . Ακολουθούσαν οι ιατροί, το νοσηλευτικό προσωπικό, οι υπηρέτες που ασχολούνταν με το μαγείρεμα και την καθαριότητα, οι φύλακες που ήταν στρατιώτες, ο ιερέας και οι νεκροθάφτες.²⁴⁶

Τα ιδρύματα αυτά , από το 1400 και μέχρι σχετικά πρόσφατα, τον 18^ο αιώνα, αποτελούσαν ένα ιδιότυπο κέντρο υγειονομικών υπηρεσιών. Είχαν διπτό χαρακτήρα λειτουργίας. Προληπτικό και κατασταλτικό. Στόχος τους ήταν η πρόληψη της μετάδοσης των λοιμωδών νοσημάτων, ιδιαίτερα της πανώλης που ενδημούσε στην ανατολική Μεσόγειο και αποτελούσε μάστιγα και αίτιο αποδεκατισμού του πληθυσμού, και η καταστολή των λοιμωδών νοσημάτων με τον εγκλεισμό των προσβεβλημένων στο χώρο του λοιμοκαθαρτηρίου, μέχρι την ίασή τους ή την ύφεση του εκάστοτε λοιμού²⁴⁷.

Προληπτικά, τα λοιμοκαθαρτήρια εφάρμοζαν αυστηρούς κανόνες υγιεινής. Συνήθως βρίσκονταν κοντά σε εισόδους πόλεων ή λιμανιών, μακριά από πηγές για αποφυγή μόλυνσης

²⁴⁶ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 151 . Βενετία 1996 ομοίως Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμήμα Ιατρικής Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής Ηράκλειο 1989.

²⁴⁷ Κώστας Κωστής., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14^ος -19^ος αιώνας*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης Ηράκλειο 1995.

του υδροφόρου ορίζοντα.²⁴⁸ Οι επιβάτες και τα προϊόντα των πλοίων που έφταναν σε κάποιο λιμάνι, περιορίζονταν στους ειδικούς χώρους του λοιμοκαθαρητηρίου για χρονικό διάστημα σαράντα ημερών, τη γνωστή καραντίνα (*quarantina*) και υποβάλλονταν σε εξετάσεις και παρακολούθηση, ως ύποπτοι φορείς μολυσματικών ασθενειών. Σε εξέταση επίσης υποβάλλονταν και τα εμπορεύματα, τα οποία προορίζονταν για την αγορά. Σύμφωνα με τους υγειονομικούς κανόνες της υπόλοιπης Βενετικής επικράτειας, η χρονική διάρκεια και ο τρόπος απολύμανσης διακρίνονταν σε μεταβλητούς και αμετάβλητους κανόνες. Οι αμετάβλητοι κανόνες προέβλεπαν καραντίνα σαράντα ημερών στα πλοία που απέπλεαν από λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μεταβλητή ήταν η καραντίνα των πλοίων που προέρχονταν από άλλα λιμάνια, και η διάρκειά της οριζόταν σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες από την Βενετία.²⁴⁹

Κατασταλτικά, σε περιόδους έξαρσης ή εμφάνισης λοιμών, ο χώρος του λοιμοκαθαρητηρίου χρησίμευε για τον εγκλεισμό και

²⁴⁸ Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμήμα Ιατρικής Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής Ηράκλειο 1989.

²⁴⁹ Δ. Μοσχόπουλος., *Το λοιμοκαθαρητήριο της Κέρκυρας*, *Materia Medica Greca* 20 (5) 478, 1992. Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης. Τμήμα Ιατρικής Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής Ηράκλειο 1989. Ακόμη Βλ του ιδίου *Η λέπρα στην Κρήτη* Περιοδικό Αμάλθεια Αγ.Νικόλαος 1981. Επίσης Βλ. Δρ Μανώλη Δετοράκη *Δημόσια υγεία στην Κρήτη επί Ενετοκρατίας* Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη Ηράκλειο 1989 σελ 36 . Για το χρονικό διάστημα της κάθαρσης επιβατών και εμπορευμάτων Βλ: Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου: *Νοσοκομεία εν Επτανήσῳ και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*. Ελληνική Ιατρική Τεύχος 10 σελ 737 Αθήνα 1936

τη θεραπεία των προσβεβλημένων από την νόσο και κυρίως την απομόνωση τους από τον υπόλοιπο πληθυσμό, που διέτρεχε μεγάλο κίνδυνο μόλυνσης, εξ αιτίας της συναναστροφής με τους φορείς ή προσβεβλημένους από τον λοιμογόνο παράγοντα.²⁵⁰

Στην Κρήτη, η λειτουργία των λοιμοκαθαρητηρίων γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση, μιας και το νησί ήταν ευάλωτο σε κάθε είδους επιδημίες και ιδιαίτερα της πανώλης, όχι μόνο λόγω των αυξημένων ναυτιλιακών δραστηριοτήτων με την μέση ανατολή, αλλά και λόγω του στόλου που ναυλοχούσε στο νησί, προερχόμενο συνήθως από χώρες της ανατολής. Αποτέλεσμα όλης αυτής της κατάστασης ήταν η δημιουργία λοιμοκαθαρητηρίων σε κάθε πόλη-λιμάνι της Κρήτης. Το πρώτο λοιμοκαθαρητήριο του νησιού δημιουργήθηκε στην πρωτεύουσά του, την Κάνδια.

Ο όρος όμως « λοιμοκαθαρητήριο της Κάνδιας »-*lazzaretto di Candia*- , δεν περιλαμβάνει ένα, αλλά τρία διαφορετικά κτίσματα, με διαδοχική ή παράλληλη λειτουργία:

Το πρώτο lazzaretto για τους πανωλόβλητους το 1300.

Το lazzaretto του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηρίου.

Το lazzaretto των πλοίων που βρισκόταν στην νησίδα Ντία ,και που κατά την διάρκεια του Κρητικού πολέμου, έδρευε στο λιμάνι.

²⁵⁰ Για την επιδημία της πανώλης και για τον τρόπο μετάδοσης Βλ: Κώστας Κωστής., Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14^{ος} -19^{ος} αιώνας. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης Ηράκλειο 1995.

Το πρώτο *lazzaretto* ήταν το Ίδρυμα του Αγίου Λαζάρου, που βρίσκονταν στην ομώνυμη καθολική Μονή έξω από τον Χάνδακα δυτικά της πόλης, έξω από την Πύλη του Παντοκράτορα²⁵¹.

....*Dum sic loquimur ad Sanctum Lazarum extra civitatem accedimus, respice inquit versus Occidentem...*²⁵²

Αρχεϊακά εμφανίζεται ως Μονή και ως Ίδρυμα και συχνά προστίθεται ο προσδιορισμός *Infermi* (των ασθενών). ...*Monastier delli infermi de San Lazaro, ... ospedal delli infermi de San Lazaro.... Monastier de mi ser Santo Lazaro de Candia*. Στη διάρκεια της ύπαρξης του καταγράφεται ως ίδρυμα *infermi di San Lazaro* που η μεσαιωνική ερμηνεία του όρου υποδηλώνει έτσι τους λεπρούς. Σε συνδυασμό με τη θέση του έξω από τα τείχη της πόλης... *extra burgum...* συνάγεται ότι ήταν ξενώνας ασθενών προσβεβλημένων από μολυσματικά και λοιμώδη νοσήματα. Ο προσδιοριστικός όρος *infermi* περιλαμβάνει μια ευρύτητα πασχόντων από μεταδοτικές νόσους, μία εκ των οποίων υπήρξε και η πανώλης.²⁵³

²⁵¹ Βλ G.Cerola τ. III σελ 79 ...αναφέρει ότι χάρτης του Χάνδακα του 1567 σημειώνει το S.Lazzaro έξω από την πύλη του Παντοκράτορα, στα δεξιά του δρόμου, προς τη θάλασσα «...*Cristoforo Buondelmonti, viaggiando per Creta sul principio del secolo XV ricorda finalmente un "sanctumLazarum extra civitatem" che la pianta di Candia del 1567 indica di fatti poco fuori della citta, a destra della strada che esce dalla porta di Panigra.....>>*

²⁵² Cornelius Creta *Sacra* T.I σελ 96.

²⁵³ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βυκελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 139 .Βενετία 1996.

Τον Νοέμβριο του έτους 1456, επιδημία πανώλους (*letalisis epidemia*) έχει προσβάλει και την Κρήτη.²⁵⁴ Με την επανεμφάνιση της επιδημίας της πανώλης το Νοέμβριο του 1456, το ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου αποδείχτηκε ανεπαρκές σε χώρους για την αντιμετώπιση του λοιμού. Τότε οι Αρχές του Βασιλείου της Κρήτης αποφάσισαν την ίδρυση ενός νέου λοιμοκαθαρηρίου έξω από τα τείχη της πόλης, (*in suburbiis*) στην ανατολική πλευρά της, εκεί που βρισκόταν η μονή του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηρίου, (*della Ponta*) ιδιοκτησίας του Κοινού.²⁵⁵ Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, επειδή οι ασθενείς συμβιώνουν με τους υγιείς και μολύνουν τον αέρα, προκαλούν μεγάλη διάδοση της αρρώστιας με πολλά θύματα.²⁵⁶ Έτσι η λύση για την

²⁵⁴ Η επιδημία του έτους 1456 εκτός από την Κρήτη είχε προσβάλει ακόμη το νησί της Ρόδου και της Κω. Περισσότερα Βλ. Σπ. Λάμπρου: *Ενθυμήσεων, ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη* ΝΕ 7 (1910) 162 (αρ. 135). Λεπτομέρειες για τους θανάτους στην Κω βλ: Ζαχ. Τσιρπανλής., *Η πολιορκία της Κώ από τους Τούρκους το Ιούνιο του 1457*, Δωδεκανησικά (1967) σελ 78-79. Ακόμη Δετοράκης Θ., *Η πανώλης εν Κρήτη*. Επιστημονική επετιρίς της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 1971. Ακόμη βλ: Ζαχαρίας Τσιρπανλής *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ116.

²⁵⁵ Ζαχαρίας Τσιρπανλής *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ116. Για το δεύτερο λαζαρέτο ο G.Cerola τ. III σελ 80 περιγράφει ότι διαρκούσης της πανώλους το 1456 μετατράπηκε σε λοιμοκαθαρητήριο το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηρίου ιδιοκτησίας του κοινού, λεγόμενο επίσης και της Ναζαρέτ... " *Tuttavia infierendo la peste nel 1456 fu trasformato in lazaretto quel convento di S. Giorgio della Punta, detto pure di Nazaret..*" Στις αρχές του 1900 από το λοιμοκαθαρητήριο του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηρίου ελάχιστα ίχνη σώζονται και περιγράφει τα υπολείματα του λοιμοκαθαρητηρίου και ότι δεν παραμένει τίποτα παρά ίχνη τοιχοποιίας , ίχνη του δαπέδου και του εξώστη.. *non restano oggigiorno che numerose traccie di muri ed avanzi di pavimento a terrazzo....*

²⁵⁶ Οριστικά λανθασμένη αποδείχτηκε η αντίληψη για την μόλυνση του αέρα, όταν ανακαλύφθηκε η αιτία της πανώλους. Για τους τρόπους μετάδοσης της στην ελληνική επικράτεια του 15^{ου} αιώνα βλ: Κώστας Κωστής., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14^{ου} -19^{ου} αιώνας*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης Ηράκλειο 1995. Για την κατάσταση που εδημιουργείτο στην Βενετία όταν την έπληττε

απομόνωση των προσβεβλημένων πρόβαλε ασφυκτικά επιτακτική²⁵⁷. Η Αυθεντία της Κρήτης ανέθεσε σε τέσσερις Βενετούς ευγενείς να εισηγηθούν μέτρα για την απομόνωση και την θεραπεία των προσβεβλημένων. Και η επιτροπή, κατά τα πρότυπα της Βενετίας, εισηγήθηκε να μετατραπεί σε λοιμοκαθακτήριο η μονή του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηρίου, ιδιοκτησίας του Κοινού.²⁵⁸ Το λοιμοκαθακτήριο παρουσιάζεται σε αρχειακές πηγές με τις επωνυμίες: *Lazzaretto, Lazzaretto di San Zorzi della Ponta, hospedal di San Zorzi Acrotiri sive della Ponta di questa citta.*²⁵⁹ Η μονή και το λοιμοκαθακτήριο βρισκόταν στη θέση Μαντράκι της Αλικαρνασσού, στο σημείο που ήταν οι εγκαταστάσεις της πετρελαϊκής εταιρείας BP.²⁶⁰ Η θέση αυτή

επιδημία βλ.: Pompeo G. Molmenti., *La storia di Venezia nella Vita privata*. Σελ 50 Εκδοση LINT Trieste.

²⁵⁷ Πρίν από τη θεσμοθέτηση του λοιμοκαθακτηρίου για την απομόνωση των πανωλόβλητων, η τακτική της εποχής ήταν ο κατ'οίκον περιορισμός του προσβεβλημένου, και τοποθέτηση ειδικού σήματος στην πόρτα του σπιτιού για προειδοποίηση των περιοίκων περί της ασθενείας. Έτσι οι προσβεβλημένοι από την πανώλη πέθαιναν σχεδόν αβοήθητοι. Περισσότερα Βλ: Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου: *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*. Ελληνική Ιατρική Τεύχος 10 σελ 738 Αθήνα 1936

²⁵⁸ Ζαχαρίας Τσιωπανλης *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του Κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 116 Ομοίως Βλ: Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου: *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*. Ελληνική Ιατρική Τεύχος 10 σελ 738 Αθήνα 1936

²⁵⁹ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 153 .Βενετία 1996.

²⁶⁰ Στέργιου Σπανάκη *Η Κρήτη Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία* Ηράκλειο 1962 Τομος Α σελ 159 Ομοίως του ίδιου *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας* Ηράκλειο 1953 III σελ 68. Ομοίως Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Venezia 1908 Τόμος 3 σελ 77-80.

θεωρήθηκε ιδανική γιατί ήταν προσιτή από στεριά και από θάλασσα, και υπήρχε ευκολία στην απομόνωση των ασθενών.²⁶¹

Το λοιμοκαθαρητήριο του Αγίου Γεωργίου δεν ήταν ένα ενιαίο κτιριακό οικοδόμημα. Επισκευές και προσθήκες σε διάφορες χρονικές περιόδους, του έδωσαν ολοκληρωμένη μορφή κατά το τέλος του 1500. Θεωρητικά, αφού δεν διασώθηκαν τα αρχιτεκτονικά του οικοδομήματος, μόνο υποθετικά μπορεί να αναψηλαφηθεί η δομή του.²⁶² Έτσι, σύμφωνα με τις σωζόμενες περιγραφές των υπολοίπων λοιμοκαθαρητηρίων, επρόκειτο περί οικοδομήματος φρουριακού τύπου, τετραγωνισμένο, υψηλό και περικλειστό, με εισόδους λιγοστές για καλύτερο έλεγχο και εποπτεία των τροφίμων-ασθενών και των εμπορευμάτων. Εσωτερικά αποτελείτο από άυλιο χώρο, αποθήκες για τα υπό κάθαρση τρόφιμα, χώρο για τη διαμονή του προσωπικού, καταλύματα για τους προσβεβλημένους, μαγειρείο, πηγάδι και ναό για τις λατρευτικές ανάγκες των εγκλειστών. Ο ναός του λοιμοκαθαρητηρίου ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο²⁶³, ο

²⁶¹ Ζαχαρίας Τσιρπανλής *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του Κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 116

²⁶² Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 154.Βενετία 1996.

²⁶³ Ο τελευταίος ιερέας του ναού αναφέρεται ο πατήρ Εμμανουήλ Γερακάρης, ο οποίος και μετέφερε στον Χάνδακα, το φθινόπωρο του 1663, την εικόνα του Αγίου Γεωργίου, η οποία τοποθετήθηκε σε άγνωστο ναό με ευθύνη του ιερέα.

οποίος είχε δύο αλτάρια για τον εκκλησιασμό των καθολικών και των ορθοδόξων.²⁶⁴

Διοικητικά , του λοιμοκαθαρηρίου προίστατο ο διευθυντής (prior), τον οποίο οικονομικά στήριζε η Αυθεντία. Καθήκον του η φροντίδα και η εποπτεία του ναού και του ιδρύματος καθώς και η σωστή προσφορά θεραπευτικών μέσων και φροντίδας στους εκάστοτε τροφίμους του²⁶⁵. Η εκλογή και ο διορισμός του γινόταν από την Αυθεντία.²⁶⁶ Δύο άμισθοι ευγενείς λειτουργούσαν ως οικονομικοί διαχειριστές, και μια τετραμελής επιτροπή Βενετών ευγενών ήταν επιφορτισμένη στο να διευρύνει τις εισοδηματικές πηγές.²⁶⁷

Το προσωπικό του λοιμοκαθαρηρίου αποτελούνταν από τους νοσοκόμους, οι οποίοι ήταν έμμισθοι, με καθήκον την φροντίδα των τροφίμων. Ένας έμμισθος πρακτικός ιατρός (*medico ceroico*) ο οποίος διέμενε μόνιμα στο ίδρυμα . Σκοπός του η περίθαλψη των ασθενών και πληρωνόταν από τον διευθυντή του λοιμοκαθαρηρίου. Ένας έμμισθος ιερέας για λειτουργίες και

²⁶⁴ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 154 .Βενετία 1996.

²⁶⁵ Ζαχαρίας Τσιωπανλης *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του Κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 116

²⁶⁶ Ραμουτσάκη Ιωάννα., *Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη*, Δελτος, τ.15 (1998) σελ 7-13

²⁶⁷ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 161.Βενετία 1996.

εξομολόγηση, ο οποίος προερχόταν από το ναό του Σωτήρος.²⁶⁸ Σε όλους αυτούς πρέπει να προστεθεί και η στρατιωτική φρουρά του ιδρύματος. Ακόμη υπήρχε υπάλληλος επιφορτισμένος με την είσπραξη των εσόδων.²⁶⁹ Οι επικεφαλείς του ιδρύματος δεν ανήκαν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις της τοπικής κοινωνίας. Αυτό κυρίως οφειλόταν στην απροθυμία και την προκατάληψη που υπήρχε ένεκα της φύσεως του ιδρύματος.²⁷⁰

Σε περιόδους έξαρσης των επιδημιών, οι χώροι του λοιμοκαθαρηρίου ήταν ανεπαρκείς για να στεγάσουν τους προσβεβλημένους από το λοιμό.²⁷¹ Η εύκολη μετάδοση της νόσου²⁷² και η καθημερινότητα του θανάτου δημιουργούσαν μια εφιαλτική ατμόσφαιρα στους τροφίμους, που η μόνη του ελπίδα ήταν η διαφυγή από το ίδρυμα.²⁷³

²⁶⁸ Ζαχαρίας Τσιωπανλης *Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548)* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985 σελ 116

²⁶⁹ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 166 Βενετία 1996

²⁷⁰ Ομοίως της 263.

²⁷¹ Ο Προβλεπτής Fillipo Pasqualino στην έκθεσή του προς το Γαληνότατο Πρίγκιπα αναφέρει την ανεπάρκεια των χώρων του λοιμοκαθαρηρίου κατά την περίοδο της επιδημίας του 1592-1595, καθώς και τα μέτρα που έλαβε για την αντιμετώπιση αυτής της ανεπάρκειας του χώρου. Περισσότερα Βλ Στέργιου Σπανάκη *Η Κρήτη Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία* Ηράκλειο 1962 Τομος Α . Ομοίως του ίδιου *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας* Ηράκλειο 1953 III σελ 68.

²⁷² Για την μετάδοση της πανώλους στην Ελληνική χερσόνησο Βλ: Κώστας Κωστής., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14^{ος} -19^{ος} αιώνας.* Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης Ηράκλειο 1995.

²⁷³ Περισσότερα για την επικήρυξη και τις αμοιβές των καταγγελιοδοτών Βλ: Χ. Μαλτέζου *Καταγγελιοδοτές*

Μετά από την λήξη της επιδημίας της πανώλους του 1525 , για πολλά χρόνια επιδημία στο νησί δεν εμφανίστηκε²⁷⁴. Μέχρι την επανεμφάνιση του λοιμού το 1592, το λοιμοκαθαρθτήριο αν και τυπικά υφίστατο, ουσιαστικά υπολειτουργούσε. Η πανώλης που εμφανίστηκε την άνοιξη του 1592 είχε τραγικές συνέπειες και επιπτώσεις για τον πληθυσμό²⁷⁵ αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τη σημαντική δράση του στον τομέα της καταστολής και της πρόληψης της επιδημίας . Μετά από την λήξη της επιδημίας, το , 1595 οι Αρχές προχώρησαν σε πλήρη ανασυγκρότηση του ιδρύματος. Αυτή η ανασυγκρότηση σκοπό είχε την λήψη αυστηρότερων μέτρων για την πρόληψη των επιδημιών. Παράλληλα το κτιριακό συγκρότημα επεκτάθηκε με την

²⁷⁴ Δετοράκης Θ., *Η πανώλης εν Κρήτη*. Επιστημονική επετιρίς της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 1971

²⁷⁵ Στατιστικά στοιχεία και λεπτομερέστατη καταγραφή του χρονικού της επιδημίας αναφέρει ο Στέργιος Σπανάκης στον τρίτο τόμο των Κρητικών χρονικών όπου παραθέτει την έκθεση του Fillipo Pasqualino και μνημονεύει εκτενέστατα το χρονικό της πανώλους. Για την επιδημία αυτή Βλ: Αντωνία Μαρμακέλη-Δρακάκη., *Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα*. Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου Ρέθυμνο 1995. Για τον συγκεκριμένο λοιμό υπάρχει ακόμη στη Μαρκιανή βιβλιοθήκη στην σειρά 657 αριθμός 7481 ανέκδοτη ακόμη *Historia della peste nel' Regno di Candia* του Ιω. Βεργίτση . Επίσης για το συγκεκριμένο λοιμό υπάρχει χρονικό που προέρχεται από την Μονή Απεζανών και το οποίο δημοσίευσε ο Σ.Λάμπρος στα *Βραχεία Χρονικά: Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας* , Εκδοση Ακαδημίας Αθήνα 1932 Τόμος Α'σελ 14. (βλ. παράρτημα) Κατά την διάρκεια του συγκεκριμένου λοιμού, πέθαναν μέσα στην πόλη 8.600 άτομα επί συνόλου 16.000 κατοίκων και 5.308 στην ύπαιθρο. Πέραν των οξύτατων κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων που δημιουργήθηκαν εξ' αιτίας του λοιμού, δημιουργήθηκε και το πρόβλημα της δευτερογαμίας των ιερέων και των πρεσβυτέρων, οι οποίοι, με το τέλος του λοιμού , 'χρηεύσαντες αώρως' έκαναν δεύτερο γάμο παρά την απαγόρευση των Ιερών Κανόνων, δημιουργώντας σκάνδαλο στο λαό και μείζων ζήτημα για την εκκλησία. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, Πατριαρχεύοντος του Ιερεμίου Β' συγχώρησε τους αμαρτήσαντες κληρικούς ...διά της φύσεως το ασθενές...

προσθήκη νέων κτισμάτων²⁷⁶. Σύμφωνα με το νέο κανονισμό λειτουργίας, όλα τα εμπορεύματα που διακινούνταν από το λιμάνι του Χάνδακα έπρεπε να ελέγχονται από το λοιμοκαθακτήριο του Αγίου Γεωργίου.²⁷⁷ Πέραν όμως από τον έλεγχο των εμπορευμάτων, το λοιμοκαθακτήριο έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στον υγειονομικό έλεγχο των πληρωμάτων και των επιβατών των πλοίων. Σύμφωνα με τους κανονισμούς της υπόλοιπης Βενετικής επικράτειας, τα πλοία, μόλις έφταναν στο λιμάνι, υποβαλλόταν σε κάθαρση (*quarantina*.) ανάλογα με τον τόπο προέλευσης.²⁷⁸ Το χρονικό διάστημα της κάθαρσης καθορίζονταν και από το περιεχόμενο των ναυτιλιακών εγγράφων. Η διάρκεια της απολύμανσης ήταν διαφορετική για

²⁷⁶ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 158 .Βενετία 1996 Ομοίως Δ. Μοσχόπουλος., *Το λοιμοκαθακτήριο της Κέρκυρας*, *Materia Medica Greca* 20 (5) 478, 1992.

²⁷⁷ Περισσότερα στοιχεία για τον νέο κανονισμό του λοιμοκαθακτηρίου, τον καταβαλλόμενο φόρο και την όλη διαδικασία της κάθαρσης και του ελέγχου των προϊόντων Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 158.Βενετία 1996 Ακόμη για τους τελωνειακούς δασμούς Βλ. Ξηρουχάκης Α *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* Αθήνα 1934.

²⁷⁸ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας-Βικελαία Δημ. Βιβλ, σελ 149 . Βενετία 1996 Ομοίως Δ. Μοσχόπουλος., *Το λοιμοκαθακτήριο της Κέρκυρας*, *Materia Medica Greca* 20 (5) 478, 1992.Μετά το 1700, αυτή η διάταξη φαίνεται να έχει διαφοροποιηθεί. Όπως αναφέρει ο Άγγλος περιηγητής Howard στο λοιμοκαθακτήριο της Ζακύνθου το 1789, αν το πλοίο προερχόταν από λιμάνι της Ανατολής, υποβάλλονταν σε κάθαρση 44 ημερών, ενώ αν προερχόταν από την Πελοπόννησο σε κάθαρση 22 ημερών. Τα πλοία τα οποία προέρχονταν από λιμάνια της Δύσης, δεν υποβάλλονταν σε κάθαρση, διότι πιθανότατα στην Ευρώπη να μην υπήρχε επιδημία πανώλους την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Περισσότερα Βλ στη μελέτη : Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου: *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*. Ελληνική Ιατρική Τεύχος 10 σελ 737, Αθήνα 1936

τους επιβάτες και διαφορετική για τα εμπορεύματα, τα οποία με τη σειρά τους διακρίνονταν σε «δεκτικά» και «μη δεκτικά». Τα πιστοποιητικά υγείας των πλοίων διακρίνονταν σε «καθαρά», «ύποπτα» και «ακάθαρτα». Καθαρά πιστοποιητικά είχαν τα πλοία που προέρχονταν από λιμάνια που δεν υπήρχε καμιά επιδημία, ύποπτα, αυτά που υπήρχαν διαδόσεις από τον τόπο αναχώρησης για ύπαρξη επιδημίας και ακάθαρτα αυτά που προέρχονταν από λιμάνια που υπήρχε λοιμός. Σύμφωνα με τις καινούργιες διατάξεις λειτουργίας του λοιμοκαθαρηρίου, το 1597, όλα τα προς διακίνηση εμπορεύματα από το λιμάνι του Χάνδακα, ελέγχονταν στο χώρο του λοιμοκαθαρηρίου, καταβάλλοντας παράλληλα οι ιδιοκτήτες τους ειδικό δασμό επί της αξίας των εμπορευμάτων. Ο δασμός αυτός αντιστοιχούσε στην εργασία των απολυμαντών και στη μεταφορά των εμπορευμάτων από και προς το λοιμοκαθαρήριο ²⁷⁹ Αυτή η διάταξη και η επιβολή του δασμού, σκοπό είχε την εξεύρεση χρημάτων για την κάλυψη των τακτικών και έκτακτων λειτουργικών εξόδων του λοιμοκαθαρηρίου. Ένα μέρος των εσόδων προορίζονταν για την επισκευή των υπαρχόντων κτισμάτων και την οικοδόμηση νέων και το υπόλοιπο θα

²⁷⁹ Τα πρώτα πέντε χρόνια από την αναθεωρητική διάταξη, η καταβολή ανήρχετο στο 1,5% στους ξένους υπηκόους και στο 1% για τους Βενετούς. Μετά την πενταετία ο δασμός μειώθηκε κατά 0,5% και έτσι οι ξένοι πλήρωναν 1% και οι Βενετοί 0,5% επί της αξίας των εμπορευμάτων. Περισσότερα Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία Δημ. Βιβλ, σελ 149 . Βενετία 1996 Ομοίως Δ. Μοσχόπουλος., *Το λοιμοκαθαρήριο της Κέρκυρας*, *Materia Medica Graeca* 20 (5) 478, 1992.

παρέμενε ως αποθεματικό στο ταμείο για έκτακτες οικονομικές ανάγκες.²⁸⁰ Και αυτό γιατί το λοιμοκαθαρητήριο ήταν ένας οργανισμός πολυδάπανος λόγω των κατασκευαστικών του εργασιών, της θεραπείας και διατροφής των τροφίμων του και της μισθοδοσίας των υπαλλήλων του.

Σχετικά με τις διάφορες μεθόδους απολύμανσης των εμπορευμάτων αυτές περιλαμβάνονταν στους υγειονομικούς κανονισμούς που εξέδιδε η μητρόπολη για όλη της την επικράτεια. Σύμφωνα με αυτούς, τα προς κάθαρση εμπορεύματα διακρίνονταν σε δεκτικά και μη δεκτικά.²⁸¹ Ανάλογα με την κατηγοριοποίηση ήταν και η απολύμανση. Δεκτικά μόλυνσης εμπορεύματα θεωρούνταν τα σχοινιά, τὰ δέρματα, τα βαμβακερά, μάλλινα και μεταξωτά υφάσματα και οι γούνες και υποβάλλονταν σε επίμονη διαδικασία απολύμανσης. Τα χονδρά υφάσματα, οι κουβέρτες και οι τσόχες ήταν λιγότερο ύποπτα. Στην κατηγορία των μη δεκτικών προϊόντων ανήκαν τα τρόφιμα, τα βότανα και τα φάρμακα. Τα μη δεκτικά αποδίδονταν γρήγορα στους κατόχους τους. Τα κεριά και τα σφουγγάρια απολυμαίνονταν σε δοχεία με τρεχούμενο νερό για 48 ώρες. Τα

²⁸⁰ Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Διοίκησης της Κρήτης τα έσοδα από τους δασμούς του λοιμοκαθαρητηρίου θα έφταναν τα 400 μέχρι 500 δουκάτα ετησίως. Για την όλη νομική διαδικασία και την παραλαβή των πιστοποιητικών καλής κατάστασης των εμπορευμάτων, την τήρηση αρχείου για την έκδοσή τους και την εξόφληση του δασμού Βλ: Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία Δημ. Βιβλ, σελ 149 . Βενετία 1996

²⁸¹ Δ. Μοσχόπουλος., *Το λοιμοκαθαρητήριο της Κέρκυρας*, *Materia Medica Graeca* 20 (5) 480, 1992.

ζώα επίσης περνούσαν και αυτά από απολύμανση, αφού τα έριχναν πρώτα στο νερό, ενώ στα πουλερικά έκοβαν τις φτερούγες. Επίσης απολυμαίνονταν και η αλληλογραφία, με κάπνισμα από ένα μίγμα που περιείχε θειάφι, κόμμι, νιτρικό αλάτι και λιβάνι.²⁸² Εισοδηματική πηγή αποτελούσαν και τα ακίνητα του ιδρύματος τα οποία βρισκόταν κυρίως στην πόλη, ενοικιασμένα σε ιδιώτες²⁸³.

Όταν ο χώρος καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς, το λοιμοκαθακτήριο μεταφέρθηκε μέσα στην πόλη, και συγκεκριμένα στο ναύσταθμο, με την ίδια κατά βάση διοικητική διάρθρωση.

²⁸² Ομοίως ως ανωτέρω 281

²⁸³ Μεταξύ των προσοδοφόρων ακινήτων του ιδρύματος αναφέρεται κατάσταση κάτω από το καμπαναριό του Αγίου Μάρκου και οικίες στην ενορία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Το στρατιωτικό νοσοκομείο
hospitale della militia- hospital nuovo di soldati

Στις 13 Ιουνίου του 1581²⁸⁴, μετά από διαταγή της Γερουσίας ιδρύθηκε το στρατιωτικό νοσοκομείο του Χάνδακα.²⁸⁵ Επρόκειτο για αποκλειστικά νοσοκομειακή μονάδα με την σύγχρονη ερμηνεία του όρου.²⁸⁶ Στις πηγές αναφέρεται ως νέο νοσοκομείο των στρατιωτών (*hospital nuovo di soldati*), ως νοσοκομείο των στρατιωτών (*hospitale militium*), σαν νοσοκομείο της φρουράς (*hospitale della militia*) και ειδικότερα της μισθοφορικής ή της Ιταλικής (*hospitale della militia pagata/hospitale della militia italiana di questa città*)²⁸⁷. Οι λόγοι που συνέτειναν στην αναγκαιότητα της ίδρυσης του νέου νοσοκομείου είναι:

²⁸⁴ Σ.Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου: *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*. Ελληνική Ιατρική Τεύχος 10 σελ 731 Αθήνα 1936

²⁸⁵ Ομοίως της 277

²⁸⁶ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 169 Βενετία 1996.

²⁸⁷ Περισσότερα για την μισθοφορική φρουρά του Χάνδακα, τη militia Italiana το ποσό και τον τρόπο πληρωμής καθώς και τον εφοδιασμό της , βλ.. την έκθεση του Zuanne Mocenigo., *Provveditore generale del Regno di Candia: Relazione presentata nell' Eccellentissimo Conciglio* 17 Απριλίου 1589 σε μετάφραση Σ. Σπανάκη Μνημεία Κρητικής Ιστορίας Τ.1^{ος} σελ 52-72 Εκδόσεις Σφακιανός, Ηράκλειο 1940. Ακόμη Βλ: Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην*

Οι έκτακτες συνθήκες που προέκυψαν από τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο προβάλλοντας την επιτακτική ανάγκη της περίθαλψης των στρατιωτών σε ειδική κτιριακή μονάδα.

Η ανάγκη παροχής περίθαλψης με επιστημονικό πλέον τρόπο, μιας και την περίοδο εκείνη η ιατρική κάνει μια αλματώδη ανάπτυξη²⁸⁸.

Από την μέριμνα που έδειχναν οι Βενετοί κατά τον 16^ο αιώνα στον τομέα πολέμου και άμυνας (με την οργάνωση άρτια μάχημων σωμάτων και αμυντικών κατασκευών για την διευκόλυνση των συνθηκών διαβίωσης, όπως οι στρατώνες και τα στρατιωτικά νοσοκομεία.)

Μέχρι εκείνη την χρονική περίοδο, η περίθαλψη των στρατιωτών γινόταν σε μοναστηριακούς χώρους. Όμως η περίθαλψη των τραυματιών σε μονές δεν συμβάδιζε με την πρόοδο της ιατρικής επιστήμης και τη σοβαρότητα που προσπαθούσε να επιδείξει η Βενετική πολιτεία σε στρατιωτικό επίπεδο εν όψει της Οθωμανικής απειλής. Ως στρατιωτικό νοσοκομείο της Κάνδιας, χρησίμευε κυρίως η μονή του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή (*San Giovanni Battista*).²⁸⁹ Κατά την διάρκεια του τέταρτου

Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 169 Βενετία 1996.

²⁸⁸ Περισσότερα στοιχεία για την νοσηλευτική και ιατρική της εποχής και την μοναστηριακή ιατρική Βλ.: Ελένη Βότση, *Ιστορία της Νοσηλευτικής* . Αθήνα 1996 . Ομοίως *Χαβάκη Ιωάννη, Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*. Ηράκλειο 1964. Βλ ακόμη: T. Oliaro, *Medicina e religione negli antichi tempi Milano* 1950

²⁸⁹ Ο ναός σώζεται σχεδόν ακέραιος στην συμβολή των οδών 1821 και Καρτερού. Μετά την απελευθέρωση κατέστη ανταλλάξιμος και πουλήθηκε Σήμερα στεγάζει κατάστημα ηλεκτρικού και ηλεκτρολογικού υλικού, και κατάσταση με είδη ένδυσης, ενώ την δεκαετία του 1930 στέγασε τον πρώτο βουβό κινηματογράφο του Ηρακλείου. Στην εκκλησία τάφηκαν οι Δούκες Petro Badoer και

βενετοτουρκικού πολέμου, ήταν απαραίτητη η δημιουργία νέου νοσοκομείου για την περίθαλψη των τραυματιών.²⁹⁰ Το όραμα για την δημιουργία του νέου νοσοκομείου οφείλεται σε ένα επιφανή και εξαιρετικό Βενετό αξιωματούχο, τον αρχικά Γενικό καπετάνιο (*capitan General*) και μετέπειτα Γενικό Προβλεπτή Zuanne Mocenigo (1580-1582).²⁹¹ Για την ανέγερση του νοσοκομείου αγοράστηκε οικόπεδο σε κεντρικό σημείο της πόλης, σε κεντρικό δρόμο, που ονομάστηκε *Via dell'ospedale*, βόρεια από την μονή του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, στην πλατεία των φρούτων – *sulla piazza della frutta*.²⁹² Η αγορά του οικοπέδου κόστισε στις Βενετικές αρχές 16.017 υπέρπυρα, 2 σολδίνια και 8 τορνέζους²⁹³. Ο Mocenigo όμως δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει το κτίσιμο του

Petro Emiliani. Μετά την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους μετατράπηκε σε τζαμί του Μαχμούτ Αγά ή Σεϊτάν Ογλού. Περισσότερα για την Εκκλησία του Αγίου Ιωάννου Βλ: *Τα μνημεία και οι Εκκλησίες του Χάνδακα*. Ειδικό αφιέρωμα της εφημερίδας ΑΛΛΑΓΗ Ηράκλειο Φεβρουάριος 1998. Ακόμη Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Τ.ΙΙΙ σελ 78 Venezia 1908

²⁹⁰ Ξηρουχάκης Α., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* σελ 135, Αθήνα 1934.

²⁹¹ Για τον Zuanne Mocenigo ως προβλεπτή και για τις εκθέσεις του προς το Γαληνότατο συμβούλιο Βλ: Στέργιος Σπανάκης., *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας* τόμος Ι Ενδόσεις Σφακιανός Ηράκλειο 1953. Ομοίως Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, Τόμος ΙΙΙ, σελ 78, Venezia 1908

²⁹² Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, Τόμος ΙΙΙ, σελ 78, Venezia 1908

²⁹³ Ξηρουχάκης Α., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* σελ 106, Αθήνα 1934. Για τα νομίσματα την εποχή της Ενετοκρατίας βλ. σελ 113.

νοσοκομείου. Σύμφωνα με την αναφορά του Κόμη Julio Garzoni²⁹⁴ το νοσοκομείο είχε μήκος 28 Βενετικά *passa*²⁹⁵ και

Νομίσματα την περίοδο της Ενετοκρατίας. Πρόσθια και οπίσθια όψη

πλάτος 10, δηλαδή το κτίσμα κάλυπτε έκταση 874,728 m².²⁹⁶ Το κτήριο ήταν διώροφο. Στο ισόγειο οικοδόμημα είχε 8 καταστήματα²⁹⁷, κατά άλλες μαρτυρίες 10²⁹⁸ που μισθώνονταν σε ιδιώτες, και κατά άλλη 7²⁹⁹ που χρησίμευαν ως αποθήκες

²⁹⁴ Για την αναφορά του Κόμη Julio Garzoni προς την Βενετία. Βλ.: Ξηρουχάκης Α., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα 1934. Βλ. ακ.ομη Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, Τόμος III, σελ 78, Venezia 1908. Ομοίως Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 169 Βενετία 1996.

²⁹⁵ Το Βενετικό passo ισούται με 1,74 μέτρα

²⁹⁶ Ξηρουχάκης Α., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* σελ 135, Αθήνα 1934.

²⁹⁷ Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, Τόμος III, σελ 78, Venezia 1908.

²⁹⁸ Ξηρουχάκης Α., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* σελ 135, Αθήνα 1934.

²⁹⁹ Στην έκθεσή του προς το Συμβούλιο της Βενετίας, ο κόμης Giulio Garzoni αναφέρει ...με 7 μαγαζιά κάτω..

πολεμικού υλικού³⁰⁰. Σαν δημόσιο έργο χτίστηκε με το θεσμό της αγγαρείας.³⁰¹ Για τα έξοδα κατασκευής του, το δημόσιο ταμείο της Βενετίας έστειλε 1000 δουκάτα, και δόθηκαν επίσης και άλλα χρήματα τα οποία προέρχονταν από καταδίκες, φόρους κ.λ.π. Στις 15 Ιουλίου 1583 από το δημόσιο δόθηκαν ακόμη 2400 λίρες για αγορά ξυλείας³⁰². Το Σεπτέμβριο του 1583 το νοσοκομείο ήταν σχεδόν τελειωμένο αλλά δεν είχε ακόμη τη στέγη.³⁰³ Το νέο νοσοκομείο ήταν ένα οικοδομικό στολίδι στην πόλη του Χάνδακα και ο κόμης Garzoni το περιγράφει ως ...*un hospitale di grandissima forma*³⁰⁴.. ,ένα μεγαλοπρεπές νοσοκομείο.³⁰⁵

Η ίδρυση του νοσοκομείου αποτέλεσε τομή στην ιατρική και νοσηλευτική περίθαλψη στην Κρήτη. Όμως, το ίδρυμα δεν έκανε δεκτούς προς νοσηλεία και θεραπεία όλους τους κατοίκους παρά μόνο τους στρατιωτικούς και ειδικότερα τη μισθοφορική φρουρά της πόλης (*milizia pagata*).³⁰⁶

³⁰⁰ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 169 Βενετία 1996.

³⁰¹ Για το θεσμό της αγγαρείας Βλ: Γιαννόπουλος., Κρήτη σελ 94-95. Βλ ακόμη και Ξηρουχάκης Α ., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* σελ 67, Αθήνα 1934. Λεπτομέρειες για τον θεσμό της αγγαρείας Βλ την έκθεση του Antonio Priuli., *Provveditore generale delle armi in candia: Relazione presentata nell' Eccellentissimo Conciglio* 30 Μαρτίου 1667 σε μετάφραση Σ. Σπανάκη Μνημεία Κρητικής Ιστορίας Τ.ΙV σελ 122 Εκδόσεις Σφακιανός, Ηράκλειο 1958.

³⁰² Ξηρουχάκης Α ., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* σελ 135, Αθήνα 1934.

³⁰³ Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* , Τόμος III, σελ 78, Venezia 1908.

³⁰⁴ Ξηρουχάκης Α ., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* , Αθήνα 1934.

³⁰⁵ Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* , Τόμος III, σελ 78, Venezia 1908.

³⁰⁶ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 169 Βενετία 1996. Για το μισθοφορικό στρατό βλ ανακοίνωση της ίδιας ., *Ξένοι*

Ο αριθμός των ασθενών που είχε την δυνατότητα να περιθάψει το νοσοκομείο δεν αναφέρεται ρητά στις αρχειακές πηγές. Εγγραφο της 19^{ης} Αυγούστου 1599 αναφέρει 100 – 150 νοσηλευόμενους ασθενείς.³⁰⁷ Ο αριθμός αυτός φαίνεται να έχει μια φυσιολογική αντιστοιχία επί του συνόλου του μισθοφορικού στρατεύματος που απαριθμούσε από 3000 μέχρι 5000 στρατιώτες.³⁰⁸

Η άσκηση του ιατρικού και νοσηλευτικού έργου προσδιορίζεται στις εκάστοτε διατάξεις του ιδρύματος.³⁰⁹ Οι πάσχοντες χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τους τραυματίες και τους άλλους ασθενείς. Οι τραυματίες προερχόταν αδιακρίτως από τραυματισμό κατά την διάρκεια πολέμου ή ειρήνης, ενώ στην κατηγορία των άλλων ασθενών περιλαμβάνονταν ακόμη και οι νοσούντες με επιδημικές ή όχι ασθένειες. Οι ασθενείς στρατιώτες χωρίζονταν σε δύο κύριες κατηγορίες: σε αυτούς με πυρετό και σε αυτούς με σύφιλη (*mal francese*).³¹⁰ Ειδικά για τους ασθενείς με πυρετό, οι ρυθμίσεις ήταν αυστηρότατες. Διότι,

μισθοφόροι στρατιώτες και κάτοικοι πόλεων στην βενετοκρατούμενη Κρήτη στην ημερίδα του ιδρύματος Γουλανδρή-Χόρν : Η καθημερινή ζωή στην λατινικρατούμενη Ελλάδα, Αθήνα 1994.

³⁰⁷ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 169 Βενετία 1996

³⁰⁸ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ξένοι μισθοφόροι στρατιώτες και κάτοικοι πόλεων στην βενετοκρατούμενη Κρήτη* στην ημερίδα του ιδρύματος Γουλανδρή-Χόρν : Η καθημερινή ζωή στην λατινικρατούμενη Ελλάδα, Αθήνα 1994.

³⁰⁹ Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), Provveditori da Terra e da Mar (P.T.M.), b 791 (1631-1633).

³¹⁰ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 169 Βενετία 1996

κατά τις ιατρικές αντιλήψεις της εποχής , ο πυρετός υπέκρυπτε μια σειρά συμπτωμάτων με πιθανή μεταδοτικότητα. Έτσι, αν οι ασθενείς δεν έκαναν λεπτομερή αναφορά και δεν έδιναν πλήρες ιστορικό περί των δραστηριοτήτων πριν την εμφάνιση του πυρετού, ή υπέκρυπταν γεγονότα ιατρικής σημασίας, αποκλείονταν στο μέλλον από το δικαίωμα νοσηλείας στο νοσοκομείο. Οι πάσχοντες από σύφιλη νοσηλεύονταν σε ειδικά τμήματα του νοσοκομείου, μακριά από τους υπολοίπους. Επίσης υπήρχε ένας ιδιαίτερος χώρος φύλαξης των ρούχων και των προσωπικών τους αντικειμένων, ευθύνη του οποίου είχε ένας αξιωματικός.³¹¹

Για να εισαχθεί κάποιος στρατιωτικός για νοσηλεία στο νοσοκομείο, έπρεπε να έχει έγγραφη βεβαίωση (*bollettino*) του Γενικού Προβλεπτή και εν απουσία του , του Γενικού Καπετάνιου, και του διοικητή της στρατιωτικής μονάδας που υπηρετούσε ο ασθενής. Για το εξιτήριο γνωμοδοτούσε ο θεράπων ιατρός και δύο καπετάνιοι.³¹² Οι ασθενείς κατά την διάρκεια της νοσηλείας τους βρίσκονται υπό την εποπτεία του ιατρικού , νοσηλευτικού και βοηθητικού προσωπικού. Σύμφωνα με τις αναθεωρητικές διατάξεις της λειτουργίας του νοσοκομείου από τον Γενικό

³¹¹ Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), Provveditori da Terra e da Mar (P.T.M.), b 791 (1631-1633). Ομοίως βλ. και Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 169 Βενετία 1996

³¹² Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 169 Βενετία 1996

προβλεπτή *Lorenzo Contarini* στις 24.12.1632 προβλέπονται τα εξής³¹³:

Ο προϊστάμενος του νοσοκομείου έχει την υποχρέωση να διαθέτει τρία άτομα από το προσωπικό του νοσοκομείου, για την φροντίδα των φτωχών ασθενών.

Ο προϊστάμενος πρέπει στους φτωχούς ασθενείς να εξασφαλίζει ένα επαρκές διαιτολόγιο, το οποίο (εκτός των άλλων) θα αποτελείται από ένα καλό κομμάτι ψωμί και κρασί.

Οι ασθενείς πρέπει να έχουν για την άνετη διαμονή τους ότι χρειαστούν και σε καλή ποιότητα.

Το προσωπικό του νοσοκομείου είναι υποχρεωμένο να κρατά πάντα ένα φύλλο χαρτιού, στο οποίο ο ιατρός συμπληρώνει ιδιόχειρα το διαιτολόγιο και την θεραπευτική αγωγή πρωί και βράδυ.

Το προσωπικό πρέπει να δίδει στους ασθενείς ακριβώς αυτά που παραγγέλλει ο ιατρός, χωρίς παραβλέψεις ή λάθη.

Ο προϊστάμενος είναι υποχρεωμένος να δίνει στους αναρρώνωντες στρατιώτες – εφ' όσον δεν έχουν πυρετό – όσο φαγητό θέλουν που κατά τη μέγιστη ποσότητα υπολογίζεται σε τέσσερις *galette* ημερησίως.

Τα φάρμακα και η νοσηλεία των ασθενών πρέπει να γίνεται με προθυμία, ακρίβεια και χωρίς παραλείψεις ανάλογα με τις ιατρικές οδηγίες.

³¹³ Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), Provveditori da Terra e da Mar (P.T.M.), b 791 (1631-1633).

Ο γιατρός δεν θα πρέπει να παραλείπει να επισκέπτεται τους ασθενείς στο νοσοκομείο το πρωί και το βράδυ ,να βλέπει τις ανάγκες και την πορεία τους, να παραγγέλνει τα φάρμακα, τη νοσηλεία και τη σίτιση που θα πρέπει να τους δοθεί, και τα οποία θα συμπληρώνει ιδιόχειρα στο συγκεκριμένο φύλο περγαμηνής που θα του δίνει το προσωπικό. Η περγαμηνή θα δίδεται στον υπεύθυνο λοχαγό που θα πρέπει κάθε πρωί να πηγαίνει στους προαναφερθέντες ασθενείς, για να τους επισκέπτεται και για να ελέγχει αν τα παραγγελθέντα από τον ιατρό δόθηκαν στους ασθενείς στην ανάλογη ποσότητα και χρόνο που πρέπει.

Ο θεράπων ιατρός πρέπει να γνωρίζει τα φάρμακα που δίδονται στους ασθενείς, αν τα φάρμακα τα έχει παραγγείλει αυτός ο ίδιος, και έχει το καθήκον να παραγγέλνει τα φάρμακα που αυτός πιστεύει ότι είναι καλύτερα και πιο θεραπευτικά για την υγεία των ασθενών χωρίς να δίδει σημασία στο κόστος τους αλλά στην ποιότητά τους.

Ο χειρουργός (*ceroico*) είναι επίσης υποχρεωμένος να επισκέπτεται το πρωί και το βράδυ τους ασθενείς που έχουν ανάγκη των υπηρεσιών του.

Ο αναφερόμενος τρόπος εργασίας ήταν υποχρεωτικός, και όσοι δεν συμμορφώνονταν με τις προαναφερόμενες διατάξεις τιμωρούνταν με στέρηση του αξιώματος που κατείχαν.

Για την καλύτερη εφαρμογή των παραπάνω διατάξεων ορίστηκε ότι από το Διοικητή του στρατού πρέπει να ορίζεται κυκλικά,

κάθε μήνα ένας αξιωματούχος (λοχαγός), ο οποίος έχει την υποχρέωση να πηγαίνει κάθε μέρα και συγκεκριμένη ώρα (πρωί και βράδυ) και να ελέγχει τον τρόπο λειτουργίας του νοσοκομείου.

Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος είναι υπεύθυνος για την πιστή εφαρμογή νοσηλείας και σίτισης και ότι αυτά γίνονται ακριβώς όπως είναι οι ιατρικές οδηγίες.

Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος που θα είναι υπεύθυνος για το νοσοκομείο παίρνει σε απογραφή όλα τα πράγματα του νοσοκομείου, ελέγχοντάς τα ένα προς ένα , όπως αναφέρονται στο βιβλίο απογραφής και αν κάποιο λείπει από το νοσοκομείο, θα πρέπει να το αναφέρει.

Δεν μπορεί ο Προϊστάμενος ούτε *medico cerico* να αφαιρούν πράγματα ούτε προμήθειες από το νοσοκομείο.

Το βιβλίο απογραφής το κρατά ο υπεύθυνος αξιωματούχος, και κανένας άλλος δεν δικαιούται να γράφει σε αυτό παρά μόνο αυτός ιδιόχειρα.

Όλος ο ιματισμός και τα στρώματα του νοσοκομείου φυλάσσονται σε λινοθήκη, τα κλειδιά της οποίας έχει ο αξιωματικός υπηρεσίας του μήνα. Όταν υπάρχει εισαγωγή ασθενούς, ο αξ/κος υπηρεσίας δίδει τα απαραίτητα λευχίματα. Επίσης μετά την αναχώρηση ασθενή, τα στρώματα και τα λευχίματα καθαρίζονται και τοποθετούνται προς φύλαξη στην λινοθήκη.

Οι ασθενείς, για όσο διάστημα διαρκούσε η νοσηλεία τους, βρίσκονταν υπό την εποπτεία του προσωπικού, ακολουθώντας πιστά την εφαρμογή των ανωτέρω διατάξεων του Lorenzo Contarini.

Η παραγγελία των φαρμάκων γινόταν χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν το κόστος.³¹⁴ Ο έλεγχος της καταλληλότητας των φαρμάκων ήταν καθήκον ιατρικό. Αναφορικά με το διαιτολόγιο των ασθενών, αυτό περιελάμβανε ψωμί, κρέας, αυγά, κρασί και σούπα με προσθήκη ζυμαρικών.³¹⁵

Κατά την εισαγωγή του ασθενή, τα ρούχα και τα προσωπικά αντικείμενα καταγράφονταν σε ειδικό βιβλίο από τον αξιωματούχο, ο οποίος και τα φύλασσε στην ιματιοθήκη, για παραλαβή κατά την έξοδο. Σε περίπτωση θανάτου πωλούνταν σε πλειστηριασμό.

Η θεραπεία στο στρατιωτικό νοσοκομείο δεν παρεχόταν δωρεάν. Για το κόστος της ημερήσιας νοσηλείας είχε ορισθεί το ποσό των τεσσάρων γαζετών³¹⁶. Κατά την έξοδο του ασθενή, κατέβαλλε ποσό τεσσάρων γαζετών, από τις οποίες δύο

³¹⁴ Για τα φαρμακεία, τα φάρμακα, τους τρόπους παρασκευής και τους φαρμακοποιούς βλ: Ιωάννης Παπαγεωργίου., *Τα φαρμακεία εν Κρήτη*, Κρητικά Χρονικά 21 (1969) σελ 235-238

³¹⁵ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 177 Βενετία 1996

³¹⁶ Τα κυριότερα νομίσματα την περίοδο της Ενετοκρατίας ήταν ο υπέρπυρος που αντιστοιχούσε σε 32 σολδίνια (soldini), κάθε soldini σε τέσσερις τορνέζους, η γαζέτα που ισοδυναμούσε με δύο soldini, το Zecchio που αντιστοιχούσε σε 24 ½ υπέρπυρα, η λίρα, που αντιστοιχούσε σε είκοσι soldini και το δοκάτο, που ήταν η πραγματική Βενετική μονάδα πληρωμής, πάντα με σταθερή αξία έξι λιρών και τεσσάρων σολδίων. Περισσότερα για τα νομίσματα την περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κρήτη, τις υποδιαρέσεις τους, τη μηνιαία μισθοδοσία και τις οικονομικές συναλλαγές των πολιτών με τις Αρχές Βλ: Ξηρουχάκης Α., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* σελ 115, Αθήνα 1934.

έπαιρνε ο προϊστάμενος του νοσοκομείου και τις άλλες δύο το υπόλοιπο προσωπικό, ή κάλυπταν έκτακτες ανάγκες όπως τα έξοδα κηδείας των νεκρών στρατιωτών. Τα χρήματα αυτά 'δεν τα κατέβαλλαν οι ασθενείς άμεσα στο νοσοκομείο αλλά παρακρατούνταν από την μηνιαία μισθοδοσία τους, και τα παραλάμβανε για λογαριασμό του ιδρύματος ο προϊστάμενος ή κάποιος εκπρόσωπός του³¹⁷. Σύμφωνα με τις διατάξεις του *Mocenigo*, κάθε μισθοφόρος στρατιώτης κατέβαλλε υποχρεωτικά μία γαζέττα μηνιαίως, για λογαριασμό του ιδρύματος.³¹⁸

Λειτουργικά το στρατιωτικό νοσοκομείο διαρθρώνεται ως εξής:

Προϊστάμενος. (priori): Επικεφαλής του νοσοκομείου και υπεύθυνος για την διοίκηση του. Στο καθηκοντολόγιό του περιλαμβάνεται η οικονομική διαχείριση, οι πληρωμές του προσωπικού, η εποπτεία του ιατρικού έργου, η προμήθεια τροφίμων και φαρμάκων στην καλύτερη δυνατή ποιότητα. Προέρχονταν από την *militia ragata* και θεωρούνται στρατιώτες, με μηνιαίες αποδοχές μισθοφόρου στρατιώτη.³¹⁹

Καπετάνιοι.. (capitani) Ήταν δύο και επικουρούσαν τον προϊστάμενο. Υπηρετούσαν με απόσπαση από την υπόλοιπη φρουρά, στα πλαίσια των στρατιωτικών τους καθηκόντων. Ενέκριναν την εισαγωγή και την έξοδο των ασθενών από το

³¹⁷ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 184 Βενετία 1996

³¹⁸ Ομοίως της 314

³¹⁹ Ομοίως της 315 σελ 182

νοσοκομείο. Επισκέπτονταν το πρωί και το βράδυ το χώρο του ιδρύματος και παρακολουθούσαν την πορεία της υγείας των ασθενών, την σωστή εφαρμογή της θεραπευτικής αγωγής σύμφωνα με τις ιατρικές οδηγίες όπως και το διαιτολόγιο.³²⁰

Γραμματέας –λογιστής (*quadernier*) με καθήκον την καταγραφή των εσόδων και των εξόδων του νοσοκομείου, υπό την εποπτεία των δύο καπετάνιων.

Ιατρικό προσωπικό. Αποτελούνταν από ένα *medico fisico* δηλαδή ιατρό με πανεπιστημιακό δίπλωμα,³²¹ και ένα *medico cerioico* ο οποίος ήταν πρακτικός ιατρός³²². Ήταν υπεύθυνοι για την πορεία της υγείας των ασθενών, την χορήγηση σωστών φαρμάκων και διαιτολογίου και γνωμοδοτούσαν για την έξοδο του ασθενή ή την συνέχιση της θεραπείας του. Επισκέπτονταν το νοσοκομείο το πρωί και το απόγευμα, σύμφωνα με τις καταστατικές διατάξεις του νοσοκομείου, και ο μισθός τους ήταν όσο ενός μισθοφόρου στρατιώτη.³²³

³²⁰ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 182 Βενετία 1996

³²¹ Η σχολή του Salerno ήταν η πρώτη ιατρική σχολή με πανεπιστημιακούς αποφοίτους . Οι σχολές αυτές ήταν σπουδαστικά σωματεία, προορισμένα να προστατεύουν τα δικαιώματα των σπουδαστών τους απέναντι στο κράτος και στο λαό. Το Μονπελιέ στη Γαλλία και η Πάντοβα στην Ιταλία, συγκαταλέγονται μεταξύ των πρώτων, αρχαιοτέρων και διασημοτέρων.

³²² Περισσότερα για τους ιατρούς στην Κρήτη και τη διάκρισή τους σε *medici fisici* και *medici cerioici* Βλ σχετικά : Χαβάκη Ι., *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου* Εκδόσεις Ανταίος Ηράκλειο 1964. Βλ ακόμη Ραμουτσάκη Ιωάννα., *Οι γιατροί κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κρήτη*. Κρητολογικά γράμματα Τεύχος 15-16 Ρέθυμνο 1999-2000. Ακόμη της ίδιας., *Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη*, Δελτος, τ.15 (1998) σελ 7-13 Επίσης Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη*. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.Τμήμα Ιατρικής Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής Ηράκλειο 1989

³²³ Βλ. τις ανωτέρω διατάξεις του Γενικού προβλεπτή Lorenzo Contarini (24.12.1632)

Το νοσηλευτικό προσωπικό του νοσοκομείου. Στις πηγές το προσωπικό αναφέρεται ως *serventi*= υπηρέτες. Καθήκον τους ήταν:

η βοήθεια στην άσκηση του έργου των ιατρών.

Τήρηση των ιατρικών οδηγιών.

Εφαρμογή της θεραπευτικής αγωγής Σύμφωνα με το καταστατικό του νοσοκομείου, τα φάρμακα και η νοσηλεία των ασθενών πρέπει να γίνεται με προθυμία, ακρίβεια και χωρίς παραλείψεις ανάλογα με τις ιατρικές οδηγίες..

Χορήγηση τροφής σύμφωνα με το διαιτολόγιο. Αυτό σε γενικές γραμμές περιελάμβανε ψωμί, κρασί και σούπες από κρέας ή ζυμαρικά.

Κατά την ιατρική επίσκεψη κρατούσαν ειδικό βιβλίο από φύλλα περγαμηνής, πάνω στο οποίο ο θεράπων ιατρός έγραφε την θεραπεία και το ημερήσιο διαιτολόγιο του αρρώστου.

Μέλημά τους η ανακούφιση των πασχόντων, η φροντίδα του ιματισμού και των αχυροστρωμάτων, το πλύσιμο των ασθενών και η βοήθεια στις αλλαγές και τις επιδέσεις των τραυμάτων.³²⁴

Ο ιερέας του νοσοκομείου. Αυτός ανήκε στο τάγμα των Φραγκισκανών μοναχών της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή. Το νοσοκομείο είχε στενούς δεσμούς με την συγκεκριμένη μονή, μιας και το ίδρυμα στεγαζόταν στη μονή

³²⁴ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 183 Βενετία 1996

μέχρι να λειτουργήσει το νέο κτήριο του νοσοκομείου.³²⁵ Ο ιερέας ήταν καθολικός στο δόγμα, όπως και οι ασθενείς και η θέση του ήταν έμμισθη, με μηνιαίες αποδοχές ενός μισθοφόρου στρατιώτη. Έργο του η ικανοποίηση των λατρευτικών αναγκών των ασθενών. Εξομολογούσε και μεταλάμβανε τους στρατιώτες και έκανε Θεία Λειτουργία στις γιορτές.

Ο στενός δεσμός μεταξύ του νοσοκομείου και της μονής καταφαίνεται και από το γεγονός ότι η Θεία Κοινωνία μεταφερόταν στο νοσοκομείο από την μονή του Αγίου Ιωάννου και το 1625 ο Καθολικός Αρχιεπίσκοπος Κρήτης Stella, για την προστασία της φρόντισε οι ιερείς που την μεταφέρουν να είναι εφοδιασμένοι με καλύπτρα.³²⁶

Η εισοδηματική πηγή του νοσοκομείου, πέραν από την μηνιαία εισφορά της μισθοφορικής φρουράς και τα νοσήλια των ασθενών ήταν και η δημόσια χορηγία. Στις αρχές του 1600, τα εισοδήματα του νοσοκομείου αυξήθηκαν σημαντικά με την εκχώρηση των εισοδημάτων της καθολικής Επισκοπής της Αρκαδίας, η οποία καταργήθηκε λόγω έλλειψης ποιμνίου³²⁷. Επίσης μετά από την

³²⁵ Ξηρουχάκης Α., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος* σελ 135, Αθήνα 1934.. Ομοίως Βλ και τα έγγραφα V.A.S. : Senato Mar, XLVI. Ομοίως Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, Τόμος III, σελ 78, Venezia 1908.

³²⁶ Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 183 Βενετία 1996.

³²⁷ Η Επισκοπή της Αρκαδίας καταργήθηκε το 1604, και όλα τα περιουσιακά της στοιχεία εκχωρήθηκαν στο στρατιωτικό νοσοκομείο. Ο Επισκοπικός ναός βρισκόταν σε απόσταση 18 μιλίων από την Κάνδια, σε χωριό αραιοκατοικημένο και μη κατονομαζόμενο, ήταν αφιερωμένος στην μεταμόρφωση του Σωτήρος, και εόρταζε στις 6 Αυγούστου. Εκτός από την έλλειψη ποιμνίου, ένας ακόμη λόγος για την κατάργηση της επισκοπής ήταν ένα σκάνδαλο μείζονος ηθικής σημασίας με

αναχώρηση των Ισουητών από τον Χάνδακα, παραχωρήθηκε η εκκλησία και η ακίνητη περιουσία του Αγίου Αντωνίου, η οποία βρισκόταν απέναντι από το νοσοκομείο. Αυτή η εκκλησία κατά την διάρκεια του πολέμου μετατράπηκε σε θεραπευτήριο των τραυματιών.³²⁸

Για το νοσοκομείο, ο κόμης Giulio Garzoni, παρ' όλο που αναφέρεται με θερμά λόγια για την αρχιτεκτονική και το μέγεθός του, στην αναφορά του προς το *Eccellentissimo Senato*, σημειώνει ότι «...ο Giovanni Mocenigo θεμελίωσε ένα νοσοκομείο μεγαλοπρεπές....Με το να βρίσκεται όμως στο κέντρο της πόλης, και επειδή το μεγαλοπρεπές κτίσμα κρίνεται ακατάλληλο για φιλοξενία, κρίνεται καταλληλότερο για την υπηρεσία που η Κυριότητά του το προορίζει, και γιαυτό θα είναι καλύτερα να μεταφερθούν εκεί τα όπλα που βρίσκονται στην αποθήκη *Donata*³²⁹...».

πρωταγωνιστή τον Αρχιεπίσκοπο, (11.11.1593) ο οποίος, αφού συνελήφθη να μοιχεύεται με μια χωρική, ξυλοκοπήθηκε άγρια από τον μυλωνά ζύσυγό της και από τον αδελφό της, σύρθηκε μέχρι το παρακείμενο ποτάμι και εγκαταλείφθηκε εκεί θανάσιμα τραυματισμένος. Ο νεοεκλεγείς αντικαταστάτης Επίσκοπος πέθανε το 1598 και έτσι η Αγία Έδρα αποφάσισε την κατάργηση της Αρχιεπισκοπής. Μετά από συμφωνία με την Βενετική Πολιτεία, παραχώρησε για εκατό χρόνια τα εισοδήματά της (αγροτικά κυρίως) στο στρατιωτικό νοσοκομείο. Περισσότερα για το θέμα Βλ: Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 185 Βενετία 1996. Ομοίως και του Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* , Τόμος III, σελ 79, Venezia 1908.

³²⁸ Ο Gerola αναφέρει ότι...*e tosto dopo, alla partenza da Candia dei Gesuiti, anche la chiesa di San Antonio, e gli annessi stabili- I quali si trovano rimpetto allo spedale- furono a questo applicati. Anzi, la chiesa medesima, durante la guerra di Candia, fu convertita in infermeria per i feriti...* Περισσότερες πληροφορίες για το θέμα : Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* , Τόμος III, σελ 79, Venezia 1908. : Ακόμη βλ: Παπαδιά-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 186, Βενετία 1996. Για τη σχετική επίσης βιβλιογραφία: F. Cornelius., *Creta sacra* , II 31-34.

³²⁹ Giuseppe Gerola *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* , Τόμος III, σελ 78-79, Venezia 1908.

Η κήρυξη του πολέμου του 1645 δημιούργησε νέα δεδομένα στην λειτουργία και την αποστολή του νοσοκομείου, μιας και ο Χάνδακας ήταν μέχρι την πτώση του, το 1669, ένα θέρετρο πολεμικών συγκρούσεων με τους Οθωμανούς. Το 1652, στην έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Giulio Gabriel αναφέρεται ότι για τις ανάγκες της περίθαλψης των στρατιωτών είχαν δημιουργηθεί δύο νοσοκομειακές μονάδες, ένα για τους ασθενείς (*ammalati*) και ένα για τους τραυματίες (*Feriti*)³³⁰. Αυτή την περίοδο το νοσοκομείο με αυτά τα δύο εξειδικευμένα του τμήματα προσέφερε τα μέγιστα δυνατά στους πολιορκημένους³³¹. Η δραματική αύξηση των νοσηλευομένων, σε συνδυασμό με τον αποκλεισμό της πόλης και την φθίνουσα πορεία της Βενετικής Δημοκρατίας, είχαν άμεση επίπτωση στις παρεχόμενες υπηρεσίες του, οι οποίες όμως ήταν ζωτικής σημασίας για τους υπερασπιστές του Χάνδακα.

³³⁰ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 187 Βενετία 1996 . Ακόμη ακόμη Ραμουτσάκη Ιωάννα., *Οι γιατροί κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κρήτη*. Κρητολογικά γράμματα Τεύχος 15-16 Ρέθυμνο 1999-2000. Ακόμη της ίδιας., *Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη*, Δελτος, τ.15 (1998) σελ 7-13

³³¹ Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, σελ 187 Βενετία 1996

Επίλογος

Στη Βεντοκρατούμενη Κρήτη υπήρχε ένα κράτος πρόνοιας και κοινωνικής μέριμνας, όμοιο των υπόλοιπων περιοχών που ήταν υπό την Βενετική κυριαρχία.

Αυτό το κράτος πρόνοιας και φιλανθρωπίας βασίστηκε σε προγενέστερα συστήματα υγειονομικών υπηρεσιών όπως του Βυζαντίου, σε σύγχρονα της Δύσεως, και σε εκκλησιαστικά, μιας

και η φιλανθρωπική δραστηριότητα είχε κύριο εκφραστή την εκκλησία.

Σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής, τα ιδρύματα περιέθαλπαν «φτωχούς», μια μεγάλη και μη αποσαφηνισμένη πλήρως κοινωνική ομάδα. Η ένταξή τους στις ευαγείς διατάξεις των Κρητικών ιδρυμάτων περιελάμβανε πέραν της φτώχειας και άλλες προϋποθέσεις, όπως την ηλικία και το επάγγελμα.

Τα έκθετα βρέφη και νόθα παιδιά έβρισκαν καταφύγιο στη μονή της Αγίας Κλάρας, στο *hospitale di Pietá*, ενήλικοι και ηλικιωμένοι φτωχοί κατέφευγαν στο ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου στο βούργο και στης Αγίας Θεοδοσίας, ενώ οι απόμαχοι ναυτικοί στο ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου του Μακρή. Οι στρατιώτες της πόλης περιθάλλονταν στο στρατιωτικό νοσοκομείο της πόλης.

Τα ιδρύματα αυτά κάλυπταν βασικές ανάγκες διαβίωσης και στέγασης, τροφής ή και ακόμα παροχής χρηματικού βοηθήματος. Περίθαλψη με την νοσοκομειακή έννοια του όρου, πρόσφερε μόνο το στρατιωτικό νοσοκομείο, του οποίου η ανέγερση και λειτουργία ξεκίνησε κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα. Αντίθετα τα λοιμοκαθαρθήρια, αυτό του Αγίου Λαζάρου και του Αγίου Γεωργίου *della Ponta*, παρείχαν ιατρικές υπηρεσίες που στόχο και σκοπό είχαν την απομόνωση και την πιθανή ίαση των πασχόντων από λοιμώδη νοσήματα και την προστασία της δημόσιας υγείας.

Η εξέλιξη των ιδρυμάτων ακολούθησε τα πρότυπα της εξέλιξης με τη Δύση, σε θέματα οργάνωσης και περίθαλψης. Αν και ο αριθμός τους στην πρωτεύουσα του Κρητικού Βασιλείου είναι μεγάλος, επτά τον αριθμό, η πλειονότητα του πληθυσμού δεν είχε πρόσβαση στις υπηρεσίες τους, λόγω αποκλεισμού είτε εξ αιτίας επαγγέλματος, είτε εξ αιτίας αποστάσεως ή εξ αιτίας οικονομικής κατάστασης. Λόγω της θέσεώς τους στο αστικό κέντρο, αδυνατούσαν να εξυπηρετήσουν την περιφέρεια, και έτσι ο αγροτικός πληθυσμός ήταν σχεδόν αποκλεισμένος από τις παροχές τους. Πέραν όμως της θέσεως, άλλος ένας περιορισμός και αποκλεισμός του πληθυσμού ήταν και ο περιορισμένος αριθμός των τροφίμων του κάθε ιδρύματος. Κάτω από αυτό το πρίσμα, ο εγχώριος Κρητικός πληθυσμός είναι απομονωμένος από την ιατρική περίθαλψη, και το έργο αυτό αναλαμβάνουν οι αμειβόμενοι, πρακτικοί ή επιστήμονες ιατροί.

Μετά το 1500 υπάρχει ένας επιστημονικός προσανατολισμός στην περίθαλψη, κάτι που συμβαδίζει και με τις αλλαγές που παρατηρούνται στη Δύση. Αν και η εκκλησία ήταν ο κύριος εκφραστής της φιλανθρωπικής δραστηριότητας και περίθαλψης, ευθύς εξ αρχής οι Βενετικές Αρχές ασκούσαν την υψηλή εποπτεία των ιδρυμάτων, που με τον καιρό μετατράπηκε σε πλήρη ελέγχό τους.

Αυτό φαίνεται σε όλα τα επίπεδα της λειτουργίας τους, στην οργάνωσή τους, στη διοίκησή τους και στις οικονομικές τους

υποθέσεις. Παράλληλα υπήρχε ενασχόληση της τοπικής κοινωνίας με την φιλανθρωπική δραστηριότητα, κάτι που παρείχε κύρος και κοινωνική αίγλη.

Η μακρόχρονη Ενετική παρουσία στο νησί, δημιούργησε ένα σχετικά σταθερό πλαίσιο κοινωνικής πρόνοιας και περίθαλψης. Στόχος των Αρχών ήταν πάντα η διατήρηση του κοινωνικού *status*, και η προστασία ή ο έλεγχος των παραβατικών ομάδων που θα μπορούσαν δυνητικά να ανατρέψουν τις κοινωνικές δομές της Δημοκρατίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

ΠΗΓΕΣ

Τα χειρόγραφα προέρχονται από την Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας. Βρίσκονται στο βιβλίο της Παπαδία Λάλα : *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996.*

Παρατίθεται επίσης η σχετική αναφορά που κάνει ο *Giuseppe Gerola* στο βιβλίο του “ *Monumenti Veneti nell’isola di Creta*” τ. III σελ 77 – 80.

Ακολουθεί ο φάκελος από την αρχειακή σειρά της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας *Cod. Marc. Ital., cl. VII, 657 (=7481)* που περιέχει το δέκατο βιβλίο του Ιω. Βεργίτση « *Historia della peste nel Regno di Candia, 1592,*» που αναφέρεται στην ιστορία της πανώλης στο Βασίλειο της Κρήτης το 1592.

Επίσης παρατίθεται το χρονικό της εποχής της πανούκλας του 1592, που προέρχεταιεκ της εν Κρήτη μονής Απεζανών, το οποίο δημοσίευσε ο Σ. Λάμπρος, στα Βραχέα Χρονικά (βλ. Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, έκδοση Ακαδημίας, Αθήνα 1932, τ. Α', σελ 14) και ο Σ. Σπανάκης (βλ. μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, έκδοση Σφακιανός, Ηράκλειο 1953, τ.ΙΙΙ, σελ 65)

Τέλος υπάρχει ο χάρτης της *Candia* που σχεδιάστηκε από τον αντιστράτηγο *H. R. Werdmuller* τα έτη 1666-1668. Το πρωτότυπο βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Ζυρίχης. Από αυτό έκανε ανατύπωση ο *G. Gerola* στον I τόμο των *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*. Αναδημοσίευση έκανε και ο Στέργιος Σπανάκης, η οποία βρίσκεται στο βιβλίο *Το Ηράκλειο και ο νομός του, Εκδοση Νομαρχίας Ηρακλείου, Ηράκλειο 1971*

A.S.V.-S.M., reg. 22, ψ. 153'

1532, Σεπτεμβρίου 10

Επικύρωση από τη πλευρά της Βενετικής Γερουσίας της παραχώρησης της ηγουμενίας της Μονής του Αγίου Αντωνίου του Μακρή στην οικογένεια Καλαφάτη, ύστερα από αίτηση του Νικολάου Καλαφάτη, ανεψιού του νεκρού Γεωργίου το 1532, προς τον οποίο είχε παραχωρηθεί ισόβια και κληρονομικά η ηγουμενία το 1498.

M.D.XXXI1 Die X Septembri

Hauendone fatto intender il fidel nostro Nicolo Calafati che del 1498 alii xii di dicembrio fu per noi concesso al quondam Zorzi Calafati, per le bone et fidelissime operation sue in diuersi tempi fatte à beneficio dello Stato nostro, in perpetuo, et alii heredi et successori soi il monasterio de Santo Antonio Machri, posto nel insula nostra di Candia, con li modi, et condition nella ditta concessione contenuti, et cosi ditto quondam Zorzi possedesse esso monasterio tuto il tempo della sua vita, successa ueramente la morte sua, parse à quel Rezimento nostro far elettione de un altro prior, dil che, hauendo setum doluto li heredi et successori del predetto quondam Zorzi dauanti esso Rezimento, li fu risposto che, essendo fatta la elettione, non la poteua reuocar, ma che i uenissero alla Signoria nostra, et cosi essendo uenuto il predetto Nicolo Calafati, nepote de! ditto quondam Zorzi ex fratello, ha supportato che la passata concession li sia osseruata se non al presente, saltem da poi da morte del predetto prior, eletto dal ditto Rezimento de Candia. linde essendo la rechiesta sua non solo honesta, ma

*etiam justa e ben conueniente exaudirlo, perho:L'andera parte, che per
autturità di questo Consiglio sia scritto, et efficaciter imposto al
Rezimento nostro di Candia et successoribus che, quando occorera uacar
il ditto priorato del monasterio de Santo Antonio Machri, debano
admetter esso Nicolo Calafati al predeto priorato con li modi, condition, et
obligation contenuti nella preditta concession sua, et che cosi debano
inuiolabiliter osseruare.*

De parte + 142

De non - 14

Non sinceri - 26

A.S.V.-D.C.,b 56, reg.9, φ.40

3 Αυγούστου 1627

*Καθαίρεση απο την πλευρά της Διοίκησης της Κρήτης, της
Γεωργίας Κατωμερίτη από την θέση της προϊσταμένης του
Hospitale della Pietà του Χάνδακα, που παράνομα κατείχε ως τότε,
και εκλογή της Κατερίνας Πλατυτέρου στην έμμισθη και ισόβια
αυτή θέση.*

Priora dell 'hospidal della Pietà

Adi 3 Agosto 1627

Hauendo noi ellcuaio dal carico del priorato dell'hospital della Pietta donna Zona Callomerili, la qual si truuatia alta cura d'esso ssriii eileeione. per il poco guermo che teneua delle creature di esso loco, ti qualche altre cause, che mossero l'animo nostro, et racomandato quel carico a madona Catterina Platitero, la quale da già mesi s'ha essercilsto sino al presente con nostra satisfacione et delle cose, et guerno di detto hospetal.. peo ellegiamo in uirtu della presente in esso carico de priora In esso spedal detta madona Catterina Platitero in uita sua, con tutti quelli modi, oblighi, emolumenti et sallario a detto carico spetanti, et pertinenti, comandata a cad' uno l'essiecutione delle presenti, et ceterà.

Lunardo Foscolo

Duca

A.S.V.-P.T.M.,b.791 (1631-1633), χ. αρ. 1632 Δεκεμβρίου 24

Συμπληρωματικές- αναθεωρητικές διατάξεις λειτουργίας του Στρατιωτικού Νοσοκομείου του Χάνδακα, του Γενικού Προβλεπτή Lorenzo Contarini. Έμφαση δίδεται στους κανόνες διοικητικής διάρθρωσης και άσκησης του ιατρικού έργου.

*Copia dal libro delle terminationi tenuto nella Secretarla di Sua Eccellenza,
karte 29to*

*Noi Lorenzo Contarini, prouueditor generai et inquisitor nel Regno
Fu instituito con molta spesa publica, et interesse Phospidale di questa città
per seruitio di soldati di questo pressidio, accio in occasione d'infermità
hauessero doue ricouerare, et modo di recuperare la pristina sanità, et ui furono
fatti assegnamenti et atribuite regole certe, con le quali precedendosi se uenisse
inalterabilmente à sentir in quel loco il frutto di cosi pia institutione,
raccomandato il tutto alla cura, et assistenza del priore, ch'a questo effetto ui fu
deputato, ma uedendosi, che da certo tempo in qua si sia molto declinato dalle
prime regole, et si siano introdotti abusi, et disordini notabili, che ricordano à
pregiuditio grande de poueri soldati.*

*Ne uolendo l'illustrissimo et eccellentissimo signor Lorenzo Contarini,
prouueditor generai et inquisitor nel Regno, che uadino maggiormente
innanzi, ma le cose si reduchino al loro primo buon stato, perciò
maturamente considerato le male introductioni sopradette in uirtù delle
presenti, et coll'auttorità del generale suo ordina et espressamente
commanda, che salue, et risseruate le altre terminationi in questo proposito,
siano agionti, osseruati, et essequiti da cad'uno a chi spetta, et dal prior
predetto in particolare, et suoi successori li infrascritti capitoli.*

*Primo. Che il prior dell 'hospidale debba, com'e obligato, tener tre // sementi
per gouerno de poueri amalati.*

Secondo. Che debba il prior alii predetti amalati et conualessenti far dar buon pane, et buon vino, da esser riconosciuta la sufficienza dell'uno, et dell'altro dalli capitani, che saranno deputati, come qui sotto.

Terzo. Sia in obbligo il medemo prior dar à detti amalati ogni altra robba pertinente al loro uito dell'istessa buona qualità.

Quarto. Et li seruenti siano tenuti, et obligati di tener sempre una tauoletta di carta pecorina, sopra la quale il medico habbia da notar di proprio pugno, cosi la matina, come la sera, quello, che uorrà, che sia dato alii amalati per loro uito.

Quinto. Douendo alii amalati esser fatto dar dal priore infalibilmente tutto quello, che sarà ordinato dal medico.

Sesto. Medesimamente sia obligato il prior far dar alii soldati conualessenti, et che non haueranno febre tanto uito, se li detti soldati lo uorrano, quanto importaranno le quattro gazette al giorno, che esso riceue per conto loro.

Settimo. Et speciaro debba dar alii amalati le medicine, et altri medicamenti, et altro, che si uorrà de tutta bontà, et perfettione, secondo dal medico sarà ordinato.

Ottavo. Non debba il medico preterir di andar ogni matina, et sera al hospidale à uisitare li amalati, ueder il loro bisogno, et ordinar le medicine, medicamenti, et uito loro, il quale uito dourà esser di suo pugno scritto sopra la tauoletta in bergamina, che doueranno à questo effetto tener li sementi, come di sopra, la quale douerà mostrata al // capitano à cui toccherà di andar ogni matina a ueder li detti amalati, acciò possa esser da

*lui fatto diligente incontro, et ricognitione se detta robba sarà stata data alii
amalati preditti.*

*Nono. Sia tenuto inoltre il medico di ueder li medicamenti, che saranno
dati alii amalati, per conoscier se saranno li medicamenti da lui ordinati al
speciario, et per mirar alla salute delli egrotanti, debba ordinar tutti quelli
medicamenti che stimerà proprij à poterli rissanar, non hauendo
riguardo, che siano di prezzo, et costino cari.*

*Decimo. Et il ceroico sia medemamente obligato di andar matina, et sera à
medicar li detti amalati, che tenessero bisogno dell'opera sua.*

*XI. Et tutte le cosi sopradette siano essequite da chi spetta sotto pena di
immediata priuation del carico, et altre, ad arbitrio di Sua Eccellenza, et
de successori, secondo che sarà stimato meritar la transgressione.*

*XII. Per maggior adempimento poi delle sopradette regole, Sua
Eccellenza dichiara, che dal signor generai di questa militia debba per
rotolo esser ogni mese deputato un capitan, il quale habbia obligo di andar
ogni giorno del detto tempo, mattina et sera, et riueder con che regola si
camini nel detto hospidale, capitando in detto luogo la matina a buon hora
prima che ui uenga il medico, perche la sua presenza coadiuuarà assai il
miglior gouerno.*

*XIII. Et uedendo esso capitano la nota per li medicamenti, et uito, che
hauerà lasciato il medico, pressiederà alla cura di ueder // che ciò resti
essequito in tutte le sue parti.*

XIIIJ. Il capitano, che entrerà à detta soprintendenza, douera pigliar per inuentario tutte le robbe [[tutte de robbe]] dell'hospital, conforme alla nota, che si tiene nel libro, acciò de pasato et douerà ueder minutamente tutto a cosa per cosa, accio mancando alcuna di esse sia sottoposto l'hospitalier à renderne conto.

XV. Et in questo caso, che troui il capitano mancar alcuna cosa, et de denaro al mese, che douerà star in detta carica, non l'hauerà con douuti mezi fatta pagar dal priore, caddi lui a pena di pagarla dal suo proprio.

XVJ. Non possa il prior, ne il ceroico, sotto qualche uoglia pretesto, estrazer dall'hospitale li inuioli, ne sminuir altra robba immaginabile.

XVIJ. Ma ben si possa, et debba dal signor gouernatore predetto commettersi a quattro capitani di unirsi insieme, et ueder tutte le robbe, secondo saranno notate sul libro, et se uè ne saranno di rote possano stracciarsi alcune dalli pegiori per aconciar, et resfarcir in le altre, douendo le stracie, che auanzaranno, esser ripone in un cassone à parte per seruirsene poi in bolettini ceroti, et altro.

XVIIJ. Il libro dell'inuentario douerà esser tenuto dal capitano, che sarà di mese, et non ui possi esser notato sopra cosa alcuna, se non col medesimo suo pugno.

XVIII. Et occorendo di dipenar dal libro predetto alcuna robba, // che fosse stata consumata nel seruitio, non si possi farlo, se non saranno uniti li detti quattro capitani.

XX. *Li stramazzi, cauezzali, coltre, biancherie, et altre robbe di raggion del detto hospidale douerano star conseruati in una stanza del detto hospidal deputata à questo, effetto della quale debba tener le chiaui il capitano, che sarà di mese.*

XXJ. *Et occorendo che sopragionga qualche amalato di novo debba il detto capitano andar, ò mandar alcuno de suoi offitiali à dar fuori le robbe, che bisogneranno.*

XXIJ. *Et quando si liberi qualche letto, ò per la sanità recuperata dell'infermo ò uero per morte, debba medesimamente quelli stramazzi, et altre robbe, che non saranno più adoperate, rimettersi, et conseruarsi nella detta Camera, precedendo però prima li sbori di essi, secondo sarà necessario in quorum.*

Di Candia à 24 Decembrio 1632

Lorenzo Contarmi, prouueditor general, inquisitor

Ιατρικά υπομνήματα στον Francisco Morozini για την πανώλη στο

Χάνδακα το

1660

Χωρίς αρίθμηση. Πρωτότυπο.

5 Οκτωβρίου 1660.

Σε υπόμνημα του στον Αρχιστράτηγο ό Εβραίος γιατρός και ιερωμένος Elcana Circolo έρχεται να προσθέσει. ορισμένες υποδείξεις, πού παραλείψε να προτείνει στη σύσκεψη των γιατρών τού Κάστρου πού έγινε τις προηγούμενες ημέρες. Με βάση την παρατήρηση ότι σε όλες τις επιδημίες και τις λοιμώδεις αρρώστιες ό αέρας δεν μολύνεται. αλλιώς, παρά από τις απόπνοιες τού πλήθους των αρρώστων και τις διάφορες βρώμικες αναθυμιάσεις αφού τότε πληθαίνουν και οι νεκροί, έτσι πού να γίνεται δηλητηριώδης και επιδημοφόρος, προτείνει τα πάρα κάτω: Να πάρει μέτρα ό Αρχιστράτηγος με την γνωστή ταχύτητα ενέργειας πού τον χαρακτηρίζει και να απαγορεύσει να θάβονται οι νεκροί πού ολοένα πληθαίνουν και γεμίζουν τα χαντάκια, μέσα στην πολιτεία. Εξαίρεση να γίνει μόνο για όσους έχουν ιδιοκτήτους τάφους, εφ' όσον είναι κατάλληλοι για να θάβονται οι νεκροί βαθιά χωρίς επικοινωνία με τον αέρα ή να θάβονται αφού σκεπαστούν τα πτώματα με ασβέστη. Ακόμη σημειώνεται πώς είναι σκόπιμο να καίγονται αρωματικά ξύλα σε διάφορα σημεία τής πολιτείας, ώστε να διώξουν λιγάκι την δυσωδία. Και τούτα όλα πρέπει να γίνουν, γιατί είναι φανερό πώς ή διάδοση τής αρρώστιες έρχεται ολοένα έρποντας και ύπουλα διαδίδεται σε όλη την πολιτεία.

*/// (ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mo S(igno)r, S(igno)r et P(ad)ron
Col(endissi)mo.*

*Nella ridutti(o)ne che l E(ccellenza) V(ostra) ha com(m)andato V altro
g(ior)no di medici, si doveva dalla mia debolezza raccord(a)re con ogni
humile riverendo, un particolare in(tan)to necc(essa)rio per la salute di
q(uest)a piazza, concernente alla sanità; ma supponendo che potesse
scorrer, senza altro motivo si tralasciò. Hora redendo che non si deve
tralasciare, mi conviene ad ogni modo farlo accio non acceda male. S' ha
osservato in tutte V epidemie et anco nelV occ(assio)ne d¹ altri vaganti
mali, che si dilatavano nelle citta, non esser infetta il alcun modo
l'aria, ma poi per la multiplicità degl' infermi che portano seco esha-
latitichi, e vapori fetidi, e tanto più mentre si moltiplicano i morti,
non può esser altrimenti che alterarsi anco Γ aria e redursi putrida e
quasi venerosa, da che poi tal volta si render pestifera; È dunq(ue) neces-
s(ari)o che la som(m)a prude(n)za dell E(cce)llenza V(ostr)a preveda
col solito delle sua cenila à queste emergente, che vedo hormai andar
serpendo e lavorar copertamente, con impedir che nella città non si se-
peliscono più i morti, che hormai si vano dilatando e si fano le fosse
sup(er)fidali, eccetuando pero à quelli che hanno le proprie sepulture,
che sono profonde et non possono comunicar la putredine αΓ aria, ò
pure coprir i morti con calcina viva; et se possibil fosse che per la citta*

si facessero abbruciare legne odorifere per alterar alcq(uan)to Γ odor cattivo, non sarebbe male. Questo tanto ho voluto riverente apportare alla sua som(m)a intellig(en)za per adimpere dell' obliigo mio, alla quale humilissimo rn inclino.

Di casa li 5 8bre 1660

Di V(ostra) E(ccelenza) Ill(ustrissi)ma

Humill(issi)mo Divoti(ssi)mo

et Oblig(atissi)mo Servo

Elcanà sacerd(ot)e Circolo¹¹

*A. 8. V., A. S. V., Miscellanea di atti diversi - manoscritti, filza
115a,*

Χωρίς αριθμηση. Αντίγραφο.

Οκτώβριος (;) 1660

*Στην αναφορά του (προοριζόμενη ασφαλώς για τον Αρχιστράτηγο)
ό ιατροφυσικός Αθανάσιος Πρικός εκφράζει, την γνώμη -*

στηριζόμενος στον Ιπποκράτη - 'ότι οι αρρώστιες πού αυτή την εποχή σημειώνονται έχουν ως ένα σημείο την αρχή τους σε εσωτερικά αιτία. Κατά την άποψη τού Ιπποκράτη, όπως την παραθέτει, όταν ο χειμώνας έχει μεγάλες παγωνιές και κρύο και ή άνοιξη είναι υγρή και βροχερή, ακολουθούν υποχρεωτικά το καλοκαίρι πυρετοί συνηθισμένοι και το φθινόπωρο επί πλέον καταρροές και φλεγμονές των ματιών, σημεία πού παρατηρούνται στους κατοίκους τούτης της πολιτείας. Με άφθονη υγρασία τον χειμώνα πού πέρασε δε μπόρεσε να εξουδετερωθεί ή υγρασία το καλοκαίρι και έτσι ήταν αδύνατο να μη γίνει μόλυνση στις φλέβες με αποτέλεσμα μεγάλη διάδοση τής αρρώστιας. Βέβαια ή κακουχία των στρατιωτικών επιχειρήσεων εξαντλεί το σώμα έτσι πού, έξασθετισμένο πλέον, εύκολα να μπορεί να προσβληθεί από πλήθος αρρώστιες, όχι όμως με τόσο κίνδυνο για θανάτους όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση πού υπεύθυνη είναι ή άφθονη υγρασία. Γιαντό είναι σκόπιμο να απομακρυνθούν οι κάτοικοι από το Κάστρο και να μεταφερθούν σε μέρος πού να έχουν μεγαλύτερη άνεση. Σημειώνει ακόμη τελευταία ότι τις απόψεις του και τις υποδείξεις του τις θέτει στην κρίση και των άλλων γιατρών.

Che le presenti infermità parte precedono da cause interne, per caggion della constitution dell' Anno presente, conforme la terza consti-tutione proposta da Ippocrate¹³, che mentre Γ Inverno passa con gran giaci e [redi,

e la primavera umida e piovosa neccessariamente seguono d' Insta le febrì correnti e de Autumo inagionta dequi anco flessi et infiammationi a" ochi, le quali tutte si vedono in questi nativi della città. Rimpidi d' umidità nel tempo d' inverno, sopragiunta Γ està che doverà col suo calore risolver la tanta umidità non possente, per Γ a b i e n t e umido, era neccessario, che si putrifacessero nelle vene e che facesse tanta importanza d' infermità. Quanto alle cause esterne sino i dissagi e patimenti che occorre nelle fationi millitari, che si trota a" impossibile, che un corpo debilitado possi resister anco cascar in eccesso de tanti morbi; ma però non con tanto pericolo de mortalità. Onde per quanto al mio Creder stimavo cosa neccessaria che la gente fosse slargata e trasportata in luoco dove potesse haver maggior commodità. È questo è quanto posso esprimer con la mia debollerra, rimettendo pui al giudicioni degl' altri S(igno)r(i) medici.

Athanasio Prichi M(edico) F(isico).

D. Ospizi, spedali e lazzaretti.

Candia. — I dati documentari sugli xenodochi, ospizi, ricoveri, spedali, lazzaretti e lebbrosari cretesi sono assai limitati. Ne soggiungiamo un breve regesto.

Il 10 luglio 1228 papa Gregorio IX conferma ai Crociferi “ *hospitalis domus Bononiensis* „ i vari spedali dell’Ordine, fra cui un “ *hospitalis Cretense* „⁽¹⁾.

La sentenza arbitrale del 1266 fra la Signoria veneta e l’arcivescovado cretese determina che a quest’ultimo spettino “ *ecclesias sitas in suburbiis Candide, sive parochialia seu monasteria vel hospitalia sive xenodochia fuerint* „⁽²⁾.

Nel 1287 il casale di Trifona è concesso allo spedale di S. Antonio, che i documenti dicono situato “ *extra burgos* „ o più specificatamente “ *extra Candidam per unum miliarium vel circha* „. La concessione è confermata il 13 marzo 1424, a patto che l’ospedale avesse ad accogliere almeno otto marinai invalidi⁽³⁾. E nella relazione del duca Donato Morosini del 1619 si ricorda lo spedale di S. Antonio dei marinai, come avente obbligo a spesare e vestire ogni anno dieci marinai candiotti⁽⁴⁾. Allo stesso istituto potrebbe darsi poi appartenesse quel “ *prior hospitalis sancti Antonii Machri civitatis Candide* „⁽⁵⁾ di cui ricorre menzione nel 1522⁽⁶⁾.

Ben diverso doveva essere al contrario quell’ospizio di S. Antonio che, situato entro i borghi della città, da canto alla chiesa omonima, ci viene descritto verso la fine del secolo XV da Felice Schmidt: “ *In eodem suburbio (vale a dire presso alla chiesa di S. Salvatore degli Eremitani) est hospitale magnum sancti Antonii, quod habet dormitorium cum multis cellis pro collocazione pe-*

(1) L. AUVRAY, *Les registres de Grégoire IX*, Paris, 1896, n. 209.

(2) G. SCAFFINI, *Notizie cit.*, app. pag. 42.

(3) V. B. M.: *Lat.*, IX, 179.

(4) V. M. C.: *Misc. Correr*, 2698.

(5) V. A. S.: *Senato Mar.*, XIX, 232*.

(6) Ma una chiesa di S. Antonio Macri è registrata in un elenco di chiese greche entro la città, compilato nel 1548 (V. A. S.: *Consultori in jure*, busta 403).

regrinorum de Jerusalem venientium „⁽¹⁾. L'ospizio, che non pare occupato dai Gesuiti nè incorporato quindi nello spedale delle milizie, comparisce pur sempre — come vedremo — destinato alla “ *povertà universale* „ nel secolo XVII.

Quanto all'altro xenodochio annesso alla chiesa di S. Maria di Spagna, di cui ci tramanda menzione un altro viaggiatore del 1507, si veda quanto abbiamo scritto altra volta in proposito ⁽²⁾.

In seguito ad ordine del Senato del 13 giugno 1581 ⁽³⁾, uno spedale destinato più propriamente ai soldati fu costruito a Candia, sulla piazza delle Frutta, nel corpo di fabbriche situato a nord del convento di S. Giovanni Battista. Il capitano Giovanni Mocenigo, che ne fu il fondatore, non ebbe tuttavia il tempo di completarlo. Era lungo 28 passi, largo 10; e conteneva al pianterreno otto magazzini da affittarsi a privati. Costò mille ducati dei fondi mandati da Venezia, più altri denari delle condanne, spese di legnami, costo di angarie e risarcimenti per alcune casupole abbattute ⁽⁴⁾. Venezia stanziava il 15 luglio 1583 altre 2400 lire per l'acquisto di legnami, “ *essendo opera et molto pia et di molto servitio publico insieme il dar modo che possa esser finito l'hospital nuovo in Candia principiato dal diletto nobil nostro Gioan Mocenigo* „ ⁽⁵⁾. Di fatti nel settembre dello stesso anno lo spedale era di già ultimato ⁽⁶⁾, ma non ancora coperto ⁽⁷⁾.

Tuttavia Giulio Garzoni non ne era contento: “ *Il clarissimo messer Giovanni Mocenigo — riferiva quel sindaco nel 1586 — ha principiato un hospital di grandissima forma et lo lassò ridotto in assai buono stato, et è riuscita bellissima macchina, con sette magazzini sotto, pur deputati al servitio delle munitioni: ma essendo situata nel mezzo della città et perchè la sua grandezza pare infruttuosa per l'hospitalità, è giudicata poco a proposito per lo servitio a che sua signoria la destinò, et però meglio sarà portare là le armi che si trovano nella sala Donata...: et così pareva che sentisse il clarissimo capitano Barbarigo al nostro partire, volendo sua signoria clarissima*

(1) F. FABRI, *Evagatorium in Terrae Sanctae peregrinationem*, Stuttgartiae, 1849, vol. III, pag. 282.

(2) Vol. II, pag. 158.

(3) Si ricorda in esso come durante la passata guerra fosse stato utilizzato a spedale dei soldati il dormitorio dei Francescani di S. Giovanni Battista; e si incarica il reggimento di Candia di scegliere un'altra località (oltre a quella di S. Antonio), suggerendo fra gli altri il « *Inoco di S. Paulo, altre volte dato alli padri capuccini* » (V. A. S.: *Senato Mar.*

XLV, 22).

(4) V. A. S.: *Relazioni*, LXIII e LXXXI: sua relazione del 1583. — Sappiamo precisamente che fino al 25 aprile 1582 eransi spesi perperì 24651, più perperì 14599 per le 1123 angarie, senza calcolare il legname e le ferramenta ed il risarcimento per magazzini e case espropriate (V. B. M.: *Ital.*, VII, 156).

(5) V. A. S.: *Senato Mar.*, XLVI, 39*.

(6) V. A. S.: *Dispaeci da Candia*, 27 settembre 1583.

(7) *Ibidem*, 15 gennaio 1584.

che esce dalla porta di Panigrà⁽¹⁾. Tuttavia, infierendo la peste, nel 1456 fu trasformato in lazzaretto quel convento di S. Giorgio della Punta⁽²⁾, detto pure di Nazareth⁽³⁾, che corrisponde forse allo spedale di S. Giorgio situato alle porte di Candia che nel 1609 fu concesso al convento degli Eremitani di S. Salvatore⁽⁴⁾. Quivi, in occasione della peste del 1592, furono eseguite alcune “ *servaglie e caselli per li feriti* „ in legname, essendo rovinate, inservibili ed insufficienti le poche stanze preesistenti⁽⁵⁾: così come figurano in uno schizzo del tempo disegnato dal Clonza — e da noi pubblicato più addietro —, ove si vedono gli appestati ridotti al lazzaretto medesimo⁽⁶⁾. L'opera fu compiuta del resto solo qualche anno più tardi, con costruirvi altresì “ *tre magazini commodissimi coperti, con tre cortili capaci d'ogni mercantia* „: laddove sin allora le navi sospette dovevano sostare in contumacia all'isoletta di Standia⁽⁷⁾. E restaurato fu ancor una volta nel 1643⁽⁸⁾.

Sul posto ove quella fabbrica anticamente sorgeva — che i greci chiamano *Mandràkji* ed i turchi *Frenği bimaristan* — non restano oggigiorno che numerose tracce di muri ed avanzi di pavimento a terrazzo. Il piccolo e miserabile villaggio di *Meskjinjà*, situato tosto ad oriente della capitale e più recentemente destinato a ricovero dei lebbrosi, sorse invece soltanto in epoca turca, in seguito a decreto del governatore dell'isola del 30 agosto 1717⁽⁹⁾.

Canea. — Ospizi e spedali dovevano esistere certo anche nella seconda città del regno. Tuttavia non ne ho trovate notizie.

Alcuni pochi documenti ci parlano invece del Lazzaretto. Fu costruito sopra uno scoglio, poco lungi dalla città, ad occidente, nei primissimi anni del secolo XVII, per merito dei provveditori alla Sanità. Nel 1603 i suoi muri erano già alti 10 piedi, ma i lavori erano sospesi⁽¹⁰⁾; per cui il Senato il 27 marzo seguente mandava a Canea legnami e ferramenta per “ *la perfettione del luogo del lazaretto* „⁽¹¹⁾; ed il 27 maggio 1606 insisteva presso il provveditore generale per il compimento dell'opera⁽¹²⁾ — e pare con efficacia⁽¹³⁾.

(1) Un'altra chiesa dedicata a S. Lazzaro è ricordata nell'interno della città in un elenco di chiese greche del 1548 (V. A. S.: *Consulori in jure*, busta 403).

(2) La chiesuola è rappresentata, ad oriente della città, anche nella veduta del Buondelmonti (Vol. I, fig. 1).

(3) V. B. M.: *Lat.*, IX, 179.

(4) V. A. S.: *Senato Mar.*, LXVIII, 172*.

(5) V. A. S.: *Dispacci da Candia*, 1 aprile 1592.

(6) Vol. III, fig. 1.

(7) V. A. S.: *Relazioni*, LXXXI: relazione del duca Marcantonio Venier del 1597.

(8) V. A. S.: *Dispacci da Candia*, 5 luglio 1643.

(9) Da gentili informazioni di Mechmet Younous.

(10) V. A. S.: *Relazioni*, LXXIX: relazione del provveditore Alvise Priuli.

(11) V. A. S.: *Senato Mar.*, LXIV, 10.

(12) *Ibidem.*, LXVI, 32*.

(13) V. A. S.: *Relazioni*, LXXIX: relazione del provveditore Nicolò Sagredo del 1608.

Χρονικό της εποχής της πανούκλας του 1592, που προέρχεται
...εκ της εν Κρήτη μονής Απεζανών, το οποίο δημοσίευσε ο Σ.
Λάμπρος, στα Βραχέα Χρονικά (βλ. Μνημεία της Ελληνικής
Ιστορίας, έκδοση Ακαδημίας, Αθήνα 1932, τ. Α', σελ 14) και ο Σ.
Σπανάκης (βλ. μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, έκδοση
Σφακιανός, Ηράκλειο 1953, τ.ΙΙΙ, σελ 65)

[φ. 417 α] Εις τους αφκβ', (1592) χρόνος κατηραμένος, εγένετο
μεγάλον θανατικόν από πανόκλα και καρμπά, πράγμα οπου δεν
εφάνη ποτέ εις την Κρήτην (εν τη ώα: απέθανε πλήθος πολύ.) Η
συμφορά αύτη γέγονε εις το Κάστρον και εις καμπήσια χωρία. Τα
Χανία και το Ρέθεμνος έμεινα άγευστα του κακού τούτου.
Εκράτει ο θάνατος ούτος από ταις κ'(20) του Μαρτίου, οπου ήτον
τότε η λαμπροφόρος Ανάστασις του Χριστού εις τας κστ'(26) του
Μαρτίου, και έστρεψε η χαρά μας εις μέγα πένθος, διό ο
θάνατος ήρχισε από της κ'(20) του Μαρτίου έως όλον τον Ιούλιον.
Εποθένασι την ημέραν διακόσιοι και περισσότεροι. Ερίχνασι τους
νεκρούς άψαλτους και ατίμως, ώσπερ τους κύνας. Εποθένασι
τότε και ν' (50) ιερείς εις την Χώραν. Είχε πο[λύ] έξοδον ο
αφέντης, διότι ετάγιζε τους αρρώστους εις το Ακρωτήριον.
Εχασ[αν] πολλοί εί τι είχασι, διότι έμειναν τα σπίτια έρημα, και
όποιος ήθενεν, έκλεπτεν αφόβως. Ταύτα εισί τα γεννήματα της
αμαρ[τίας].

[φ. 417 β] Εις τον αυτόν χρόνον, εις τους αφκβ', εφ' ου έπαυσε λιγάκι το θανατικόν από τον Ιούλιο μήνα, παλι δεν έπαυεν ο θάνατος καθημερινόν εις την χώραν, δώδεκα κορμιά την ημέραν.

Μα εις τα χωρία θάνατος πολύς. Εις τόσον φοβούμενοι οι αφέντες μήπως και ανάψει πάλιν το κακόν από τα χωρία εις την Χώραν, εκλείσαν τις πόρταις της Χώρας, και απόξω δεν έμπαινε τινάς μέσα, μήτε τινάς να βγαίνει όξω. Εγένετο το σφάλισμα τούτο από τον Νοέμβριον μήνα αφκβ', έως ταις ιε'(15) του Αυγούστου αφκγ'(1593). Τον φόρον είχασι έξω εις την Πόρταν του Χριστού του Φωτοδότη κακλεισμένον με τράβαις, να παίρνουσιν οι άνθρωποι της χώρας τα φαγία να μην εγγίξει τινάς των ανθρώπων οπου εστέκασιν όξω. Μέγα κακόν τούτο και πολλή ντισκομοντιτά των ανθρώπων, και των έξω και των έσω.

Μα τον Αύγουστον μήνα, αφκγ' εγένετο η ελευθερία και ηνοιγήσαν αι πύλαι της πόλεως. Όταν ήσαν οι της πόλεως άνθρωποι κεκλεισμένοι μέσα εις την Χώραν, επροστάξασιν οι αφέντες τον Νοέμβριον μήνα, ότι όλοι να είναι σεράδοι μέσα εις τα σπίτια τως, να μη σμίγει γείτονας τον γείτονα ως ιβ'(12) ημεραις, διά να βάνουσιν όλοι τα ρούχα τως απάνω εις τα δώματα να ξεσπουράρουν. Διότι ελέγασι πως εκράτει ακόμη το θανατικόν. Και τούτο εγένετο το Νοέμβριον μήνα, αφκβ', από ταις κ' του μηνός ετούτου. Και όλοι κεκλεισμένοι τότε, εις την εορτήν της Αγίας Αικατερίνης, δεν ήλθε τινάς. Μα την αλήθεια μεγάλη συμφορά. Το ψυχικόν όπου δίδοται κάθε χρόνον εις το

μοναστήρι μέσα, τότε εδόθη εις τοις γειτόνους. Και μέγας θόρυβος εις τον λαόν τον κεκλεισμένον δέκα μήνας, έως ότου εδόθη η ελευθερία και η άνοιξης της Χώρας εις τας ιε' του Αυγούστου, αφκγ'. Ακρίβεια μεγάλη εις τους τεχνίτας όλους, διότι ολίγοι έμειναν, ακόμη και εις τα πράγματα και σηκώματα(;). Έχασαν πολλοί ει τι άρα και είχαν, διότι τα σπίτια έμεινα έρημα, πάντες έφευγον έξω εις τα σπήλαια και ταις οπές της γής. Ιερείς πολλοί απέθανον, ιατροί, προβολάνοι πολλοί πλούσιοι και πένητες εις νούμερον έως τριάκοντα χιλιάδας και κάλλιον. Οι άρχοντες έμειναν αθώοι του κακού τούτου, διότις έφευγον από την Χώραν και εκρύπτοντο εις τα χωρία τως, με ταις καλές βίγλες, μα μη σιμώσει τινάς, εκεί όπου ευρίσκοντο....Εκ των αμαρτιών ημών ήλθεν η συμφορά αύτη, η λίαν φοβερά εις την Κρήτην και ήρχισεν από ταις κ' του Μαρτίου αφκβ', έως τον Ιούλιον, όπου έκοπτε περίσσα τετρακόσσιοι την ημέραν και περισσότεροι. Και τον Ιούλιον του αφκβ', έπαυσε λιγάκι από την Χώραν μα εις τα χωρία έκοπτε περίσσα, όταν εκλείσθησαν αι πύλαις της Χώρας, και εκράτει ο θάνατος και μέσα και έξω έως τον άλλον Ιούλιον, αφκγ'. Και τότε παντελώς έπαυσεν η συμφορά αύτη. Και εις τας ιε' του Αυγούστου αφκγ' εδόθη η ελευθερία και ηνοιγήσαν αι πύλαι της πόλεως...

[φ. 418 α] Πάλιν εις τους αφκδ' ούκ έλειψεν ο θάνατος τοιούτος, μα έκοπτε συχνάκις, και φόβος μέγας εις την Χώραν και εις τα

*χωρία, και πάλιν εκλείσθη η πόλις και η μία πύλη του
Παντοκράτορος ηνοιγή....*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- *Αλεξίου Στυλιανός., Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον ΙΣΤ'και ΙΖ' αιώνα. Κρητικά Χρονικά τομ ΙΗ' τεύχη (I-III) , Ηράκλειο 1964*
- *Αρδαβάνη-Λυμπεράτου ., Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας. Ελληνική Ιατρική. Τεύχος 10 Αθήνα 1936.*
- *Αντωνακόπουλος Γ., Ιστορία της Ιατρικής Ηράκλειο 1990*
- *Βίμπερ Κ., Ιστορική έκθεσις της εν Πόρω πανώλους κατά τους μήνας Απρίλιον, Μάϊον και Ιούνιον 1837. Αθήνα 1837*
- *Βλάχος Γεράσιμος Αρμονία οριστική των όντων Βενετία 1661*
- *Βότση Ελένη, Ιστορία της Νοσηλευτικής . Αθήνα 1996*
- *Χ. Γάσπαρης., Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14^ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος. Περιοδικό Σύμμεικτα Τόμος 8^{ος} , Αθήνα 1989.*
- *Γιαννόπουλος., Κρήτη,*
- *Γεωργιάδης-Λευκίας Α., Πυρετού πεμφιγώδους ή λοιμού αφορισμοί, Παρίσι 1832*
- *Γρηγοριάς Ν., Ρωμαϊκή ιστορία, CSHB εκδ L.Schopen Βόννη 1829,*

- Δετοράκης Εμμανουήλ., *Δημόσια υγεία στην Κρήτη επί Ενετοκρατίας 1204-1669*. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιατρικής, Τομέας κοινωνικής ιατρικής Ηράκλειο 1989.
- Δετοράκης Εμμανουήλ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη. Σημειώσεις Πανεπιστημίου Κρήτης*. Τμήμα Ιατρικής Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής Ηράκλειο 1989.
- Δετοράκης Εμμ., *Η λέπρα στην Κρήτη Περιοδικό Αμάλθεια Αγ. Νικόλαος 1981*
- Δετοράκης Θεοχάρης., *Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου*. Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α. Αθήνα 1971.
- Δετοράκης Θεοχάρης., *Η Κρήτη Ενετική 1204-1669. Το Ηράκλειον και ο νομός του*. Νομαρχία Ηρακλείου 1971
- Δετοράκης Θεοχάρης., *Ιστορία της Κρήτης*. Β' Έκδοση Ηράκλειο 1990
- Δωρόθεος, *Μητροπολίτης Μονεμβασίας Σύνοψις ιστοριών αρχόμενη από κτίσεως κόσμου Βενετία 1684*
- Εφημερίδα «Νέα Ελευθερία» Ηρακλείου φ. 24. 28 Σεπτεμβρίου 1903).
- Εφημερίδα *Η ΑΛΛΑΓΗ Τα μνημεία και οι εκκλησίες του Χάνδακα*, Ηράκλειο Κρήτης, Φεβρουάριος 1998.
- Βιδάκη Γ. *Η αλήθεια για το φρούριο Κούλε* Εφημερίδα Πατρής Αρ.φύλλου 17728 , 03.02.2006,

- Ζουδιανού Ν., *Ιστορία της Κρήτης επί Ενετοκρατίας*
Αθήνα 1960
- Κ. Καραθεοτοδωρής., *Σκέψεις τινές περί της πανώλους*
Ασκληπιός 1/8/1837
- Κιγάλλας Ι., *Περί της πανώλους επισολημιαία διατριβή,*
Ερμούπολη 1846,
- Κουρκούσης Σ., *Το επιστολάριον του Γεωργίου Λεκαπηνού-*
Ανδρόνικου Λαζαρίδου και ο ιατρός ακτουάριος Ιωάννης
Ζαχαρίας, Αθήνα 1984.
- Κουρκούτα Λαμπρινή, *Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο.*
Διδακτορική διατριβή. Αθήνα 1993
- Κ.Θ Κυριακόπουλος., *Μελέτιος Αθηνών, ο Γεωγράφος*
(1661-1714), Β, 965 Αθήνα 1990.
- Κωνσταντέλος., *Φιλανθρωπία.*
- Κώστας Κωστής., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις*
κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14^{ος} -19^{ος} αιώνας.
Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης Ηράκλειο 1995.
- Λάμπρος Σ.,*ΒραχείαΧρονικά: Μνημεία της Ελληνικής*
Ιστορίας , Εκδοση Ακαδημίας ,, Τόμος Α, Αθήνα 1932
- Λάμπρου Σπ., *Ενθυμήσεων, ήτοι χρονικών σημειωμάτων*
συλλογή πρώτη ΝΕ 7 (1910)
- Λασκαράτος Ι., *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική*
προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864)
Διατριβή επί υφηγεσία 1984.

- Λούκος Χ., Τα έκθετα βρέφη της Ερμούπολης Αθήνα 1992.
- Λυδάκη Ειρήνη: Ιωάννης Βεργίτσης. Κρητικός λόγιος του 16^{ου} αιώνα. Περιοδικό ΘΗΣΑΥΡΙΣΜΑΤΑ. Τόμος 29 Βενετία 1999.
- Λυδάκη Ειρήνη: Αφορισμοί στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη του 17^{ου} αιώνα. Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Τόμος Β1 , Ηράκλειο 2000.
- Λυπουρλής Δ., Ιπποκρατική συλλογή, τόμος Α' Ηράκλειο 1991
- Μαρμακέλη-Δρακάκη Αντωνία., Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα. Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Τόμος Β2 Τεύχος 11-14 , Ρέθυμνο 1995.
- Μαυροειδή Φανή Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής
- Μαλτέζου Χ., Παιδί,
- Μέντζου-Μεϊμάρη Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα
- Μοσχόπουλος Δ., Το λοιμοκαθατήριο της Κέρκυρας, *Materia Medica Greca* 20 (5) 477, 1992.
- Μπαρζώκας Χρήστος: ., Η πλήρωση της ιατρικής θέσεως πριν από διακόσια χρόνια. Καθήκοντα και εκλογή ιατρού στο Ελληνικό Νοσοκομείο της Βενετίας. *Materia Medica Greca* Τόμος 8^{ος} , Τεύχος 1^ο , Αθήνα 1980.
- Μπαρτζώκας Χ.Σ - Παπαδάτος Κ.Ι. (1977) Το Ελληνικό Νοσοκομείο της Βενετίας. Περίοδος Α' Νοσοκομείο Φλαγγίνη (1678-1800) *Materia Medica Greca* 5, 582

- Μπαρζώκας Χρήστος: ., Το Ελληνικό Νοσοκομείο της Βενετίας. Περίοδος Β': Νοσοκομείο Φλαγγίνη-Πίκεριγκ (1797-1905) *Materia Medica Greca* Τόμος 11^{ος} , Τεύχος 5^ο , Αθήνα 1983.
- Νικολαΐδης Ευάγγελος. , *Περί Κρήτης και ιδία της πόλεως του Ηρακλείου*. Αθήνα 1891.
- Ξανθουδίδης Στέφανος., *Μελετήματα*. Β' Έκδοση Ηράκλειο 2002.
- Πεντόγαλος Γεράσιμος., *Υπομνήματα ιατρών στον Fr. Morozini για την πανώλη στο Χάνδακα το 1660*. Κρητολογία Τεύχος VII (Ιούλιος-Δεκέμβριος) , Ηράκλειο 1978.
- *Τα μνημεία και οι εκκλησίες του Χάνδακα* Εφημ ΑΛΛΑΓΗ 1998.
- Στέργιος Σπανάκης., *Η Κρήτη. Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία Εκδόσεις Σφακιανάκη* Ηράκλειο 1969 Τόμος Α'.
- *Το Ηράκλειον και ο νομός του . Χάνδαξ-Candia-Ηράκλειον*. Νομαρχία Ηρακλείου 1971.
- Τζομπανάκη Χρυσούλα *Η Θαλασσινή Τριλογία του Χάνδακα. Το λιμάνι, τα νεώρεια, το φρούριο στη θάλασσα (Κούλες)* Ηράκλειο 1997
- Στέργιου Σπανάκη., *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, Τόμος I-IV Εκδόσεις Σφακιανός* Ηράκλειο 1950.

- Σπανάκη Σ., Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης. Κρητικά Χρονικά 13 Ηράκλειο 1959.
- John Julius Norwich., Ιστορία της Βενετίας Αθήνα 1993
- Τσιρπανλής Ζαχαρίας Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηρίων του κοινού (1248-1548) Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ιωάννινα 1985
- Τσιρπανλής Ζαχ., Η πολιορκία της Κώ από τους Τούρκους το Ιούνιο του 1457, Δωδεκανησικά (1967) σελ 78-79.
- Αδελφότητα της Βενετίας στο ιστ' αιώνα. Έκδοση του Β' Μητρώου Εγγραφών (1533-1562) Αθήνα 1976.
- Ξηρουχάκης Α., Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος Αθήνα 1934.
- Χαβάκη Ι., Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου Εκδόσεις Ανταίος Ηράκλειο 1964.
- Ραμουτσάκη Ιωάννα., Οι γιατροί κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κρήτη. Κρητολογικά γράμματα Τεύχος 15-16 Ρέθυμνο 1999-2000.
- Ραμουτσάκη Ιωάννα., Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη, Δελτος, τ.15 (1998)
- Ξανθουδίδης Σ., Χάνδαξ - Ηράκλειον (συμπληρωματικές σημειώσεις Στ. Αλεξίου) Ηράκλειο 1964
- Σταυρινίδη Ν., Μαρουλάς, Μεσκηνιά, Χρυσοπηγή. Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ 8-11-1956

- Πεντόγαλος Γ., Υπομνήματα γιατρών στον Fr.Morosini για την πανώλη στο Χάνδακα το 1660. Κρητολογία, τεύχος VII (1978)
- Παπαδία –Λάλα Αναστασία., Το Monte di Pietá του Χάνδακα.(1613-μέσα 17^{ου} αιώνα) Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της Βενετοκρατούμενης Κρήτης, Αυτοτελές δημοσίευμα, Αθήνα 1897.
- Παπαδία-Λάλα Αναστασία., Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας- Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη. Βενετία 1996.
- Μαλτέζου Χ., Γυναίκα
- Γ.Πεντόγαλος., Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο.
- Γ.Η. Πεντόγαλος, Σχολεία ιατρικής παιδείας στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1991
- Veniva: Ένα ιδεατό ταξίδι στις ενετικές ιστορικές πηγές.
<http://www.multimedia-sa.gr/veniva/gr/main/intro.htm>
- Εκδόσεις μεμονωμένων διοικητικών εγγράφων.
- Παπαγεωργίου Ιωάννης., Τα φαρμακεία εν Κρήτη. Κρητικά Χρονικά, Τόμος 21 , Ηράκλειο 1969.
- Πλατάκης Ε., Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ ημάς χρόνων, Κρητικά Χρονικά 4 (1950)
- Ι. Μεσγέρος., Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία, Βιέννη 1810,

- *J.H.Steele., Η επιδημιολογία και ο έλεγχος των ζωνοσόων και Υγιεινή. Η θεωρία και η πρακτική της δημόσιας υγιεινής, Δ' Έκδοση Α', Αθήνα 1978*
- *Γ. Πανταζής., Περί των εν Αθήναις ειδών των επιμυών και των επ' αυτών παρασιτούντων ψύλλων, Π.Α.Α., 2 (1932)*
- *Σ. Λαμπάκης., Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία. Αθήνα 1982,*
- *Ι.Δ. Σαντορίνης., Διδασκαλία θεωρητικοπρακτική περί των πυρετών, Βενετία 1745.*
- *Κ.Μ. Ράλλης., Ποινικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, Αθήνα 1907,*
- *Κ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος., Το ανάθεμα εν τω νεωτέρω Ελληνικώ δικαίω, Νεοελληνική επιθεώρησις 1 (1917),*
- *Π.Παναγιωτάκος., Το ποινικόν δίκαιον της Εκκλησίας, στο Σύστημα του Εκκλησιαστικού δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν αυτού, Γ, Αθήνα 1962.*
- *Γ.Α. Μέγα., Ελληνικαί εορταί και έθιμα της Λαϊκής Λατρείας Αθήνα 1957*
- *Ch.H.Kahn., Ο Αναξιμανδρος και οι απαρχές της ελληνικής κοσμολογίας Αθήνα 1982 .*

- **ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ**

- *Antonio Priuli., Provveditore generale delle armi in Candia: Relazione presentata nell' Eccellentissimo Conciglio nell' 30 Marzo 1667*
- *Francesco Moresini- Provveditore Generale et Ingenger nel' Regno di Candia., Relazione presentata nell' eccellentissimo Consiglio 1629,*
- *Filippo Pasqualigo – Capitano di Candia é Provveditore della Canea., Relazione letta nell' Eccellentissimo Consiglio nell'16 Febrario 1594.*
- *Zuanne Mocenigo., Provveditore generale del Regno di Candia: Relazione presentata nell' Eccellentissimo Conciglio 17 Aprile 1589*
- *Archivio Stato Veneto, Senato Mar, Registro N. 45, carta 45-50.*
- *Archivio Stato Veneto, Senato Mar, Registro N. 45, carta 21.*
- *G.Poajaro, de leggi Municipale delle isole Ionie.*

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- *Giuzepe Gerola., Torografia delle chiese della citta di Candia. Βενετία 1918.*
- *Costantelos, Poverty and philanthropy in the late Mediaeval Greek world. Νέα Υόρκη 1992*
- *Timothy Miller, The birth of the hospital in the Byzantine Empire. Βαλτιμόρη 1985*
- *Ferrari, La medicina Longobarda, Rivista Minerva Medica, Parte Generale 1943.*

- *A Pazzini., Storia della medicina S.E.L. 1947*
- *D. Barduzzi., Storia della medicina (Scuola Saleriana) ed. Sten 1923*
- *T. Oliaro., Medicina e religione negli antichi tempi Milano 1950*
- *Medicina Veneta-Minerva Veneta, Milano 1952 papre varia τεύχος 35^ο και 79^ο*
- *Pullan., Rich and poor*
- *Pullan., Nuova filantropia*
- *Ugo Steffanutti., Documentazioni cronologiche per la storia della medicina I Venezia. Βενετία 1961*
- *Gianpaolo Lotter., L' organizzazione sanitaria a Venezia, Venezia e peste*
- *Pompeo G. Molmenti., La storia di Venezia nella vita privata dalle origini alla caduta della Repubblica, τ 2, επανεκ. Trieste 1973,*
- *Trivan., Racconto di varie cose occorse nel' Regno di Candia, Biblioteca Nazionale Marciana, cl XII, No 525.*
- *Ιω. Βεργίτση., Historia della peste nel Regno di Candia, 1592, Cod. Marc. Ital., cl. VII, 657 (=7481).*
- *Giuseppe Gerola., Monumenti Veneti nell isola di Creta. Τόμος I-V Τρίτη έκδοση Βενετία 1905*
- *G.Gerola., Francescani*
- *Gianpaolo Lotter, L' organizzazione sanitaria a Venezia, Venezia e peste*
- *Black, Italian Confraternities.*

- *Ph. Gavitt., Charity and children.*

PIAN
Della S.
Fortezza, e
CANT
Dedico
All' Eccellen
Signor G.
Gaufr
Dio. v.
Dal S. Ma
Comogry
Serenista
di Venet
Con privileg
Ecc. S.
CANDIA

PIAN
Della S.
Fortezza, e
CANT
Dedico
All' Eccellen
Signor G.
Gaufr
Dio. v.
Dal S. Ma
Comogry
Serenista
di Venet
Con privileg
Ecc. S.

di questa Carta in Venezia si ha pub
cato alle Stampe due volte della medesima gran
dessa, che fu per l'intero Regno, e l'isola di C
della quale si sono ancora in Parigi con Pr
della 1731.

